

70 157 1971

CONVORBIRI LITERARE

No. 6—8. București, Iunie, Iulie, August 1906. Anul XL.
Număr jubilar pentru anul al XL-lea, partea a doua.

ALEGEREA REGELUI CAROL I AL ROMÂNIEI (1)

Acum 40 de ani, în memorabila zi de 8 Aprilie 1866, România a înscris în istoria sa un fapt din acele ce sânt hotărâtoare în istoria Statelor și popoarelor, un fapt ce înseamnă o nouă epocă istorică, o nouă eră în viața unui popor.

88
În 8 Aprilie 1866, zi din cele mai memorabile în analele istoriei române, România și-a întemeiat Augusta dinastie, chemând pe tronul Principatelor-Unite Române, prin glasul a 685.969 de cetățeni alegatori, pe Principele Carol de Hohenzollern, ca Domn al României cu drept de moștenire. Era ziua de naștere a dinastiei române, cu care noul Stat România începea o nouă viață.

Trecuse 265 de ani de când vechile dinastii ale Principatelor române apuseseră cu strălucirea lui Mihai Viteazul, domnul Țerei-Românești, al Moldovei și al Ardealului, ultimul reprezentant al domniilor dinastice în Principate. Întemeiate ca State odată cu dinastiile lor, Țara-Românească cu dinastia Basarabilor, Moldova cu dinastia Bogdan-Mușatinilor, cele două Principate au păstrat vechile lor dinastii naționale până în

(1) Conferință ținută la 9 Aprilie în Ateneul Român.

epoca lui Mihai Viteazul, care trecător le-a unit sub domnia sa. Până atunci, ideea de Stat în ambele Principate era nedespartită de dinastiile moștenite; dupe concepția de Stat, formată prin legătura sacrosancta dintre popor și casa domnitoare, Statul era una cu dinastia.

Perioada vechilor dinastii naționale, începând cu Basaraba Voievod, întemeietorul principatului Țerei-Românești și al dinastiei Basarabilor, și cu Bogdan Voievod, întemeietorul principatului Moldovei și al dinastiei Bogdan-Mușatinilor, este perioada de strălucire a Principatelor române. Ea strălucește, din secol în secol, prin domniile glorioase ale unui Mircea cel Batrân, unui Stefan cel Mare, unui Mihai Viteazul, domnii ce sânt fala neamului român în istorie; ea strălucește prin faptele virtuților cetățenești ce au dat ființă și putere de viață Statului român, ca întrupare politică a României, ca zid de apărare creștinătății și civilizațiunii europene împotriva Islamului.

Dupe desființarea vechilor dinastii naționale, sfârșite cu Mihai Viteazul, din neamul Basarabilor, și cu contemporanii săi din neamul Mușatinilor pe tronul Moldovei, a urmat în ambele Principate, sub domni din diferite familii (între care și unii descendenți de ai Basarabilor și Mușatinilor fără continuitate dinastică), un timp de decadență politică și de umilire națională, decadență ce a atins ultimul grad sub urgisita domnie a Fanarioților. Desființarea dinastiilor avu drept urmare decăderea Statului și umilirea Națiunii, până când mișcarea națională din 1821 făcu să reinvie ideea dinastică, ca un nou soare de lumină și de viață.

Curând după revoluția din 1821, care a desființat domnia Fanarioților și a restabilit domniile pământene, se manifesta, ca una din aspirațiunile naționale cele

mai vii, ideea unirii Principatelor într'un singur Stat național, sub un principe dintr'o casă domnitoare în Europa occidentală, cu drept de moștenire. Cea dintâiu manifestare a acestei idei se află pe timpul alcatuirii Regulamentului organic, și în Țara-Românească și în Moldova.

În Țara-Românească, ea se găsește exprimată mai întâiu într'un memoriu asupra dorințelor naționale, redactat pe la 1829. Între cele 25 de puncte ale acestui memoriu era și cererile următoare:

„Valahia și Moldavia să se împreune și să facă amândouă un prințipat.

„Prințipatul acestor intrupate provincii să fie de sine și neatârnat de Turchia.

„Forma cărmuirii acestor două provincii să fie monarhie după moștenire.

„Cărmuirea acestei nouă monarhii să se încredințeze la vre-un prinț din familiile domnitoare în Germania-de-sus, fără însă a se supune sau a se intrupa monarhia aceasta cu alta“ (1).

Unirea, neatârnamea, dinastia, cu un principe dintr'o casă domnitoare în Apus, arătate aci ca cele mai de frunte dorințe naționale, era punctele de capetenie ale programului național, de atunci și până la îndeplinirea lor. Ele au făcut România contemporana.

În același timp, și în Moldova se manifesta asemenea aspirațiuni. În Comisiunea pentru alcatuirea Regulamentului organic al Moldovei, vistierul Iordache Catargiu propunea unirea Principatelor sub o singură domnie, cu rezerva ca principele acestui nou Stat să nu aparțină nici uneia din cele trei Puteri vecine (Austria, Rusia și Turcia). Ideea dinastiei cu un principe dintr'o casă domnitoare în Apus era exprimată aci prin admiterea tacită a unui principe din-

(1) *Documente privitoare la istoria Românilor*. X, 647 sq. Dupe o copie a lui V. A. Urechia, care credea că originalul în posesiunea sa ar fi din biblioteca poeților Văcărești.

tr'o altă dinastie decât cea austriacă sau cea rusească, excluse dela tronul Țerilor unite, precum se excludea și vre-un candidat din Imperiul otoman. Propunerea, primită de Comisiune, întâmpina însă opoziție din partea Rusiei „protectoare“ și fu părăsită.

Totuși ideea unirei Principatelor sub un principe dintr'o dinastie occidentală, precum îi dădea expresie memoriul din Țara-Românească, ca și Comisiunea pentru alcatuirea Regulamentului organic al Moldovei, n'a încetat să însuflețească pe patrioții Renașterii naționale, începută cu mișcarea din 1821. Ea a urmat să fie cea mai de frunte între aspirațiunile naționale și sub regimul Regulamentului organic. Iată ce zice în această privință, în 1834, o corespondență franceză din București:

„Cele două Principate, unite prin comunitatea originii lor, a limbei lor, a istoriei lor și a pozițiunii lor politice actuale, aspiră a se contopi într'un singur Stat... Eu m'am pus în raport, la Iași, cu tot ce se putea afla acolo ca oameni care iau oarecare parte la afacerile publice; și, fără nici o provocare din partea mea, toți, dupe cele dintâi vorbe schimbate, îmi exprima mereu această dorință... La București am aflat aceeași dorință în fundul inimilor, dar aci oamenii se exprima cu mai multă rezervă... La ideea unirei celor două țeri se adaogă aceea de a încredința domnia unui principe străin. Aceasta este deasemenea o dorință generală, care nu e năbușită decât în acei care ar simți interesele lor particulare compromise prin realizarea ei; și încă se găsesc mulți, chiar între aceștia, care se ridică mai presus de această considerație. — Tatăl meu a fost domn, îmi zicea Beizade Ghica, unchiul meu este acum, și totuși nu este sacrificiu ce n'ași face spre a procura țerei mele cele două singure baze de existență care pot să-i permită a spera oarecare stabilitate: unirea celor două Principate și așezarea unui principe străin. — Noi am primi cu lacrimi de recunoștință orice principe străin, ori și care ar fi, îmi zicea marele-vornic Filipescu“ (1).

(1) *Acte și Documente relative la renașterea României*, III, 826 sqq.

Ideea unirei sub un principe străin, care stăpânea astfel cugetarea și simțirea românească în ambele Principate, era ideea conducătoare în timpul restaurațiunii sub domniile pământene. Principele străin, adevărat dintr'o dinastie europeană, care să înlăture pretențiunile numeroșilor competitori la domnie, era — aceasta o înțelegea și o simțea toți — o condiție neapărată pentru unirea durabilă a țărilor surori, ca și pentru întemeierea unei dinastii.

Însă realizarea acestei dorințe naționale, atât de generală și atât de vie, întâmpina cea mai mare piedecă în suzeranitatea turcească și în protectoratul rusesc. Unirea sub un principe din dinastiile occidentale, cum o cerea programul național, trebuia să înlăture, mai curând sau mai târziu, și jugul suzeranității turcești, și cătușele protectoratului rusesc, deopotrivă apăsătoare asupra vieții naționale. Aceasta o vedea prea bine și Turcii și Rușii: de aci opoziția lor contra unirei și contra principelui străin. Lor se alătura și vecina Austrie, doritoare de a ține Principatele române în atârănare de influența sa predominantă de altă dată. Unirea sub un principe străin, care nu avea să fie din nici una din cele trei imperii vecine, era deopotrivă contrară intențiunilor lor de predominare în Principate, și împotrivirea lor era explicabilă din punctul de vedere al intereselor lor proprii.

Așa s'a întârziat unirea Principatelor și întemeierea dinastiei, care era ideea conducătoare a Renașterii naționale ce a creat România contemporană.

Dar nici puternica împotrivire a marilor Puteri înconjurătoare, nici orice putere omenească din lume nu mai putea să împiedece avântul măreț ce România redșteptată îl luase spre o nouă viață, spre un alt viitor; nu mai putea să stingă focul sacru al ideii naționale, aprins în inimile românești de pretutinde;

nu mai putea să opreasca pulsul de viață renascătoare al României unite, al României dinastice, zămislită în generația Renașterii naționale.

Aspirațiunile naționale, năbușite sub protectoratul rusesc, primiră o nouă impulsie prin mișcarea revoluționară din 1848. Capii partidului revoluționar, mânăți în pribegie dupe năbușirea revoluțiunei, gasiră adăpost în Apusul civilizât. Emigrații români implea lumea apuseană de plângerile lor și deștepta simpatiile fraților latini din Occident, cu Franția în frunte, pentru cauza română. Astfel ei au pregătit liberarea de protectoratul rusesc prin tractatul de Paris din 1856, care a pus Principatele române sub garanția colectivă a celor șapte puteri din Congresul dela Paris.

Cu acest prilej, dorințele naționale, exprimate din partea ambelor Principate, au fost aduse la cunoștința Congresului de către plenipotențiarul Franciei, comitele Walewski. Inșiși ultimii domni ai Principatelor înainte de unire, Barbu Știrbei și Grigore Ghica, s'au făcut interpreții desinteresăți ai dorințelor naționale. În memoriile adresate de ei Cabinetului francez și Congresului, ei cerea unirea sub un principe dintr'o dinastie europeană, cu drept de moștenire, ca singurul mijloc de a rezolva chestiunea Principatelor, atât în interesul lor cât și în interesul Europei. Era cea mai convigătoare dovadă ce ambii domni, prin acest act de luminat patriotism, o dedea Europei despre nestramutată voință a Națiunei.

Față cu opoziția ce o asemenea dorință întâmpina la Puterile adversare năzuințelor naționale, Congresul decise ca Poarta să convoace, în fiecare din cele două țeri, un Divan ad hoc spre a se pronunța asupra viitoareii organizațiuni a Principatelor. Divanurile ad hoc, întrunite în anul următor, au votat la fel — ca „cele întâi, cele mai mari, mai generale și mai naționale

dorinți ale Țerei“, cum zice Procesul-verbal al memorabilei ședințe a Adunării Moldovei — celebrele patru puncte, între care : „Unirea Principatelor într'un singur Stat“, sub un „Prinț străin cu moștenirea tronului, ales dintr'o dinastie domnitoare de ale Europei, ai cărui moștenitori să fie crescuți în religia Țerei“.

Propunerea citită de Mihail Kogălniceanu în Adunarea Moldovei motiva cererea unui principe dintr'o dinastie europeană astfel :

„Pentru ca unirea Principatelor să producă tot binele ce se așteaptă și în lăuntru și în afară, este trebuință de a se institua un guvern tare, stabil, respectat în lăuntru de toți și sprijinit în afară de marea familie a caselor domnitoare; un asemenea guvern nu îl poate da regimul vițios al domnilor electivi și schimbători, care, istoria este martură, n'au produs decât anarhie prin rivalitățile și ambițiunile deșilor și mulților aspiranți, slăbiciune și corupție prin abuzurile și nepotismul lor, și mai ales năvăliri și războaie prin despărțirea țărilor și prin supunerea domnilor la toate înrăuirile străine. Principatele sunt însetate de legalitate, de stabilitate și de dignitate națională, voind a trăi cu însăși viața lor, și aceste nu se pot dobândi decât reîntorcându-se la vechiul principiu al eredității tronului, care, în întâiele timpuri ale formării Principatelor și chiar în urma capitulațiunilor, a existat . . . , și puindu-se în capul Principatelor-Unite un prinț străin, ales dintre dinastiile domnitoare ale Europei, afară de acele ale Statelor vecine, spre a nu motiva străine înrăuriri“ (1).

Iar actul desvoltător votului Adunării ad hoc a Țerei-Românești zicea :

„Chestiunea unirei Principatelor într'un singur Stat prezintă, ca un corolariu neapărat, în mintea fiecăruia, chestiunea Sefului noului Stat; și luând mai cu seamă în privire sistemul guvernamental astăzi domnitor în Europa, principiul eredității tronului în România apare singurul capabil a asigura noului stabiliment politic toate garantiile de stabilitate, de prosperitate și de tărie ce-și făgăduesc ai săi fondatori. Ca prin-

(1) *Acte și Documente* VI 1, 66 sq.

țul domnitor să poată preveni geloziiile și rivalitățile ce ar face neapărat să nască inuntru României un simplu cetățean român chiebat la tronul noului Stat; ca el să nu fie presupus că are legături luate mai dinainte, că are preferințe pentru cutare sau cutare partidă, familie ori persoană; ca să inspire o deplină încredere supușilor săi, dându-le toate garantiile de nepărtinire și de neatarnare, garantii ce nu ar putea da un domn pământean; ca prin legăturile sale de sânge să inlesnească introducerea României în marea familie a Staturilor europene și să-i asigure mai bine al lor sprijin; ca să se poată bucura, înăuntru și afară, de autoritatea, de prestigiul ce se cuvine unui suveran, unui fundator de dinastie mai cu seamă: pentru toate aceste cuvinte, face trebuință ca prințul domnitor al României să fie luat din una din familiile suverane ale Europei, și trebuința aceasta este imperioasă, absolută; căci, caută s'o mărturisim, regimul domnitorilor pământeni e atât de compromis în Moldo-România, încât astăzi un domn luat dintre pământeni, chiar de ar fi un om de geniu și de ar avea virtuțile unui sfânt, ar fi necunoscut și în scurt timp s'ar sfârâma în contra generalei și nestrămutatei voințe a Românilor de a avea un domnitor dintr'o dinastie europeană" (1).

Dreapta cerere a Divanurilor ad hoc afla sprijinul împăratului Napoleon III, amicul vrednic de neuitată recunoștință al Românilor. În conferințele Puterilor garante, ținute în 1858 la Paris pentru organizarea Principatelor, plenipotențiarul Franciei, secundat de cel al regatului Sardiniei, recomanda aprobarea cererilor Divanurilor ad hoc, în special „unirea Moldovei și Valahiei într'un singur Principat sub domnia unui principe străin“. Propunerea, combatută cu staruință de Turcia, care era secundată de Austria, nu isbuti însă. În cele din urmă, Puterile garante incheiară convenția din 19 August 1858, privitoare la organizarea Principatelor.

Prin această convenție se acorda celor două țeri, constituite sub numele de „Principatele-Unite Mol-

(1) *Acte și Documente* VI 2, 58.

dova și Valahia“, fiecare cu guvernul său propriu și cu Adunarea sa proprie, numai o unire parțială, admitându-se ca instituțiuni comune o Comisiune centrală și o Curte de casație, cu sediul la Focșani, pe lângă uniunea vamală, postală, telegrafică și monetară. Iar cu privire la domnitor se dispunea ca el să fie ales pe viață de Adunarea fiecărui Principat, însă numai dintre pământeni, fiind „fiu de un tată născut Moldovean sau Muntean“.

Așa răspundea Puterile garante la dorințele naționale, formulate de Divanurile ad hoc ale ambelor Principate, cu tot sprijinul ce acestea au aflat la puternica împărăție a Franciei, ca și la sora italiană, în conferințele dela Paris. Organizarea impusă astfel Principatelor nu răspundea la dorințele Națiunii, nici cu privire la unirea lor într'un singur Stat, nici cu privire la întemeierea dinastiei prin un principe dintr'o casă domnitoare.

Nemulțumirea pentru această nesocotire a dorințelor naționale s'a manifestat în mod demn în Adunarea electivă a Moldovei, care în ședința din 5 Ianuarie 1859, înainte de a proceda la alegerea domnului, a votat în unanimitate următoarea rezoluție:

„Adunarea electivă a Moldovei rostește a sa adâncă recunoștință Puterilor ce au subscris tractatul de Paris pentru recunoașterea și garantarea drepturilor Principatelor române, înscrise în capitulațiile lor cu Imperiul otoman.

„Adunarea electivă, înaintea lui Dumnezeu și a oamenilor, declară că: Unirea Principatelor într'un singur Stat și sub un principe străin din familiile domnitoare ale Europei, cerute în unanimitate de Adunările ad hoc în memorabilele zile de 7 și 9 Octombrie 1857, a fost, este și va fi dorința cea mai vie, cea mai aprinsă, cea mai generală a Nației române.

„Adunarea electivă, în numele țerei, rostește adâncă ei părere de rău că această mare dorință, singura care, împlinită, poate asigura fericirea a cinci milioane de Români, nu s'a împlinit; totuși ea prețuește și îmbrățișează o Con-

stituție care cuprinde elemente ce țintesc la realizarea dorințelor unanime și constante ale Nației.

„Adunarea sperează că Europa, în dreptatea sa, va ține seamă de dorințele rostite în atâtea rânduri și cu atâta stăruință de o întreagă Nație.“ (1).

Iar Adunarea electivă a Țerei-Românești a răspuns Puterilor garante, în memorabila ședință din 24 Ianuarie 1859, alegând domn pe nou-alesul domn al Moldovei, Alexandru Ioan Cuza, domnul Unirei.

Unirea făcută prin alegerea lui Alexandru Ioan Cuza ca domn al Principatelor-Unite era primul pas spre îndeplinirea dorințelor manifestate dela mișcarea națională din 1821 încoace și formulate de Divanurile ad hoc. Alesul însuși se considera numai ca depozitar al suveranității ce, la timpul oportun, urma să fie transmisă principelui care va fi chemat să întemeieze dinastia. În Mesagiul său pentru deschiderea sesiunii parlamentare pe 1865 6, două luni înainte de abdicare, el zicea:

„Eu voiesc să fie bine știut că nici odată persoana mea nu va fi o împiedecare la orice eveniment care ar permite de a consolida edificiul politic la a cărui așezare am fost fericit a contribui. În Alexandru Ioan I, Domn al Românilor, Românii vor găsi totdeauna pe colonelul Cuza, pe acel colonel Cuza care a proclamat, în Adunarea ad hoc și în Camera electivă din Moldova, marile principii ale regenerațiunii României, și care, fiind Domn al Moldovei, declara oficialmente înaltelor Puteri garante, când primea și coroana Valahiei, că el primește această îndoită alegere ca expresiune neîndoielnică și statornică a voinței naționale pentru unire, — însă numai ca un depozit sacru“ (2)

Iar a doua zi dupe abdicarea silită din 11 Februarie 1866, el scria locotenentului domnesc, general Nicolae Golescu:

„D-ta știi că principiul proclamat de Corpurile Statului

(1) *Acte și Documente* VIII. 341.

(2) *Monitorul* din 5 (17) Decembre 1865.

a fost și este țelul meu ; căci numai un principe străin, dupe a mea părere, poate închezășui viitorul României. Socot de prisos a mai adăogi că, precum ca Prinț domnitor al României am lucrat pururea pentru a realiza această dorință, asemenea și ca Prinț român nu voiu conteni un minut de a face tot ce va atârna dela mine pentru aceasta" (1).

Cu acest ultim cuvânt, Principele Cuza parasi în aceeași zi țara. Guvernul provizoriu al Locotenenței domnești, compusă de generalul Nicolae Golescu, colonelul Nicolae Haralambie și Lascăr Catargiu, cu un minister prezidat de Ion Ghica, făcuse alegerea unui nou domn de către Senat și Adunare chiar în ziua abdicării, spre a lua cât mai repede măsurile pentru rezolvarea crizei.

Cu domnia lui Cuza Vodă se incheie timpul restaurațiunii sub domniile pământene, începută cu mișcarea națională din 1821, timpul restaurațiunii care a pregătit unirea definitivă a Principatelor într'un singur Stat România și întemeierea dinastiei. Sub domnia lui încă, cele două Principate, deși unite, au continuat să fie două țeri deosebite, fiecare cu guvern și cu parlament propriu până la 1862, apoi cu guvern și cu parlament unite numai administrativ ; domnitorul se numea Domn al Principatelor-Unite, conform organizațiunii date prin convenția din 1858. Abia cu întemeierea dinastiei s'a indeplinit unirea definitivă a Principatelor în noul Stat indivizibil România, înființat prin Constituția din 1866, și M. S. Regele Carol este cel dintăiu Domn al României.

La abdicarea silită a lui Cuza Vodă, alegerea unui principe dintr'o dinastie occidentală era o hotărîre nestramutată a patrioților conducători, și dincoace

(1) *Patruzeci de ani de domnie a Regelui Carol I.* vol. I, 1 sq.

și dincolo de Milcov. Încă în Iunie 1865, Grigore Brâncoveanu, Ion Brătianu, Constantin Brailoiu, Dimitrie Ghica, Anastasie Panu, Constantin Rosetti și George Stirbei luase un legământ formal în această privință, semnând următorul act:

„Noi subsemnații, considerând situațiunea țerei, politică și geografică, interesele ei din lăuntru și din afară, și având încă în vedere și voturile date în 1857 de-a dreptul de către Națiune prin subscrierea celor patru puncte, precum și voturile date de către Divanurile ad hoc din 1858 și de Adunarea din Iași din 5 Ianuarie 1859, — am luat între noi legământ ca, la caz de vacanță a tronului, să susținem prin toate mijloacele alegerea unui principe străin dintr'una din familiile domnitoare în Occident. Astfel dar, ne legăm pe onoare să votăm un principe străin și să stăruim în acest vot până îl vom dobândi“ (1).

Când tronul deveni vacant dupe Cuza Vodă, guvernul provizoriu se grăbi a convoca Senatul și Adunarea, chiar în ziua abdicărei, spre a proceda la alegerea noului domn. Corpurile întrunite „au ales și au aclamat în unanimitate — cum zice actul alegerii — de Domn stăpânitor al Principatelor-Unite Române, conform dorințelor exprimate de Adunările ad hoc din anul 1857“, pe Filip comite de Flandra și duce de Saxonia, fratele regelui Belgiei.

Dar ziua de 11 Februarie 1866, care încheia o perioadă de domnii nedinastice, cu detronarea ultimului domn ales dintre pământeni, nu era scrisă să fie ziua de naștere a dinastiei României.

Comitele de Flandra renunță la tronul ce-i oferea o Nație care voia să-și creeze un viitor. Trei zile dupe alegere, ministrul afacerilor străine al Belgiei scria consulului Belgiei la București: „A. S. R. crede că nu poate primi chemarea așa de măgulitoare a poporului român, chemare pentru care A. S. R. este,

(1) *Treizeci de ani, de domnie a Regelui Carol I.* vol. I, pag. xiv.

cu toate acestea foarte recunoscătoare, și de care și Regele este foarte mult mișcat" (1).

Altui principe era rezervată chiemarea providențială de a fi intemeietorul Dinastiei române și al Regatului român. Alt principe era destinat să învingă marile greutăți ce se ridica în calea noului Stat ce se constituia, și să îndeplinească marea operă a așezării lui definitive.

Alegerea principelui străin întâmpina cele mai mari obstacole la Puterile garante. Convenția din 1858 pentru organizarea Principatelor-Unite prevedea că numai „fiul unui tata născut Moldovean sau Muntean” poate fi ales domn. În puterea acestei dispozițiuni, Poarta protestă imediat contra alegerii din 11 Februarie și cerea întrunirea unei conferințe a Puterilor. Ea cerea ca alegerea să se facă, conform Convențiunii, de către o Adunare la București și alta la Iași, precum în 1859. Și la St. Petersburg, alegerea comitelui de Flandra a produs o vie nemulțumire; ea nu era primită cu favoare nici de împăratul Napoleon III. În asemenea împrejurări, renunțarea alesului din 11 Februarie la tronul român era explicabilă.

Dar nesuccesul față cu opoziția Puterilor garante nu descuraja pe patrioții ce făcuse legământ să nu aleaga alt domn decât din familiile domnitoare în Occident, conform dorinței generale și nestrămutate a Națiunii. Spre a obține consimțământul Puterilor ai căror plenipotențieri urma să se întrunească la Paris pentru conferința cerută de Poarta în chestiunea română, guvernul provizoriu numi o deputație însărcinată a apăra drepturile Principatelor-Unite pe lângă ele.

Conferința Puterilor garante se întruni la Paris și începu ședințele sale în 10 Martie st. n. Guvernul ro-

(1) *Patruzeci de ani de domnie*. I, 2.

mân trimise la Paris pe delegații săi Scarlat Falcoianu și Ion Brătianu, spre a face demersurile necesare pe lângă plenipotențiarilor întruniți în Conferință. Agentul diplomatic al Principatelor-Unite la Paris era Ion Bălăceanu.

În deliberările Conferinței, plenipotențiarilor Turciei și Rusiei nu admitea alegerea unui principe străin și cerea măsuri prin care această dorință națională să fie zadărnicită. Plenipotențiarilor Franciei, Angliei și Italiei susținea dorințele Românilor; cei ai Austriei și Prusiei observa o atitudine mai rezervată.

Curând dupe ce Conferința începu lucrările sale, se ivi candidatura Principelui Carol de Hohenzollern, susținut de Franția și Anglia.

Candidatura se ivi în urma atențiunii ce sora de lapte și amica din tinerețe a lui Napoleon III, M-me Cornu, o doamna spirituală și mult apretiată în cercurile diplomatice, atrase asupra Principelui Carol, pe care îl cunoscuse ca copil la bunica sa, Marea-Ducesa Stefania de Baden, fiica adoptivă a lui Napoleon I, și-i păstra de atunci o deosebită afecțiune.

În 14 (26) Martie, Brătianu telegrafia dela Paris: „Aici dispozițiuni bune. Anglia are deasemenea convingerea că un principe străin este posibil. Candidatul Angliei este Hohenzollern“. — În aceeași zi, Bălăceanu trimetea următoarea telegramă: „Drouyn de Lhuys (ministrul afacerilor străine al Franciei) ar dori un candidat și ar voi să cunoască candidatul guvernului român, pe care l-ar propune imediat. Mă autorizați a numi pe Carol de Hohenzollern? Aceasta ne-ar înfațișa sub un aspect foarte favorabil în ochii lui Napoleon III“ (1).

Când Ion Ghica citi aceste telegrame în consiliul de miniștri, un strigăt de bucurie isbucni din toate piepturile. Îndata fu trimis răspunsul afirmativ la Paris.

(1) *Ibid.* 36.

Candidatul propus, atunci locotenent în regimentul al II-lea de dragoni al gardei prusiene, era fiul al doilea al Principelui Carol-Anton de Hohenzollern-Sigmaringen, care în 1849 cedase principatul sau regelui Frederic Wilhelm IV al Prusiei, și, prin muma sa Principesa Iosefina (fica Marei-Ducese Stefania de Baden), înrudit cu împăratul Napoleon. El era strănepotul lui Frederic VI de Zollern, burgravul de Nuremberg, care în 1396 a luptat la Nicopole, alături de Mircea cel Bătrân, în oastea creștină, condusă de regele Sigismund al Ungariei contra Turcilor, când pentru prima dată arcașii români au legat frăție de arme cu cavalerii înzelați ai Apusului.

În 18 (30) Martie, în Vinerea Patimilor, Ion Brătianu sosi la Düsseldorf, unde Principele Carol venise spre a serba Paștele în familie. În ziua următoare, primit în audiență de Principele Carol-Anton, el îl înștiință că, urmând părerea împăratului Napoleon, Locotenența domnească are intenția de a propune poporului alegerea la tron a celui de al doilea fiu al său, Principele Carol. Invitat apoi la prânz, Brătianu avu o întrevvedere cu Principele Carol.

Nu știu dacă era atunci între Români un om mai nemerit pentru această misiune decât Ion Brătianu. Cine l-a cunoscut, știe de simpatia fascinatoare ce deștepta personalitatea lui. Și asupra Principelui Carol și a familiei sale, delegatul român făcu cea mai bună impresie, prin înfățișarea sa simpatică și prin calitățile sale de om de Stat ce a dovedit în conferințele dela Düsseldorf, cum spun înseși memoriile Regelui Carol.

În 20 Martie (1 Aprilie), în ziua de Paște a bisericeii apusene, Brătianu trimetea dela Berlin următoarea telegramă la București: „Carol de Hohenzollern promește Coroana fără condițiuni. S'a pus imediat în relație cu Napoleon III“ (1).

(1) *Ibid.* 50.

Era demnă de fruntea unui Principe de Hohenzollern coroana învingătorilor dela Rovine, dela Baia, Racova și Codrul-Cozminului, dela Calugăreni și Șelimbreg. Era demnă vița română dela gurile Dunării de vlastarul casei princiare dela obârșia fluviului ce unea Apusul cu Răsăritul.

Ziua învierii ce se serba atunci, era și ziua de reînviere a României.

Noi Români am mai avut un domn care la serbările Paștelor a primit coroana: era Ștefan cel Mare, care, dupe învingerea reputată în Joia Mare din 1457 asupra lui Petru Aron, fu ridicat domn la Direptate, spre a începe cea mai glorioasă și cea mai lungă domnie înainte de cea a Regelui Carol. Era de bun augur această minunată coincidență.

În 30 Martie, Locotenența domnească publică o proclamație către popor, recomandând alegerea prin plebiscit a Principelui Carol de Hohenzollern ca „Domnitor al Românilor“ cu drept de moștenire, care va domni sub numele Carol I. În 2 Aprilie, și Consiliul de miniștri publică o proclamație către popor, în care se zicea :

„Români! Înalta Locotenentă, prin proclamațiunea sa, v'a dat în cunoștință că dela voi numai depinde acum fericirea României și, putem zice, ființa ei.

„Sânt zece ani de când, în trei rânduri și în cele mai mari și mai solemne ocaziuni, ați declarat, ați votat în unanimitate, că cunoașteți că împrejurările politice și pozițiunea noastră geografică cer imperios : sau să fim o națiune unită și tare, sau să pierim, și că nu vom putea fi o națiune, de nu vom avea pe tronul României un Domnitor care să fie membru al uneia din familiile domnitoare în Occident. Astăzi dorința voastră e împlinită mai mult încă decât cea mai mare ambițiune națională ar fi putut pretinde....

„Carol I, al Românilor, este el însuși unul dintre cei mai stimați și iubiți principii ai Europei, pătruns de cele mai nobile și liberale principii, modest, cum este totdeauna virtutea, și tare ca credința când are o datorie de împlinit.

„Români! Cu mâna pe conștiință, în acest moment sacru în care în adevăr cerul se deschide pentru România spre a înregistra nemurirea ei ca națiune, jurăm înaintea voastră, înaintea lui Dumnezeu și a Europei, că avem asigurarea că Carol I al Românilor va conduce România pe calea dreptății, a virtuții, a libertății, și că numai cu El și prin El ea va putea fi și își va putea îndeplini misiunea ce i-a însemnat Provedința. În picioare, dară, Români! Ora mântuirii a sunat. Cartea vieții României s'a deschis înainte-vă ; cu o mână pe ranele voastre cele sângerânde și care erau în ajun de a cangrena, și în cealaltă cu pana vieții, mergeți și scrieți în plebiscit, *Carol I Domn al Românilor*. Provedința, voind a ne lumina prin semne chiar, a făcut că în ziua de 8 (20) Aprilie, în care se închide plebiscitul, Carol I împlinește 27 ani. Provedința, voind a ne deștepta, a făcut ca Dunărea, acest fluviu căruia datorim protecțiunea Europei, să ia naștere, să aibă izvorul în țara chiar unde s'a născut Carol I, Domnul României. Votați, dar, Români, cu vechea voastră credință, votați cu tăria voastră românească, votați în unanimitate și fără un minut de șovăire, și intrigile toate se vor nimici, și cu proclamarea votului vostru se va proclama, se va afirma ființa Patriei române“ (1).

Rezultatul plebiscitului, încheiat în 8 Aprilie, fu: 685.969 voturi pentru, 224 voturi contra.

La 224 din 686.193 de glasuri alegătoare se reducea numărul celor protivnici Principelui străin și Unirei, cu toată agitația antidinastică și separatista, făcuta de unii ce puneau interesul lor personal mai presus de interesele Țerei, sau de alții ce nu înțelegea noua epocă istorică pentru menirea Statului român.

În urma alegerii. Conferința dela Paris luă, în 2 Mai (20 Aprilie) următoarea hotărîre:

„Guvernul românesc, în București, provocând printr'un recurs plebiscitar la alegerea unui principe străin, s'a abătut dela drumul drept și a călăuzit țara în eroare. Prin art. 118, care prin articolul XIII dă dreptul de a alege un principe străin, s'a ales un domn.

„Conferința, referindu-se la hotărîrea sa dela 4 a lunii trecute, decide că grija de a rezolva chestiunea menținerii unirei trebuie să fie lăsată Adunării ce are a se întruni.

„Dacă majoritatea, fie a deputaților moldoveni, fie a deputaților munteni, ar cere, și unii și alții vor avea facultatea de a vota separat. În caz când majoritatea, fie moldovenească fie muntenească, s'ar pronunța în contra unirei, acest vot ar avea de consecință separațiunea celor două Principate.

„Această chestiune isprăvită, Adunarea va procedea la alegerea de domn, care, dupe termenii articolului XIII al convențiunii, nu trebuie să se facă decât dintre pământenii.

„Consulii sânt însărcinați a veghea în comun acord la libera exprimare a voturilor și a semnala imediat Conferinței orice atingere s'ar aduce acestei libertăți“ (1).

Adunarea constituanta, întrunindu-se apoi, confirmă votul Națiunii, proclamând în 1 (13) Maiu pe Principele Carol ca Domn al României cu drept de moștenire. Spre a se satisface și articolului XIII al convențiunii, care cerea ca domnul ales să fie fiu de Român, și spre a curma orice opunere a Puterilor la recunoașterea faptului îndeplinit, Adunarea votă pe urmă legea pentru împământenirea familiei princiare de Hohenzollern.

Dificultățile ce alegerea savârșita a avut să întâmpine încă, până la recunoașterea ei din partea Porții și a Puterilor garante, au fost învinse numai dupe lungi și anevoioase negociațiuni. Cu multa înțelepciune politică, Domnitorul și patrioții care conducea atunci destinele României, ajutați de sprijinul Franciei amice contra Puterilor adversare (Turcia, Rusia și Austria), au adus la bun sfârșit opera de întemeiere a Dinastiei.

În 1 (13) Maiu ajunse la Düsseldorf delegațiunea trimisă spre a prezenta principelui Carol-Anton actul de alegere ca Domn al fiului său, dimpreună cu o adresă către Alesul Națiunii. În adresă se zicea

(1) *Ibid.* 127.

intre altele: „Vino, Principe, de te pune în capul acestui popor, care a știut printre secole de chinuri să-și conserve intactă naționalitatea sa. Vino în țara aceasta; acolo vei afla urmele eroilor și principilor, astăzi predecesorii Voștri, care sânt demni de iluștri Voștri strabuni“ (1).

Când delegațiunea sosi la Düsseldorf, nou-alesul Domn era în drum spre țara ce l-a chemat să-i încredințeze destinele sale. Însoțit de doi consilieri ai părintelui sau, cari îl petrecea, și de Ion Brătianu, care îl ajunse la Baziaș, Principele trecu, în ziua de 8 Maiu, incognito în clasa a II-a (cu suita în clasa I-a) a unui vapor austriac, hotarul României la Porțile-de-fier, și puse piciorul pe pământul românesc la Turnul-Severinului.

Era o duminică și ziua Rusaliilor apusene. Popor mult era adunat pe mal, în haine de serbatoare, fără să știe că avea să primească pe Alesul care venea să-i creeze un nou viitor. Când Brătianu scoase palaria, salutând cu respect pe Suveran, căpitanul vaporului înțelese că era Principele de Hohenzollern: din fericire, el îl cunoscuse o minută prea târziu, și Domnul României putu să-și ajungă țara, neimpiedecat de Austria ostilă.

Dela Turnul-Severinului, Principele trimise următoarea telegramă către Locotenența domnească:

Punând piciorul pe pământul României, noua Mea patrie, Mă grăbesc a exprima membrilor Locotenentei domnești simțemintele cele mai sincere. Fericit că Mă aflu în mijlocul națiunii care Mă onorat cu încrederea sa, adresez, înainte de toate, rugăciunile mele Cerului, pentru ca să-Mi ajute a împlini cu demnitate marea și frumoasa misiune ce Provedința Mi-a impus (2).

(1) *Treizeci de ani de domnie I*, XXI.

(2) *Patruzeci de ani de domnie I*, 244. De aci sânt și citatele următoare.

Cu 266 de ani mai înainte, tot în ziua de 8 Maiu, Mihai Viteazul trecea munții, venind din Ardeal, în Moldova, ca să facă unirea Românilor. Cu suirea Principelui Carol pe tronul lui Mihai, se petruia unirea pentru totdeauna a Țerei-Românești și a Moldovei. Și tot la Turnul-Severinului a descălecat Traian Împăratul, întemeietorul poporului român, când a venit să cucerească Dacia, spre a o face Patrie română.

Amintirea marilor fapte ale istoriei române ce noul Domn al Românilor le evoca prin apropierea prezentului cu trecutul era ca o prevestire că, între cele mai strălucite nume ale sale, istoria română va înscrie pe întemeietorul Dinastiei române și al Regatului român.

Aclamat de popor cu entuziasm pe tot drumul dela Severin până la București, Domnitorul își făcu intrarea în Capitala la 10 Maiu.

În momentul când Principele, salutat de primarul Capitalei, Dimitrie Brătianu, era aclamat de popor, o ploaie înviorătoare, dupe o secete mai îndelungată, veni să adape câmpiile secate și holdele veștejite. Toți vedea în această solie a Cerului o bună prevestire pentru viitor.

Condus la Mitropolie, Domnitorul fu primit, în sunetul clopotelor și în salvele tunurilor, de mitropolitul Nifon și de cler în odajdii, care aducea rugăciunea de mulțumire Proniei dumnezeiești pentru trimisul său, și implora binecuvântarea pentru domnia lui: Ține-l, Doamne, întreg, sănătos, îndelung domnind, drept îndreptând cuvântul dreptății; biruința asupra protivnicilor dăruiește-i, și cu crucea ta pazește pe poporul tău!

Dupe serviciul religios, Domnul intră în Adunarea Deputaților și depuse următorul jurământ:

Jur de a fi credincios legilor țerei, de a păși religiu-

nea României, precum și integritatea teritoriului ei, și de a domni ca Domn constituțional.

La cuvântarea Președintelui Adunării, Manolake Kostake, Domnitorul răspunse:

Ales de către națiune, cu spontaneitate, Domn al Românilor, Mi-am părăsit, fără a sta la indoeală, și țara și familia, spre a răspunde la chemarea acestui popor care Mi-a încredințat destinatele sale.

Punând piciorul pe acest pământ sacru, am și devenit Român. Primirea plebiscitului Imi impune, o știu, mari datorii; sper că Imi va fi dat a le împlini. Eu vă aduc o inimă leală, cugetări drepte, o voință tare de a face binele, un devotament fără margini către noua Mea patrie, și acel neînvins respect către lege pe care l-am cules în exemplul alor Mei.

Cetățean astăzi, mâne, de va fi nevoie, soldat, Eu voi împărtăși cu voi soarta cea bună ca și pe cea rea. Din acest moment, totul este comun între noi; credeți în Mine, precum Eu cred în voi.

Singur numai Dumnezeu poate ști ceea ce viitorul păstrează patriei noastre! Din parte-ne să ne mulțumim întru a ne face datoria. Să ne întărim prin concordie! Să ne unim puterile noastre, spre a fi la înălțimea evenimentelor!

Provedința, care a condus pe Alesul vostru până aci și care a înlăturat toate piedecile din calea Mea, nu va lăsa neîndeplinită opera sa.

Trăească România!

Cel dintâiu decret domnesc era amnistia pentru toți câți se afla arestați pentru crime și delictes politice. Acest decret, dat în prima zi de domnie, era totde-odata cel dintâiu în care se întrebuița titlul de „Domn al României“. A doua zi, în 11 Maiu, apăru următoarea proclamație către poporul român:

Români!

In destinurile omeneshi nu este o datorie mai nobilă decât aceea de a fi chemat a menține drepturile unei națiuni și a consolida libertățile ei.

O misiune așa de însemnată M'a decis să părăsesc fără preget o pozițiune independentă, familia și țara, de cari am fost legat prin legămintele și suvenirile cele mai sacre, pentru a urma apelului vostru.

Primirea plebiscitului care a pus pe capul Meu coroana lui Stefan cel Mare și a lui Mihai Viteazul, Imi impune o mare răspundere. Sper însă că-Mi va fi dat, cu ajutorul lui Dumnezeu și cu un întreg devotament, a asigura noiei mele patrii o existență fericită și demnă de trecutul ei.

Români! Sânt al vostru din toată inima și din tot sufletul. Puteți să vă întemeiați pe Mine în orice timp, precum Eu Mă întemeiez pe voi.

Patruzeci de ani de domnie au dovedit că temelul și credința ce Domn și popor au pus unul pe altul și unul într'altul au fost spre fericirea României.

Alegerea Principelui Carol, astăzi Regele glorios al României, a realizat idealul scump al Națiunii, visat de jumătate de secol, idealul aspirațiunilor din epoca Renașterii naționale: Unirea, Dinastia, Neatârănarea, ideal încoronat cu regala Coroană de oțel. Intemeierea dinastiei prin Alesul Națiunii din 8 Aprilie 1866 a desăvârșit unirea celor două țeri surori într'un singur Stat indivizibil, a făcut să reinvie mărirea stramoșească, apusă de secole cu vechile dinastii naționale, a inaugurat fericit o nouă eră de înflorire și înălțare națională, o nouă epocă istorică în viața neamului român.

Fie ca această binecuvântată domnie să țină până la cele mai departate hotare ale vieții de om, spre fericirea și mărirea României.

D. ONCIUL.

KANT ȘI EMINESCU. TRADUCEREA „CRITICEI RAȚIUNII PURE”

Cu prilejul împlinirii a o sută de ani de la moartea lui Kant, d-l G. Bogdan-Duică ne-a amintit, într'un interesant articol din „Sămănătorul” de la 8 Fevruarie 1904, despre kantianii români din prima jumătate a secolului al 19-lea, „kantiani” în înțelesul mai larg [Budai-Deleanu, Gheorghe Lazăr, Bărnuțiu, A. Treb. Laurian, Cipariu], mai toți neștiuți ca atare în cercurile mai întinse ale publicului cult de la noi.

Influența cugetării lui Kant în cultura română a fost de bună seamă și mai intensă în a doua jumătate a secolului al 19-lea, deși poate ar fi mai greu de constatat, la multi din cei atinși de ea, sub forma precisă a unor idei kantiane: fără indoială însă că filosofia lui Kant a ajuns acum la cunoștința mai multor Români și, dacă n'a produs „kantiani” în înțelesul strict al cuvântului, a fost însă un puternic ferment de judecată critică, de meditare proprie și de cugutare mai adâncă în multe capete din țara românească. Din mai multe părți s'a răspândit în țară această cunoaștere mai de aproape a filosofiei lui Kant: mai întâi prin conferențele publice ale vechii „Junimi” din Iași (1), și apoi prin

(1) Se știe ce element de viață și de cultură sănătoasă au adus în mișcarea noastră literară și științifică din vremea aceea prelegerile publice ale membrilor „Junimii”. Ele au început acum 43 de ani, în Fevruarie 1863, printr'o serie de 10 conferențe populare asupra educației, ținute de d-l Titu Maiorescu, și au fost apoi continuate pe fiecare an, până în 1881, de membri „Junimei”, care se înființase în 1864.

cursurile de istorie a filosofiei moderne la cele două Universități ale noastre, în deosebi prin prelegerile de peste 30 de ani ale d-lui Maiorescu [din Oct. 1863 — Dec. 1871 la Universitatea din Iași, apoi de la 1884 până azi la Universitatea din București].

Afară de aceste căi, a mai fost încă una, aceea a primilor kantiani români: cunoașterea filosofiei lui Kant la izvor, la o Universitate germană și în limba originală. Sânt acum mult mai mulți decât în prima jumătate a veacului al 19-lea Românii care au făcut studii filosofice în țările germanice sau și-au completat acolo pe cele făcute în țară; iar printre aceștia, puțini vor fi fiind care să nu fi audiat un curs despre Kant sau să nu fi luat parte la comentarea „Criticei rațiunii pure“ în lucrări de seminar; căci mai ales de pe la 1866 încoace, de când Friedrich Albert Lange, autorul celebrei „Istorii a materialismului“, face acea puternică re-versiune în lumea filosofică germană prin strigătul său „Îndărăt la Kant!“, și de când ascendentul ce-l câștigă în lumea cultă germană filosofia lui Schopenhauer slujește și el indirect la o întoarcere spre Kant (fiindcă Schopenhauer însuși recomandă cunoașterea adâncă a filosofiei lui Kant ca o condiție prealabilă pentru priceperea filosofiei sale)—mai

Toate conferențele dintr'un an aveau o legătură organică între ele, tinzând a desfășura „una și aceeași idee fundamentală, desvoltată în diferitele ei faze istorice.“ Conferențe despre filosofia lui Kant întălim în două rânduri, la depărtare de 10 ani: în anul 1867, când aceste prelegeri au avut de obiect „cărțile omenirii“, cea din urmă conferință din această serie, ținută de d-l Maiorescu, a tratat despre *Critica rațiunii pure* (v. *Convorbiri literare*, anul I, p. 12—14 și 69—70). În anul 1877 tema conferențelor a fost „sisteme metafizice“, cu următorul program: 1) „Privire teoretică“ de V. Pogor; 2) „Fetișismul“ de V. Conta; 3) „Politeismul“ de P. Verrusi; 4) „Panteismul“ de A. D. Xenopol; 5) „Monoteismul“ de V. Pogor; 6) „Criticismul“ de A. D. Xenopol (publicat în „Convorbiri“ a. IX, p. 260—9, 1 Oct. 1877); 7) „Materialismul“ de V. Conta.

(Dări de seamă despre ele a făcut Eminescu, în „Curierul de Iași“ din acel an).

nu e Universitate germană, în care să nu se facă cel puțin un curs pe fiecare semestru asupra filosofiei lui Kant. Dintre acești Români care au ascultat prelegeri universitare despre Kant sau l-au citit în original, puțini au fost, firește, și scriitori. Sânt însă doi din aceștia care au un loc mare în literatura și în deobște în cultura noastră din a doua jumătate a secolului al 19-lea încoace și la care tocmai se vede sau se străvede influența înălțătoarei filosofii a lui Kant; și acești doi scriitori — să fie oare o simplă întâmplare? — sânt cei mai *clasici* scriitori ai noștri de până acum, cu toată diversitatea temperamentului lor: Eminescu și d-l Maiorescu.

Despre locul ce l-a avut Kant în preocupările și în cugetarea lui Eminescu ne propunem a vorbi în paginile ce urmează. Legătura dintre filosoful german și poetul român e mult mai adâncă și mai întinsă de cât puteam presupune până acum din citirea operelor sale și era aproape să dea influenței lui Kant asupra cugetării românești acea bază concretă și oarecum permanentă ce i-a lipsit și-i lipsește încă; căci e evident, că filosofia lui Kant ar fi străbătut mai departe și mai în adânc în cultura românească, dacă ar fi fost cumva intrupată în literatura noastră prin traducerea a cel puțin uneia din scrierile fundamentale ale filosofului german. O asemenea întreprindere a început-o, dar din nefericire n'a dus-o până la capăt, cel mai citit și cel mai filosof dintre poeții noștri, Eminescu. Vom vorbi îndată despre această lucrare a sa.

I.

Și din cele știute până acum, din opera lui Eminescu publicată în curgerea vieții sale, vedea oricine deosebita dispoziție spre idei filosofice a poetului nostru. Acea tainică perspectivă spre infinit a celor mai ideale poezii ce le are până azi poporul nostru, acel abis de cugetare ce ni-l deschid mai ales „Împărat și proletar“, „Egiptul“, „Rugăciu-

nea unui Dac“, „Satira I“, „Lucefărul“ și „Sărmanul Dionis“, știam bine că n'ar fi avut ființă fără o adâncă cultură literară și filosofică a acestui suflet de o rară alcătuire. Iar întru ce privește cultura sa filosofică, se putea simți și din această operă a lui, că doi cugetători l-au atras în deosebi și au dat avânt propriei sale gândiri: Schopenhauer și Kant. Influența lui Schopenhauer e mai vizibilă și a fost adesea relevată; cealaltă mai puțin.

Cât de mult se adâncise Eminescu în filosofia lui Kant, ne-o arată câteva pasaje din acele „Observații critice“ despre recenziunea d-rului Zotu asupra logicei d-lui Maiorescu, publicate în „Curierul de Iași“ în 1877, și o putem bănui din acea minunată fantazie romantică a „Sărmanului Dionis“, care nu s'ar fi putut zămisli în sufletul poetului fără o cunoștință prealabilă a teoriilor „Criticei rațiunii pure“. În această juvenilă plăsmuire poetică Eminescu își ia sborul în lumea închipirii pe aripele teoriilor lui Kant despre spațiu și timp, interpretate de un suflet de poet:

„În faptă lumea-i visul sufletului nostru. — Nu există nici timp, nici spațiu — ele sânt numai în sufletul nostru. Trecut și viitor e în sufletul meu, ca pădurea într'un simbur de ghindă, și infinitul asemenea, ca reflectarea cerului instelat într'un strop de rouă. Dacă am afla misterul prin care să ne punem în legătură cu aceste două ordini de lucruri, cari sânt ascunse în noi, ... atuncea în adâncurile sufletului coborându-ne am pute trăi aievea în trecut și am putea locui lumea stelelor și a soarelui... Dacă lumea este un vis, de ce n'am putea să concordăm șirul fenomenelor sale cum voim noi? Nu e adevărat că există un trecut — consecutivitatea e în cugetarea noastră, cauzele fenomenelor, consecutive pentru noi, aceleași în totdeauna, există și lucrează simultan... „Da, ... sub fruntea noastră e lumea — acel pustiu „întins — de ce numai spațiul, de ce nu timpul, trecutul?... „în sufletul nostru este timpul și spațiul cel nemărginit și „nu ne lipsește de cât varga magică, de a ne transpune în „oricare punct al lor am voi... azi sânt incredințat, că vremea „nemărginită este făptură a nemuritorului nostru suflet...“

Avem dar transpunerea într'o operă literară a unor teorii

subtile de înaltă filosofie. Și ori cât de ciudată pare această transfigurare poetică a unor idei abstracte, lucrul nu trebuie să ne mire: cea mai adâncă filosofie e în același timp și cea mai adâncă poezie. În fiecare cap superior omenirea încearcă din nou pe căi deosebite acel „asalt spre ceruri“, de care vorbește Eminescu, urmărirea eternei probleme, care-i amăgește pe toți. Și poezia și filosofia culminează într'o fundamentală funcțiune sufletească de sinteză și isvorăsc ambele din aceleași adâncuri transcendente ale ființei omenești. Deaceia, de când lumea, orice filosof are închis în sine un poet și orice poet mare ascunde un filosof în sufletul său. Nu e de mirare dar, că Eminescu soarbe ideile lui Kant cu lăcomia unui spirit tineresc și, purtat de ele, plutește în voie în lumea viselor sale poetice.

Când scriea această ademenitoare inchipuire mistică a „Sărmanului Dionis“, Eminescu era de 22 de ani și se găsea probabil la Berlin (1).

În manuscrisele lui aflăm însă elemente nouă pentru această legătură sufletească a poetului cu marele cugetător german. Într'un caiet din vremea studiilor sale la Berlin găsim următoarea cugetare, care par'că ar fi fost scrisă în fugă, în urma unei lecturi din Kant, și prinde poate în sine dispoziția sufletească în care Eminescu a conceput pe „Sărmanul Dionis“:

„Da! orice cugetare generoasă, orice descoperire mare porcede de la inimă și apelează la inimă. Este ciudat, când cineva a pătruns odată pe Kant, când e pus pe același punct de vedere atât de înstreinat acestei lumi și voințelor ei efemere — mintea nu mai e de cât o fereastră prin care pătrunde soarele unei lumi nouă, și pătrunde în inimă. Și când ridici ochii te afli într'adevăr în una. Timpul a dispărut și eternitatea cu fața ei cea serioasă te privește din fiecare lucru. Se pare că te-ai trezit într'o lume încremenită cu toate frumusețile ei și cum că trecere și naștere, cum că ivirea și peirea ta înșile sânt numai o părere. Și inima numai e în

(1) „Sărmanul Dionis“ a apărut în „Convorbiri literare“ din 1 Dec. 1872 și 1 Ian. 1873.

stare a te transpune în această stare. Ea se cutremură încet din sus în jos asemenea unei arfe eoliene, ea este singura ce se mișcă în această lume eternă... ea este orologiul ei.

Și astfel fantasia nu mai este reflecția lumii astfel cum ea se arată ochilor într'o reală trezvie, ci ea în fantasia poetului și a artistului se ridică în jur în petrificațiunea ideilor eterne ce reprezintă. De jur împrejur sânt panze atârinate, la care perspectiva este aparentă, asupra cărora timpul trece fără urmă, toate având un ce necunoscut de aranjor și toate închipiri ale unui suflet mare. Ceea ce numesc capete ordinare fantasie, nu este fantasie, ci slăbiciunea creierilor, fantasterie. Pe când celor chiești lumea(?) li vorbește în jargonul lor propriu — celui ales ea-i vorbește în limba ei, și limba ei e armonia lui Plato" (1).

În același caiet, ceva mai departe [ms. 2287, f. 70—75], se găsește o cugetare mai lungă tot din același timp, pe care apoi Eminescu a reluat-o în cadrul unei povești, rămasă însă în stare de fragment [ms. 2269, f. 19—39] (2). Iată că-

(1) Ms. 2287 al Academiei române, f. 11. Publicată de d. I. Scurtu în „M. Eminescu, Scrieri politice și literare“, I, Minerva 1905, p. 24.

Se vede și după stil că e o cugetare însemnată în grabă: „Și când ridici ochii te afli într'adevăr *în una*“, adică: într'o astfel de lume nouă. „Și *astfel fantasia* nu mai este reflecția lumii *astfel* cum ea se arată într'o reală trezvie, ci ea [lumea, nu fantasia] în *fantasia* poetului...“; tot astfel și *fantasterie* de mai jos, care e un germanism: Fantasteriei.

(2) Acest fragment de povestire fără titlu a fost publicat în volumul citat mai sus, „Scrieri politice și literare“, sub titlul „Archaeus“. E scris de sigur în 1875: în același caiet, cu câteva file înainte, se află însemnată data de 26 14 Maiu 1875 deasupra unor titluri și numere de paragrafe a unor bucăți de lectură din cărțile elevilor din „întăia superioară“, „a doua superioară“ și „a treia inferioară“, de la „Institutele-unite“, desigur, unde da lecții Eminescu. Sâmburele primitiv al ei, sub forma acelei cugetări izolate din ms. 2287, trebuie să fi fost scris în 1874, la Berlin: înainte și după această cugetare în acel caiet sânt note de curs în nemțește, de psihologie, estetică, istoria Egiptului, iar cu două foi mai înainte e un început de scrisoare, tot în nemțește, pe care o putem data cu siguranță, fiindcă e un concept al scrisorii către d. Maiorescu, din 26 Fevruarie (st. n.) 1874, pe care o vom publica împreună cu altele, într'un număr viitor al „Convorbirilor“. Cu-

teva frânturi din acea schiță de novelă, în care se vede iarăși ce parte largă avea personalitatea și filosofia lui Kant în concepțiile poetului nostru:

„... Într'adevăr lumea cum o vedem nu există de cât în crierul nostru. Nimeni nu va tăgădui că este deosebire între gânsac și câne. Privirea cânelui este inteligentă, el pri-cepe din lumea aceasta o porție mult mai bună de cât gânsacul; cu toate acestea amândouă aceste ființe au ochi și crieri. Lumea nu-i cumu-i, ci cum o vedem; pentru gânsac, cum o vede el, pentru câne item, pentru membru de la primărie [item], pentru Kant item. Totuși câtă deosebire între ochii de porc a sus înțelesului membru și privirea adâncă a înțeleptului de la Königsberg.

„Care-i adevărul? Cel văzut clar de un gânsac — sau cel abia-intrevăzut ca printr'o negură de Kant? Într'adevăr iată un lucru ciudat. Cel dintăiu deosebește lămurit grăunțele de porumb de prundul galbăn, el innoată cu siguranță

getările acestea, scrise în 1874, au fost intercalate, cum am spus, în acel fragment de novelă din 1875, unde au fost reproduse aproape întocmai. Numai câteva rânduri din ele au fost lăsate afară, fiindcă sânt o amintire personală a poetului și nu aveau rost în novelă, unde filosofarea aceasta e pusă în gura unui bătrân, cu care șade de vorbă poetul. Acele rânduri omise sânt însă interesante, ca o mică notiță din viața aventuroasă a tânărului Eminescu: vedem din ele că în peregrinațiile sale de actor pribeag el a fost și prin Craiova. Iată întregul pasaj, în care e acea amintire personală lăsată afară la incorporarea în novelă (rândurile cu italice):

„Dar timpul, acest blestemat de timp, care e când lung, când scurt, fiind cu toate acestea același, cel puțin remontoriul o spune.... Când așteaptă cineva iarna în ninsoare la porțița vr'unui zăplaz pe drăguța lui... și ea nu vine... și așteaptă... și ea nu vine.... ce-i timpul? O eternitate. Și când citește cineva o carte frumoasă mii de tablouri se desfășură pe dinaintea ochilor, ce-i timpul? Un minut. Cine n'a avut v'odată un roman întreg în minte pentru a cărui realitate normală i-ar trebui o viață întreagă, ori o tinerețe întreagă? În vis el poate avea într'o singură noapte viața întreagă a unui om. Și de ce a unui om, de ce nu a tuturor celor ce se 'nvărtesc împrejurul lui? Și în câtă vreme? În șapte ori 8 ore. Dar ce-i o tragedie ori o comedie altceva? Și într'adevăr dacă un asemenea op interesă, nici bagi de samă cât timp a trecut. În Craiova Monte Cristo dramatișt a *finul pe oameni pan a doua zi dimineața în teatru și nimeni nu gândea la aceea cât timp a trecut*. De luam criteriul normalității predominatoare, am luat toată necesitatea posibilității ș'am pus o alta tot atât de îndreptățită“...

pe apă, măsură cu ochiul distanțele ce le poate ajunge, și nu-i fără oarecare înduioșare în fața unei găște în epoca virginității. Cel de-al doilea uită să mănânce, voind să sară peste o groapă cade 'n mijlocul ei, iar frumusețile virgi-sau nevirginale trec pe lângă dansul, fără ca el să-și [fi] ridicat ochii.

„Cu toate acestea noi presupunem, că filosoful e mai cu-minte de cât un gânsac, ba că în *problemele* aceluia e mai mult adevăr de cât în *siguranțele* acestuia.

„Un semn că pentr'o minte mare totu-i *problem*, iar pentru 75 de dramuri de crier totu-i *sigur*.

„E știut că regula pitagorică din geometrie se numea puntea măgarilor. Puntea măgarilor, pe care trebuie să treci în orice cugetare mai adâncă este: că nu putem pricepe lumea în sine, și că toată esplicarea ei este esplicarea unor reacțiuni a crierilor noștri și nimic mai departe. Lumea 'n sine rămâne un problem, înlăuntrul căruia se rătăcește câte-o rază slabă, câte-o fulgerătură (1), pe care cugetătorul adânc o incremenește pe hârtie, pe care citind-o, se naște în păreții capului tău acea rezonanță lungă, care face că vezi într'adevăr că lume și viață sânt un vis.....

„..... Condițiile a orice posibilitate sânt în capul nostru. Aicia sânt legile ciudate, cărora natura trebuie să li se supue. Aicia-i timpul cu regulele lui matematice, aicia spațiul cu legile geometrice, aicia causalitatea cu necesitatea ei absolută, și dacă le ștergi acestea și un somn adânc le șterge pentru câteva oare ce simțemânt ni rămâne pentru acest interval al ștergerii? Nimic. Și cu toate acestea sosesc momente în viață, în cari aceste trei elemente ale minții noastre, aceste sertare în cari băgăm o lume, dispar pentr'o clipă... e drept ca o fulgerare numai, dispar sau în parte sau în tot și stai ca înaintea unei minuni și te 'ntrebi.... așa ca omul, care crezuse că tot ce vede e chiar așa cum este... că oare ce 'nsemnează asta.....

„..... Numai dacă vremea ar sta locului, am putea vedea lămurit ce-i etern... Numai într'un punct în care s'ar naște un moratoriu între moarte și viață, căci lumea nu-i de cât o vecinică plătire către viață, o veșnică incasare din partea morții. Și această împrejurare este mama timpului. Fără de aceasta suma celor ce există într'adevăr s'ar putea privi peste tot, am ști ce este netimporal....

„...Când gândește cineva, că neînsemnata mărime a corpu-

(1) Scrisese întâi: fulgurațiune.

lui omenesc nu stă de fel în raport cu puterea, cu imensitatea voinței (gândește la Napoleon), cumcă omul e numai prilejul adesea slab, abia suflat pentru niște patimi cumplite, când gândești cumcă purtătorul acestor patimi, poate în orice moment să devină o coajă, ca un vas pe care l-a spart vinul, apoi când vezi că unul și acelaș princip de viață incolțește în mii de mii de flori, din cari cele mai multe se scutură la drumul jumătate, puține rămân și și aceste puține au în sfârșit aceeași soarte, atuncea vezi, cumcă ființa în om e nemuritoare. Ț unul și acelaș punctum saliens, care apare în mii de oameni, desbrăcat de timp și spațiu, întreg și nedespărțit, mișcă cojile, le mână una 'n spre alta, le părăsește, formează altele nouă, pe când carnea zugrăviturilor sale apare ca o materie, ca un Ahasver al formelor, care face o călătorie, ce pare veșnică (1).

(1) Spre marea mea surprindere am dat într'un alt caiet peste o cugetare scrisă în nemțește, care cuprinde, aproape vorbă cu vorbă, întocmai acest alineat întreg de aici. Avea Eminescu de gând să-și publice aceste cugetări în nemțește, sau sânt însemnări din vre-o lectură oarecare? Ar fi posibil însă să avem a face aici cu idei pe care ar fi avut intenția să le pună în vreuna din scrisorile sale către d-l Maiorescu, scrise în nemțește [cf. bunăoară scrisoarea din 5 Febr. 1874, unde întâlnim un cuvânt caracteristic de aici: *Das Zeitlose, netimporalul*, luat ca principiu al teoriilor sale de filosofie a istoriei]. Iată acea formă germană a pasajului de mai sus; e scrisă repede și de aceea greu de descifrat, fără sprijinul textului românesc:

«Wenn jemand bedenkt, dass die zur Grosse des Körpers keineswegs im Verhältniss stehende Heftigkeit od[er] Maasslosigkeit des Willens, dass der Mensch die Schale, oft hingehauchter Anlass der schrecklichsten Leidenschaften ist, und dass der Träger dieser Leidenschaften in jedem Augenblicke zu einer Schaale (1) werden kann, wie der Gefäss, der vom Wein gesprengt worden ist, — wenn man sieht, wie ein und dasselbe Lebensprincip tausende und abertausende von solchen Blüthen treibt, von denen die meisten bis zum halben Wege abfallen, wenige bestehen, und dass auch diese am Ende dasselbe Schicksal haben, so sieht man ein, dass das Wesen des Menschen unsterblich ist. Es ist ein und dasselbe punctum saliens, welches in tausenden zeit- und raumlos, ganz und ungetheilt zum Vorschein kommt, Schalen bewegt und sie gegeneinander zittern macht, sie verlässt, neue bildet, während das Fleisch seiner Zeichnungen, die Materie, als ein Ahasverus der Formen seine ewigscheinende Wanderung macht.» [ms. 2255, f. 7. De-asupra acesteia sânt scrise alte trei cugetări mai scurte, în românește, care par a fi inspirate, ca și aceasta, de o lectură din Schopenhauer. În același caiet, peste două foi (f. 9), sânt

(1) Cuvântul nu e sigur; poate fi citit și *Scherb*.

— Și este într'adevăr veșnică?

— În fiecare om se încearcă spiritul Universului, se opintește din nou, răsare ca o nouă rază din aceeași apă, oarecum un nou asalt spre ceruri. Dar rămâne 'n drum, drept că în mod foarte deosebit, ici ca rege, colo ca cerșitor. Dar ce-i și ajută coaja cariului, care a 'ncremenit în lemnul vieții? Asaltul e tinerețea, rămânerea 'n drum decepțiunea, recăderea animalului pățit, bătrâneța și moartea. Oamenii sânt probleme, ce și le pune spiritul universului, viețile lor încercări de deslegare. Chinul îndelungat, veșnica goană după ceva necunoscut nu samănă cu aviditatea de a afla răspunsul unei întrebări curioase?

— Dar mie-mi pare, că unde-i un problem, e tot odată și deslegarea lui.

— Da. Kant. Cei mai mulți oameni însă rămân întrebări, une ori comice, alte ori neroade, alte ori pline de înțeles, alte ori deșerte....“

În acest excurs de filosofie visătoare ar fi de luat a minte mai întâi rara frumusețe plastică a cugetării: „... aceste trei elemente ale minții noastre, aceste *sertare* în care băgăm o lume, dispar pentru o clipă... ca o *fulgerare*...“ „Numai dacă vremea ar sta locului, am putea vedea ce-i etern, numai într'un punct în care s'ar naște un *moratoriu* între moarte și viață, căci lumea nu-i decât o veșnică incasare din partea morții... În fiecare om se încearcă spiritul Universului, se opintește din nou, răsare ca o nouă rază din aceeași apă, oarecum un nou *asalt spre ceruri*...“

Ar mai fi apoi de relevat ecoul sufletesc al acestor cugetări în poeziile filosofice ale lui Eminescu: „..... Când vezi că unul și acelaș princip de viață incolțește în mii de mii de flori. din care cele mai multe se scutură la drumul jumătate.....“ — ne aduce aminte începutul poeziei „Criticilor mei“:

scrise titluri de capitole din „Ueber die vierfache Wurzel des Satzes vom zureichenden Grunde“ a lui Schopenhauer (*Principium rationis sufficientis cognoscendi*,... *logische formale Wahrheit*,... *empirische Wahrheit*,... *transcendentale Wahrheit*,... *metalogische Wahrheit*) și însemnări în nemțește despre ele).

Multe flori sânt, dar puține
 Rod în lume o să poarte:
 Toate bat la poarta vieții,
 Dar se scutur multe moarte.

„E unul și acelaș punctum saliens, care apare în mii de oameni desbrăcat de timp și spațiu...” revine în cugetarea din versul „Satirei I”:

.Unul e în toți, tot astfel precum una e în toate...

„În fiecă om se 'ncearcă spiritul Universului, se opintește din nou, ... dar rămâne 'n drum, drept că în mod foarte deosebit, ici ca rege, colo ca cerșitor. . . Oamenii sânt probleme ce și le pune spiritul Universului, viețile lor încercări de deslegare . . .” ne chiamă în minte strofele din „Împărat și proletar”, care concentrează toate aceste idei în forma neperitoare a versului:

În orice om o lume își face încercarea,
 Bătrânul Demiurgos se opintește'n van,
 În orice minte lumea își pune întrebarea
 Din nou: de unde vine și unde merge? Floarea
 Dorințelor obscure sădite în noian,

Al lumei 'ntregul simbur, dorința și mărirea,
 În inima orcării i-ascuns și trăitor,
 Svărlire hazardată, cum pomu'n înflorire
 În orice floare 'ncearcă întreagă a sa fire,
 Cî'n calea de-a da roade cele mai multe mor.

Astfel umana roadă în calea ei înghiață,
 Se petrifică unul în sclav, altu 'mpărat,
 Acoperind cu noime sărmana lui viață
 Și arătând la soare-a miseriei lui față —
 Față, căci înțelesul e-același la toți dat.

În veci aceleași doruri mascate cu-altă haină,
 Și'n toată omenirea în veci același om;
 În multe forme-apare a vieții crudă taină,
 Pe toți ea îi înșală, la mine se destaină,
 Dorinți nemărginite plantând într'un atom.

Ca și în „Sărmanul Dionis“ simțim o adiere de inspirație kantiană și în fragmentele de proză citate mai sus; însă în această liberă visare a unui tânăr romantic, în această filosofie de poet, nu ne putem aștepta să găsim — și nici nu ar avea sens să o cerem — severitatea unui sistem de gândire disciplinată, care păstrează caracterul unei consecvențe științifice chiar și în cele mai avântate sboruri ale minții. Poetul construiește liber și mai larg, în voea gândului și a sentimentului ce-l stăpânește; deaceia și în sufletul poetului nostru ideile kantiane despre aprioritatea timpului, a spațiului și a cauzalității se imbină cu alte elemente, disparate, căpătând astfel în această topire din nou o vagă mireasmă de filosofie budistă și o ușoară coloratură de doctrină materialistă — cea d'întâi prin Schopenhauer, cea de-a doua prin răsunetul ce-l avuseseră în lume teoriile materialiste (cf. bunăoară și la noi scrierile lui Conta), de când cu operele de filosofie populară ale lui Moleschott, Vogt și Büchner; răsunetul acesta fusese întărit chiar în vremea de studii a poetului de cea din urmă scriere a lui David Friedrich Strauss [Der alte und der neue Glaube, Leipzig, 1872].

E de ajuns însă pentru noi să constatăm și aici, în acest joc liber al inchipuirii poetului, un reflex fundamental din filosofia lui Kant.

Aceste frânturi de cugetare din manuscrisele lui Eminescu și acele lucrări anterioare ale poetului, în care se străvăd licăriri kantiane, ar fi fost de ajuns spre a ne întemeia credința că Eminescu a studiat pe Kant de aproape, în anii lui de tinerețe. Avem însă un temei mai sigur pentru această convingere: faptul că în manuscrisele sale se găsește traducerea unei bune părți din „*Critica rațiunii pure*“.

Să vedem mai de aproape cuprinsul acestei lucrări încă necunoscute a poetului nostru.

II

Traducerea „*Criticii rațiunii pure*“, aflată în manuscrisele lui Eminescu de la Academia română, e cuprinsă în trei caiete

mari, format 4°, ținând toate la un loc 142 de foi, scrise toate, afară de prima foaie a fiecărui caiet (1).

Eminescu a făcut traducerea după textul *primei ediții* a „Criticii rațiunii pure (2). În forma aceasta, în care ni s'a păstrat, ea e alcătuită din două părți deosebite: primele 28 de pagine cuprind trei fragmente răzlețe din partea a doua a „Criticii rațiunii pure“ (adică din „Metodologia transcendentă“), traduse, cum reese dintr'o proprie însemnare a lui Eminescu, după „prima lectură“ a operei lui Kant; restul de 114 pagine, traduse după „a doua lectură“ cuprinde un text continuu, începând chiar cu „Introducerea“ lui Kant și mergând până în mijlocul cărții a doua a „Analiticei transcendente“; va să zică, în totul, cam a patra parte din întreaga operă.

Iată, ceva mai amănunțit, ce cuprinde această traducere a celebrei opere a lui Kant:

Fragmentul cu care începe manuscrisul (fragment pe care îl

(1) Ms. 2258, f. 21—162. Caietele sânt alcătuite din jumătăți de coală, de hârtie groasă. Traducerea e scrisă numai pe o față a foilor, afară de o singură fila dinspre sfârșit [f. 159], scrisă pe ambele fețe; la toate e lăsată o margine nescrisă, pentru însemnări. Foaia d'întâi a primului caiet are în față numărul „I“; a celui de-al doilea caiet are însemnarea „II. Kant. 1874“; a celui de-al treilea: „IV“. Kant. 1874“.

Numărul de ordine al ultimului caiet ori e o greșală de numerotație ori, dacă va mai fi fost într'adevăr un alt caiet din această traducere, însemnat cu III, acela trebuie să fi cuprins atunci sau urmarea la caietul IV, sau vre o altă parte din „Critica rațiunii pure“, de oare ce textul din caietul însemnat cu IV e o continuare imediată a caietului II, doar cu lipsa unui pasaj ce corespunde întocmai cu o pagină din manuscrisul lui Eminescu; această pagină se vede bine că era tot în acest caiet II, căci fraza cea din urmă din el e neisprăvită acolo: foaia ultimă s'a rupt și s'a pierdut.

(2) Se știe că e o mare discuție, care din cele două ediții în care a înfățișat Kant „Critica rațiunii pure“ (întâia ediție a apărut la 1781, a doua la 1787) exprimă mai bine cugetarea sa. După text și din însemnarea lui Eminescu la traducerea „Introducerii“ se vede că avea înainte prima ediție, va să zică sau ediția originală, sau o ediție a lui Rosenkranz, ori a lui Kehrbach.

reproducem mai jos) e un pasaj din mijlocul paragrafului despre „Disciplina rațiunii pure în întrebuintare dogmatică” [Transcendentale Methodenlehre, I. Hauptstück, 1. Abschnitt]. Deasupra acestui fragment de o jumătate de pagină e pusă însemnarea „*prima lectura*”, iar alături, ca notă marginală, „pag. 567” (de bună seamă a ediției germane întrebuintate de Eminescu) (1). Urmează apoi, după o linie de despărțire în tot lungul paginii, un întreg paragraf, tot din aceeași parte, anume paragraful „Despre neputința unei mulțămiri sceptice a rațiunii pure desbinate cu sine însăși” [Transc. Methodenlehre, I. Hauptstück, 2. Abschnitt]. Pe urmă vine întreg capitolul penultim al „Criticei rațiunii pure”: „Arhitectonica rațiunii pure” [Transc. Methodenlehre, III. Hauptstück]. Toate aceste frânturi din „Metodologia transcendentă” cuprind, cum am spus, primele 28 de foi ale caietului I. Urmează apoi, după însemnarea „*lectura a doua*”, traducerea de-a capul a „Criticei rațiunii pure”, până la teoria categoriilor (cuprinzând restul caietului I și celelalte două caiete, va să zică ultimele 114 foi din aceste caiete). Eminescu lasă la o parte prefața lui Kant și începe cu introducerea: „Introd. ediț. 1-ie. Ideea filosofiei transcendente”; urmează fără întrerupere „Prima parte a învățaturii elementare transcendente. Estetica transcendentă”, și apoi din a doua parte a „învățaturii elementare” (cum traduce Eminescu pe „transcendentale Elementarlehre”), adică din „Logica transcendentă”, întreaga „Introducere” și o parte a „Analiticei transcendente” (anume, toată prima „carte”, Analitica noțiunilor, și o parte din cartea a doua, Analitica principiilor). Manuscrisul se termină cu următoarele cuvinte, din capitolul „Axiome ale intuițiunii”: „de ex. între două puncte nu-i cu putință” [de cât o singură linie dreaptă]. Fraza aceasta ne-terminată e o dovadă că nu ni s’a păstrat în aceste manuscrise întreaga traducere a „Criticei rațiunii pure”, câtă a fost

(1) Dintre edițiile pe care le-am putut avea la îndemână la nici una nu se potrivește paginarea însemnată de Eminescu, aici și în alte nouă locuri ale manuscrisului.

făcut-o Eminescu, căci trebuie să fi continuat cel puțin încă pe o foaie. Pe de altă parte însă, e probabil (pentru motivele ce vom arăta într'un viitor articol), că traducerea n'a mers mult mai departe și cu atât mai puțin că ar fi cuprins întreaga operă.

Afară de traducerea textului, manuscrisul are în multe locuri note marginale, câteva în nemțește, cele mai multe în românește: însemnarea paginilor respective din ediția germană de care s'a servit Eminescu, variante de traducere a unor termeni tehnici din text, scurte aprecieri personale sau semne de mirare ori de întrebare în dreptul unor pasaje caracteristice și, spre sfârșit, de două ori data când reia traducerea întreruptă [1875 și 1877]. Aceste însemnări ne arată ceva din cugetarea lui Eminescu, din felul lui de a pricepe opera lui Kant; deaceia am crezut că e bine a reproduce aici câteva din ele.

La expunerea teoriei lui Hume de către Kant e însemnarea următoare: „foarte bună reprezentare a causalității lui Hume în antitesă cu idealismul lui“ [ms. cit., f. 26].

La un pasaj din Introducerea la Logica transcendențială, îndată după fraza vestită a lui Kant, „*Cugetări fără cuprins sânt deșerte, intuițiunii fără noțiuni sânt oarbe*“ (subliniată de Eminescu) e scris pe margine: „*φαντασμα(?)*“ [ms. cit., f. 79].

La capitolul despre împărțirea logicei transcendente în analitică și dialectică transcendențială, în dreptul frazei cu care începe, subliniată cu roșu („Într'o logică transcendențială izolăm inteligența, precum în estetica transcendențială sensibilitatea“) e nota următoare: „Iată analogia espusă de Sch.“ [openhauer]. [ms. cit., f. 86].

La capitolul „Despre categorii“, în dreptul definiției sintezei și analizei, o notă în nemțește mai lungă și una în românește: „originală și adâncă cugetare“. [ms. cit., f. 97]

Mai departe, după expunerea tablei categoriilor, la alineatul „De definițiile acestor categorii mă dispensez...“ e nota: „Wind!“ [ms. cit., f. 100].

La paragraful despre „Deduțiunea transcendențială a ca-

tegoriilor", în dreptul alineatului „Există însă trei izvoare (facultăți sau capacități ale sufletului) cari conțin condițiile putinței a toată experiența..." e observarea: „Sistemul lui Kant *in nuce*". [ms. cit., f. 110].

La paragraful „Despre sintesa apprehensiunii în intuiție", în dreptul alineatului al doilea „Orice intuițiune conține o varietate, care nu s'ar putea reprezenta ca atare, dacă sufletul n'ar distinge timpul și consecutiunea după olaltă a impresiilor..." e următoarea însemnare, care tâlmăcește într'oa așa de frumoasă poezie cugetarea lui Kant: „Reprezentăția e un ghem absolut unul și dat simultan. Resfirarea acestui ghem simultan e timpul și — experiența. Sau și un fuior, din care toarcem firul timpului, văzând numai astfel ce conține. Din nefericire atât torsul cât și fuiorul țin într'una. Cine poate privi fuiorul, abstrăgând de la tors, are predispoziție filosofică". [ms. cit., f. 114].

La paragraful „Despre sintesa recunoașterii în noțiune" în dreptul pasajului „Acuma deci vom putea fixa mai corect noțiunile noastre despre un obiect..." e observarea: „toată polilogia de mai sus e clar espusă aici" [ms. cit., f. 120].

La paragraful următor „Esplicare precursorie a posibilității categoriilor ca cunoștință apriorică", în dreptul alineatului al doilea, e nota: „turbure și amar" [ms. cit., f. 122].

Spre a se vedea felul de limbă din această traducere și lupta lui Eminescu de a reda în graiul românesc toată abstracțiunea filosofică a unei asemenea opere, reproducem aici câteva pasaje din deosebite părți ale manuscrisului. Le dăm întocmai cu ortografia originalului, spre a se vedea și din acest punct de vedere un moment din evoluția literară a lui Eminescu.

Iată fragmentul cu care începe manuscrisul acestei traduceri, fragment deasupra căruia e scris „*prima lectură*":

„A cumpeni tot ce este (obiect în spațiu sau în timp) dacă

și întru cât e un quant sau nu, dacă 'n el trebuie să ne 'nchipuim ființă sau lipsă de ființă, întrucât acest ce (care împle timp sau spațiu) este un substrat primordial sau numai determinarea unui asemenea, dacă are vreun raport al existenței sale și la alt ceva ca cauză sau efect și 'n fine dacă stă izolat sau într'o atârnare de reciprocitate (1) cu altele în privirea existenței sale, a cumpeni posibilitatea existenței, realitatea sau necesitatea acesteia ori contrariile acestora, toate acestea apartin cunoștinței raționale din noțiuni și se numesc *filosofice*. Dar a determina apriori o intuițiune în spațiu (figură), a împărți timpul (durata), sau a cunoaște generalul sintesei unui ș'aceluiasi lucru, și prin urmare mărimea în genere a unei asemenea intuițiuni, este o ocupație a rațiunii prin *construcție* de noțiuni și se numește *matematică*". [ms. cit., f. 21].

Iată sfârșitul capitolului „Despre neputința unei mulțămiri skeptice a rațiunii pure“ :

„Aceste atacuri skeptice, îndreptate contra dogmaticului necritic care n'a măsurat sfera minții sale, prin urmare nu a determinat după principia hotarale cunoștinței sale, care așa dar nu știe dinainte cât și ce poate, ci cugetă a o știrici (2) prin încercările lui, contra unui asemenea, atacurile skeptice sunt nu numai periculoase, ci chiar destructorii. Căci dacă e prins asupra unei sigure aserțiuni, pe care n'o poate justifica, a cărei părere însă nici n'o poate desvolda din principia, prepusul cade asupra tuturor, oricât de persuasive ar fi.

„Astfel skepticul, acest dresator al resonorului (3) dogmatic, ne conduce la o critică sănătoasă a minții și a ănsăsi rațiunii. Ajuns acolo, el nu mai are să se teamă de nici un atac, căci distingend proprietatea sa de ceea ce [e] cu totul afară de hotarale ei și asupra căroră nu face pretenții, nici poate fi incurcat în certe pentru aceasta. Însfârșit procedura skeptică adevărat că nu este mulțămitoare pentru întrebările rațiunii, dar e totuși o preexercitare (4) pentru

(1) De-asupra a scris mai târziu varianta : „influență reciprocă“.

(2) A fost scris întâi „află“, pe care l-a șters și a scris mai departe „știrici“, un ardelenism, care i s'a părut, se vede, mai precis sau mai plastic.

(3) De-asupra scris „raisonneur“.

(4) De-asupra a scris mai târziu, cu aceeași cerneală ca de la f. 153 a ms. până la sfârșit (va să zică în 1877) varianta : „un exercițiu pregătitor“.

a deșteptă preemțiunea ei și a arătă mijloace temeinice, care o pot asigura în proprietățile ei legitime". [ib., f. 27 și urm].

Iată și începutul „Criticei rațiunii pure“, deasupra căruia e însemnarea „*lectura a doua*“:

„Introd. ediț. I-ie. Ideea filosofiei transcendentele.

„Experiența e fără 'ndoială primul product, pe care-l naște inteligența noastră, prelucrând materia brută a impresiilor noastre sensuale. Prin asta ea este prima noastră magistră și în cursul ei atât de inepușabilă în nouă învățături, încât viața înlăntuită a tuturor generațiilor viitoare nu se va pute plânge că n'ar fi putut culege întotdeauna cunoștințe nouă pe acest câmp. Totuși experiența e departe de a fi singurul câmp, în care s'ar lăsa îngrădită inteligența noastră. Ea ne spune, ce-i drept, ceea ce este, dară nu: *cum că neapărat trebuie să fie așa și nu altfel*. De aceea nici dă o generalitate adevărată, și rațiunea care-i atât de doritoare după asemenea cunoștințe, se vede mai mult excitată prin ea, de cât satisfăcută.

Asemenea cunoștinți generale, cari poartă totodată caracterul unei necesități interne, trebuiesc să fie neaternate de experiență, sigure și clare prin sine înși-le; *de aceea se numesc cunoștințe a priori*; pe când din contra, ceea ce ne împrumută experiența, nu se poate cunoaște după expresia consacrată de cât numai *a posteriori*, adică în mod empiric. Ceea ce-i de mirat însă este, că între experiențele noastre se amestecă cunoștințe, cari trebuiesc să aibă originea lor a priori, și cari nu servă poate de cât pentru a dă legătură representațiunilor noastre. Căci chiar dac' am omite din aceste experiențe tot ce aparține simțurilor, totuși ne rămân în mâni oarecari noțiuni primordiale și județuri născute din ele, cari trebuie să se fi iscat cu totul a priori și neaternat de experiență, pentru că fac, ca despre obiectele cari apar simțurilor noastre să putem spune mai mult, sau cel puțin să credem a pute spune mai mult de cum e ceea ce ne-ar învăța experiența, și că afirmările noastre conțin o adevărată generalitate și o necesitate strictă, pe cari cunoștința empirică numai nu ni-o poate dă“. [ms. cit., f. 47—48].

Iată o parte de pe la mijlocul traducerii:

„Explicare precursorie a posibilității categoriilor ca cunoștință apriorică.

„Este numai o experiență, în care toate percepțiunile se 'nchipuesc a fi în nex general și după legi; tot așa precum este numai *un* spațiu și *un* timp, în care au loc toate formele fenomenale și tot raportul ființei sau neființei. Când se vorbește despre experiențe diverse, atunci sunt numai pe atâtea percepțiuni, întrucât ele aparțin unei și aceleiași experiențe generale. Unitatea pertransspectivă și sintetică a percepțiunilor constituie tocmai forma experienței și ea nu-i nimic alta de cât unitatea sintetică a fenomenelor după noțiuni.

Unitatea sintesei după noțiuni empirice ar fi cu totul întemplătoare și dacă acestea nu s'ar bază pe un rezon de unitate transcendental, atuncea ar fi cu puțință, ca sufletul nostru să se imple c'o grămadă și un amestec de fenomene (1) fără ca din acestea să se poată organiza vreodată o experiență. Atunci însă s'ar omite și orice referare a cunoștinței la obiecte, căci i-ar lipsi coniectura după legi generale și necesarii, ar fi deci o intuițiune fără gândire, dar nici odată cunoștință, și pentru noi ar fi tot atâta cât și nimica“. [ms. cit., f. 121 și u.]

Iată partea de unde reia traducerea peste un an („contin. 29 Mart 875 st. v.“).

„Așa d. es. dacă s'ar abstrage de la determinația sensibilă a persistenței (Beharrlichkeit) și s'ar zice substanță, atunci acest nume n'ar însemna de cât ceva, care s'ar pute cugeta ca subiect (fără însă de a fi predicat la altceva). Din această reprezentație nu pot face nimic, fiindcă ea nu-mi arată de fel ce note (determinații) are lucrul, pe care-l admitem să fie un asemenea primu subiect. Așa dar categoriile fără scheme nu sunt de cât funcțiuni ale inteligenței în crearea de noțiuni, nu înfățoșază însă nici un obiect. Însemnătate îi dă abia sensibilitatea, care realizează inteligența, restrângând-o tot odată“. [ms. cit., f. 152].

O altă parte, tradusă peste doi ani :

(1) Aici e nota marginală: „turbure și amar...“

„Întăia tăiere a principiilor înțelegerii pure.

Despre principiul suprem al tuturor judecăților analitice (1).

Fie cuprinsul cunoștinței noastre ori care ar fi și raporte-se la obiect ori cum s'ar raportă, totuși condiția generală deși numai negativă a tuturor judecăților noastre este, ca ele să nu se contrazică cu sine ănsi-le; căci în caz contrar aceste judecăți sunt *nimica*, chiar fără privire la obiect. Dar chiar dacă în judecata noastră n'ar fi contrazicere, totuși este cu puțință, ca ea să împreuneze astfel noțiunile, cum n'o cere obiectul, sau să le împreuneze, fără ca să avem noțiuni apriori sau a posteriori, care să ne 'ndreptățească a face o asemenea judecată; și de aceea o judecată poate fi falsă sau nefundată, chiar dacă indealtfel ar fi liberă de orice contrazicere înlăuntrul ei.

Principiul: că nici unui lucru nu i se poate atribui un predicat, care i contrazice, se numește principiul contradicțiunii și este un criteriu general deși numai negativ a ori cărui adevăr; de aceea înse se și ține numai de logică, pentru că tratează cunoștințele ca cunoștințe în genere, abstracție făcând dela cuprinsul lor: el zice numai, că contrazicerea le nimicește și le ridică (aufheben)". [ms. cit., f. 153].

Începutul capitolului următor :

„A doua tăiere a sistemului principiilor inteligenței pure.

Despre principiul suprem al tuturor judecăților sintetice.

„Explicarea, cum de sunt posibile judecăți sintetice, este o temă, care n'are a face nimica cu logica generală, care nici numele logicei nu trebuie să-l cunoască. Dar într'o logică transcendențială acea explicare este lucrul de căpetenie, ba chiar unica temă, când e vorba despre posibilitatea judecăților sintetice apriori și despre condițiile și sfera valabilității lor. Căci după deslegarea acelei teme logica transcendențială poate satisface pe deplin scopul ei, de-a hotărâni adică sfera și marginele inteligenței pure". [ms. cit. f. 155].

Începutul capitolului ce vine după acesta :

(1) Titlul e scris încă din 1875, iar textul ce urmează, scris cu altă cerneală, este din 1877: între titlu și text e însemnat „1877, August".

„A treia divisiie a principiilor inteligenței pure.

*Representare sistematică a tuturor principiilor
sintetice ale ei.*

„Numai inteligenței pure trebuie să i se atribue, dacă se găsesc undeva principie (Grundsätze), căci ea este nu numai facultatea regulilor în privirea celor ce se 'ntemplă, ci este izvorul însuși al principiilor, după care stau neapărat sub regule toate cele (câte putem întâlni ca obiecte), căci fără asemenea regule nu le-am pute atribui nici odată fenomenelor cunoștința unor obiecte, ce le corespund. Chiar legile naturii, considerate ca principii a întrebuintării empirice a inteligenței, poartă în sine *espressia* necesității, deci cel puțin presupunerea unei determinări prin rezoane, cari să fie valabile a priori și înainte de ori ce experiență“. [ms. cit., f. 159].

Iată în sfârșit o parte din ultima pagină a manuscrisului acestei traduceri:

„Axiome ale intuițiunii.

„Principiu al inteligenței pure: Toate fenomenele sunt în privirea intuițiunii lor mărimi *estensive*.

„Mărime estensivă o numesc eu pe aceea unde reprezentarea părților face cu putință reprezentarea întregului (deci o și precedează în mod necesar). Nu-mi pot închipui nici o linie, cât de mică, fără ca s'o trag în gând, adică fără ca să produc dintr'un punct parte cu parte din ea și a însemna abia prin acest act intuițiunea. Tot astfel e și cu fiecă timp, fie cât de mic. Imi închipuesc prin el propășirea succesivă de la un moment la altul, prin care toate părțile timpului și prin adăogire succesivă se produce abia o mărime hotărâtă de timp. Fiindcă intuițiunea goală a tuturor fenomenelor o sau spațiul sau timpul, de aceea fiecare fenomen ca intuițiune este o mărime estensivă, putend a fi cunoscut în aprehensiune numai prin o sintesă succesivă (parte cu parte). Toate fenomenele se intuiesc ca agregate (mulțime de părți date mai dinainte) ceea ce nu se întemplă la orice soi de mărimi, de cât numai la acelea, cari ni se reprezintă și ni se aprehendează în mod extensiv“. [ms. cit., f. 162].

Evident, limba lui Eminescu din această traducere are o altă înfățișare de cât cea din scrierile sale originale, e mai puțin sigură, mai puțin desăvârșită de cât cea din poeziile ce publica în același timp, și de cât cea din „Sărmanul Dionis“, publicat cu doi ani înainte. După ce ai citit întreaga traducere, ai impresia că par'că Eminescu s'a întors cu câțiva ani îndărăt în viața, la o fază anterioară a culturii sale: simți că în această lucrare e ceva din stadiul de pregătire și dibuire a unui suflet încă neformat deplin, a unei cugetări care se deprinsese a se rosti în graiul Românilor de peste munți, din vremea copilăriei și adolescenței trăită la Cernăuți sub influența puternicei personalități a lui Pumnul, [cel venerat de el ca un apostol al neamului—„sufletul nemuritor care a dat consistența și conștiința națională maselor și a făcut din ele o națiune“], apoi la Blaj și la Viena; e aici ceva din acea vreme spre care sufletul lui Eminescu s'a întors pururea ca spre un ideal de credință sinceră și de simțire curată. E cam aceeași limbă ca bunăoară în polemica sa cu Petrino, din 1870, pe alocurea chiar cu forme mai curioase, poate fiindcă aici urma o cugetare așa de concentrată dintr'o limbă streină și era nevoit să creeze el însuși în românește o întreagă terminologie filosofică.

Trei lucruri ne izbesc mai ales în țesătura limbii din această traducere a „Criticei rațiunii pure“, având câte trele o origină sufletească comună în acea cultură dintâi a lui Eminescu, căpătată în școalele Bucovinei și Ardealului: Mai întâi ne surprinde o ușoară înfățișare arhaică și pe alocurea populară, căutată dinadins, apoi o puternică nuanță ardeleană — aceasta fără voie — și, în cele din urmă, par'că un fel de joc de poet suveran în alcătuirea de cuvinte nouă în limbă.

Culoarea arhaică și populară o dau câteva cuvinte, ca *județ* (cu înțelesul vechiu de *judecată*), care revine foarte des [însă numai până în 1877], *a mână*, *mădulariu*, *prețaluire*, *prubă*, *adurmecare* . . . Cu această arhaisare se leagă

ortografierea latinistă (nu consecventă însă, ci numai pe alocurea) a neologismelor, precum și câteva forme greoaie de adevărbe în-*minte* și-*mente*, poate un răsunset al admirației tânărului Eminescu pentru Eliade: *suppoziție*, *suppus*, *permitte*, *admittă*, *afirmări*, *intellectuală*, *colectivă*, *correcturi*, *sufficient*, *affaceri*...; raționalminte, alternativminte, interiorminte, generalminte, necessarminte, principalminte, propriamente, absolutmente (1).

(1) În legătură cu aceasta, credem că va fi interesant pentru cei ce urmăresc diferitele faze și înfățișări ale sufletului lui Eminescu să amintim de o curioasă lucrare ce se află printre hârtiile sale: un caiet ce pare a fi, după scris, cam din aceeași vreme cu începutul acestei traduceri a „Criticii rațiunii pure” și cuprinde un fragment dintr’un curs de logică [21 de fețe și jumătate] într’o limbă de un arhaism și mai neașteptat. Iată chiar începutul acelei lucrări (după care se vede că trebuie să mai fi fost alte foi înainte, care s’au pierdut):

„Iară aceea ce se cugetă se numește obiectul cugetării.

„Precum obiectul cugetării sau este cu puțință, adică așa fel care în aevă nu este de față, ci totuși poate fi, sau aievnic, adică așa fel, care în faptă este de față; așa și cugetarea sau este despre materie cu puțință (problematică) sau aievnică (assertorie). Adică când cugetăm despre un lucru care este numai cu puțință, atuncea cugetarea noastră este problematică, iară cugetând despre un obiect ce este de față avem cugetarea aievnică sau assertorie; așa pentru exemplu: cugetând eu un veșment prețios, pe care nu-l am, însă pot să-l am, cugetarea mea este problematică, iar cugetând eu un ceasornic pe care-l am în faptă cugetarea mea este aievnică...” [ms. 2258, f. 191 v.]

Iată un alt fragment, în care e vorba tocmai de „Critica rațiunii pure”, pe care dintr’o dată mai n’ai bănu-i că se ascunde sub numele de „critica socotinței curate”, de n’ar fi alături numele lui Kant:

„... Kant în Critica socotinței curate cu următoarele cuvinte închipuește principiul contrazicerii: Nu se cuvine subiectului acel predicat, care i se împotrivesc. Inse această formulă a lui Kant nu lămurește îndeplin natura principiului contrazicerii; pentru că poate fi ca predicatul cel ce acum se împotrivesc subiectului altă dată să i se cuvină și fiindcă după spusa lui Kant nu se cuvine subiectului acel predicat ce nu se năvăște cu densul, din contra ar urmă, cumcă predicatul cel ce nu i se împotrivesc, i s’ar cuveni; însă câte predicaturi sunt, care nu i se împotrivesc și pentru aceea totuși nu li se cuvin”. [ib., f. 196 și urm.]

Ce să fie acest ciudat curs de logică? O copie de pe vr’un curs al lui Pumnul, ori al vr’unui profesor de la Blaj, ori de pe vre o carte vechie? Fraza cu care sfârșește acest manuscris arată, prin judecata

Ardelenismele, deci și multe germanisme, latinisme și franțuzisme de acelea particulare mai ales Românilor de peste munți, luate cele mai multe tot din nemțește sau făurite după cuvinte germane, sânt destul de numeroase: el însuși (scepticismul) este *dubitat* . . . , ar putea efectua o abdicare *necessitata*, . . . ar putea să dea *ansă*, . . . ea rămase tot *mancă* (= mangelhaft), . . . facultate căreia-i *obstă*, . . . două *spetii* . . . , determinatii *spețiale*, *se asoțiază*, . . . cu totul *amăsurată* obiectului (= angemessen) . . . , *ne cugetăm*, . . . lucruri cari *restează* dacă *subtrag* . . . , trebuie să *acțepem* o sinteză transcendentală . . . , schema n'ar fi plănuită după o idee, ci empirice (= în mod empiric); *virtualiter*, *recte*, . . . inclusive critica, . . . *volumen*, *gradatim*, . . . a *suleva* această întrebare, . . . cele ce se *recer* la *schematele* . . . , știința aceasta pe care o *esposăm*, . . . stare *summisă* condițiunii . . . de la care *exigendu-se*, . . . funcțiunea cugetării se poate *reparți* sub patru *titule* . . . , cu vremea voiu *dissecta* aceste noțiuni . . .

Tot așa: *tăiere*, după germanul „Abschnitt“, *tesă* cu înțeles de propoziție (după germ. „Satz“), precum și câteva compuneri neobișnuite, ca „o formă *legiuit-regulară*“ [ms. cit., f. 134], „o *determinație obiectiv-atribuibilă* lucrurilor“ [ib., f. 70], chiar „*principii sade-formale* ale inteligenței pure“ [f. 87] (1).

ce e dată ca exemplu, că de o traducere de pe vre un manual strein nu poate fi vorba:

„Din aceste urmeaza cumcă județele după cantitate și calitate au 4 forme, adică: 1) Sunt județele universal-afirmative, 2) universal-negative, d. ex. nici un vițiu nu este stimabil, 3) particular-afirmative, d. e. *unii romani sunt buni patrioți*, 4) particular-negative, d. ex. *unii români nu sunt buni patrioți*. [ib., f. 212.]

(1) Caracterul acesta al traducerii se poate constata și din fragmentele ce am reprodus mai sus în text. Iată alte câteva fraze întregi, din diferite părți ale manuscrisului, din care se poate vedea mai ușor această coloratură ardelenască a limbii de aici a lui Eminescu, atât în vocabular, cât și în sintaxă:

„Cunoștințe raționale, care o sunt în mod obiectiv (adică cari'n înțeput nu pot isvori din propria rațiune a omului) numai atunci pot purtă acest nume și o sunt și'n mod subiectiv, când au fost *receptule* din isvoarele generale ale rațiunii din care poate resări și critica, ba chiar *rejectarea* celor învățate, i. e. din principia“. [ms. cit., f. 32 și u.]

Mai interesant însă de cât aceste două aspecte ale limbii din traducerea de față e cel de-al treilea: Eminescu, cuprins par'că de una din acele plăceri caprițioase ale spiritelor creatoare, se joacă cu limba, plăsmuește termeni noi, care ne surprind, sau prin alcătuirea lor, sau prin înțelesul ce poartă. Ca să ne dăm bine seama de valoarea acestor cuvinte nouă trebuie să le punem față 'n față cu termenii corespunzători din nemțește, — și atunci descoperim, că aceste cuvinte originale, stranii, sânt de cele mai multe ori o transpunere a cuvintelor germane din text în elemente latine echivalente, însă în astfel de elemente, care dau cuvântului un înțeles plastic și intuitiv. Eminescu desface cuvântul german în părțile lui primitive și dă membrilor sale acel sens concret, care deabia mai e conștient în mintea unui German cult de azi. La această analiză îl duce nu numai firea lui de poet, ci și faptul că gândește din nou

„Sistemul cunoștiinței filosofice *toate* este dar filosofia. Trebuie s'o iei obiectiv, dacă pricepi sub ea prototipul *dejudecării* tuturor încercărilor de a filosofa, care trebuie să serve la *dejudecarea* a ori ce filosofie subiectivă, a *căror* construcție e atât de *varie* și schimbăcioasă. În acest mod filosofia este ideea numai despre o știință posibilă, care nicăiri nu-i dată în concreto, *căreia* însă *ne'ncercăm a ne apropia* pe diferite căi, până atunci până ce-om afla potica unică foarte plină și *concreșculă* de către sensualitate și până *ni va succede să reasemănăm* copia până acum greșită cu prototipul ei, întrucât aceasta îi este omului cu puțință“. [ib., f. 34].

„Căci metafisica se deosebește cu totul de matematică și nici poate să ni dea atâtea lămuriri și priviri *lărgitoare* ca aceasta, este însă totuși însemnată în privirea criticeii cunoștințelor intelectuale *aplicande* asupra naturii“. [ib., f. 43 v.].

„Filosofia transcendentală este ideea unei științe, în socoteala căreia critica rațiunii pure are *dătoria* de-a *trasă* planul în mod arhitectonic adică din principii cu deplină garantare a *complectitudinei* și siguranței tuturor pieselor cari constituesc această clădire. *Rezonu*, pentru care critica aceasta nu poate fi numită ea însăși filosofie transcendentală. . .“ [ib., f. 58].

„Pentru a evita întinderea unei teorii depline și totuși pentru a nu *neglige* nimic într'o cercetare atât de necesară, am *aflăt-o de consult* de a-l prepara mai mult pe lector [ib., f. 113].

Din aceste *considerante* lectorul nu va pute evita obscuritatea relativă, care pe un drum neamblat încă e inevitabilă la început, dar care sper că în *capul* menționat se va *chiarifica* în deplină transparență. [ib., f. 113].

în sine o limbă streină: e un fenomen psihologic foarte explicabil, că pentru un strein cuvintele au totdeauna un înțeles mai concret, mai viu, sânt mai puțin șterse de cât pentru cei ce vorbesc acea limbă ca limbă părintească.

S'a putut vedea și în textele citate la început acest spirit creator în limba lui Eminescu (în cuvinte ca *preemțiune*, *precursoriu*, *pertransspectiv*...). Iată alte câteva exemple mai caracteristice:

„Putința, ba chiar necesitatea acestor categorii consistă în referarea pe care toată sensibilitatea, și prin ea toate fenomenele posibile, o au cu apersepția primordială, din care apersepție toate celea trebuesc să se supue neapărat condițiilor unității *pertraversante* a conștiinței de sine, adică funcțiunilor generale ale sintesei și anume: ale sintesei după noțiuni, înăuntrul căreia numai apersepțiunea poate să probeze a priori identitatea ei *inesceptantă* (1) și necesară. Deci noțiunea unei cauze nu e nimic alta de cât o sintesă (a celora ce-și succed în timp cu alte fenomene) și după noțiuni; — iar fără o asemenea unitate care-și are a priori regulele sale și-și supune fenomenele, o unitate a conștiinței de sine *inesceptantă* și generală, prin urmare necesară, nu s'ar pute găsi în diversitatea apersepțiunilor“. [ms. cit., f. 123 și urm.]

Cu *pertraversant* traduce pe *durchgängig*, pe care îl tradusese ceva mai înainte cu *pertransspectiv* (v. textul citat la pag. 537), iar imediat mai jos îl traduce cu *inesceptant*: încearcă dar mereu un termen mai izbitor, dând cuvântului „*durchgängig*“ un înțeles plastic ce nu-l mai are azi.

Cu o pagină mai departe ne apare din nou traducerea d'intâi a aceluiași cuvânt:

„Noțiuni apriorice pure sunt deci numai de aceea cu putință, ba'n respectul experienței chiar necesare...“
[=in Beziehung auf Erfahrung] [ib. f. 136].

„In judecata analitică eu rămân *pe lângă* noțiunna ce mi se dă pentru a predică ceva despre ea“. [=bei] [ib. f. 155].

(1) Scrisese întâi „*fără excepție*“, pe care le-a șters și a scris deasupra cuvântul de mai sus, care i s'a părut, se vede, mai sugestiv sau mai precis.

„Așa dar toate fenomenele stau într'o legătură *pertraversantă* după legi necesarii...” [ib., f. 124.] [= In einer *durchgängigen* Verknüpfung...]

Un alt pasaj ne arată iarăși un astfel de termen nou, între două germanisme:

„De aceea știința *dejudecării* numai a rațiunii pure, a isvoarălor și hotarilor ei, am pute-o privi ca *proscoliiul* sau propedeutica la sistemul rațiunii pure. *O asemenea* n'ar trebui să se numească o doctrină, ci numai o critică a rațiunii pure“. [Ms. f. 55] = ... so können wir eine Wissenschaft der blossen *Beurteilung* der reinen Vernunft... als die *Propädeutik*... ansehen. *Eine solche* würde nicht...

Iată și alte cuvinte de aceeași natură:

„... Critica care precede în mod *preexercitatoriu* [ib., f. 46] = Die Kritik..., welche *vorübend* (propädeutisch) vorhergeht...“

„... Prin calea științelor, singura care fiind bătută odată, nici *se 'mburuencază* (1), nici permite rătăcire...“ = durch den Weg der Wissenschaft, ... der... niemals *verwächst*.

„Fiindcă această procedură dă într'adevăr cunoștințe a priori aieivea, care au o propășire sigură și regulată, rațiunea *prin subreptiune* și fără ca singură s'o bage de seamă obține sub aceste false aparențe niște afirmări de alt soi...“ [ib., f. 51]: so *erschleicht* die Vernunft...

„Ba chiar o asemenea probă ar fi chiar de trebuință, pentru ca teza să nu atragă asuprași prepusul că e o aserție *subreptă*“ [f. 152]: eine bloss *erschlichene* Behauptung.

„Un organon al rațiunii pure ar fi *resumțiunea* tuturor principiilor...“ [ib., f. 55]: ... ein *Inbegriff*...

„... Atunci trebuie să admită două lucruri ca *nelucruri* eterne și infinite esistente pentru sine (timp și spațiu)...“ [ib., f. 71]: ... so müssen sie zwei ewige und unendliche, vor sich bestehende *Undinge* annehmen...

(1) Scrisese întâi *concrește*.

„Cea din urmă *se permite* în genere în școli ca propedeutică a științelor“ [ib., f. 79]: wird... *vorangeschickt*.

„... Întrebuințarea și combinarea lor într'un întreg *connect...*“ [ib., f. 85]: in einem *zusammenhängenden Ganzen*.

„Un asemenea *connex* ne dă a mână o regulă, după care se poate fixa a priori atât locul ce trebuie să-l ocupe fiecare noțiune intelectuală pură cât și *complectudinca* lor laolaltă...“ [ib., f. 90]: *Vollständigkeit*.

La judecarea acestei traduceri trebuie însă să nu pierdem din vedere un lucru: Eminescu avea de luptat cu greutatea care azi au dispărut. Limba noastră acum 30 de ani nu era încă atât de adaptată cugetării filosofice, terminologia filosofică modernă nu era încă fixată în românește. Abia în acel timp, prin traducerea „Aforismelor“ lui Schopenhauer de către d-l Maioreșcu, prin lucrările lui Conta (publicate în „Convorbiri“ ca și „Aforismele“) și mai ales prin „Logica“ d-lui Maioreșcu, apărută în 1876, se fixează în românește terminologia modernă de psihologie și logică; deaceia nu trebuie să ne surprindă că Eminescu traducea bunăoară *Sinnlichkeit* cu *sensualitate* și mai rar cu *sensibilitate*, *Empfindung* cu *simțire* sau cu *impresie a simțurilor* (nu cu *senzație*), *Wahrnehmung* cu *remarcare* (și în notă marginală pune încă: *apercepție*, *percepție*, *observație*), sau cu *afecție a simțurilor*, *Vorstellung* cu *representație*, *Verstand* cu *înțelegere*, *minte*, chiar cu *percepție* (însă și cu *inteligentă*), *Umfang* cu *ținut* (nu cu *sferă*). Abia în paginile de la sfârșit, traduse în 1877, va să zică după apariția „Logicei“ d-lui Maioreșcu, vedem că înlocuște *județ* prin *judecată*, *representație* prin *representare* și *înțelegere* prin *inteligentă*. Cf. fragmentele reproduse la pag. 538 și 539.

Am face apoi o nedreptate geniului lui Eminescu, dacă ne-am închipi cumva că traducerea aceasta era în gândul său o lucrare definitivă. Se vede bine, că era numai o primă aruncare pe hârtie, o tâlmăcire provizorie scrisă în fuga, cu gândul de a

o revedea mai târziu. Această convingere ne-o impune starea textului: întâlnim foarte des variante de traducere deasupra cuvintelor sau la margine (1), pe alocurea e adăogă și cuvântul german, sau chiar un corespunzător francez, spre a sprijini astfel termenul românesc, care nu i se părea că redă destul de precis sensul cuvântului original. Din când în când însă traducerea e iluminată de câte un cuvânt rar, care te duce cu mintea la cutare vers lapidar din poeziile sale: „Voiu urmări deci noțiunile pure până la colțul și resadul lor din inteligența omenească, în care ele stau gata pentru ca la prima ocașie dată de experiență să se desvolte, când inteligența e totodată pusă în stare de a le libera și curăți de condițiile empirice ce atărnă de ele și a le reprezenta în *lanura* lor.“ [ms. cit., f. 89] (2). Sau, în altă parte: „Deci ordinea și regularitatea la fenomene, pe cari le numim natură, noi o *incifram* în ea și nici n'am putea s'o descoperim, dacă n'am fi implicat-o noi înși-ne sau natura sufletului nostru.“ [ib., f. 132] (3).

(1) Iata, de pildă, o fraza scurtă, unde se vede preocuparea de a îndrepta traducerea: „Astfel skepticismul e numai un popas pentru rațiunea omenească, unde ea se reculege din imbletul ei dogmatic și-și poate face planul încungiurului în care se pomenește.“ [ms. cit., f. 23]. În loc de *imblet* pusese întâiu *drum*, iar în loc de *se pomenește*, *se află*.

(2) „*Colțul*“, adică „germenul“, (cf. a incolți, a da colțul); „*resadul*“ — „dispozițiile sădite în om“: Wir werden also die reinen Begriffe bis zu ihren ersten *Keimen* und *Anlagen* im menschlichen Verstande verfolgen... bis sie in ihrer *Lauterkeit* dargestellt werden.

(3) E de remarcat că termenul *a incifra* nu e de loc suggerat de corespunzătorul german, ci răsărit din spontaneitatea geniului lui Eminescu: Die Ordnung und Regelmässigkeit also an den Erscheinungen, die wir Natur nennen, bringen wir selbst hinein...

Pasajul acesta e însemnat pe margine cu creion roșu: Eminescu l-a remarcat în deosebi la o citire a traducerii mai târziu, și după obiceiul său de a lua iarăși în versuri cugetări ori cuvinte caracteristice scrise de el mai întâi în proză, așază acest cuvânt fericit în „Epigonii“:

Ce e cugetarea sacră? Combinarea măiestrită
Unor lucruri n'existente, carte tristă și încălțită,
Ce mai mult o *incifrează* cel ce vrea a descifra.

Ce importanță are această traducere în viața lui Eminescu, în desfășurarea bogatei sale personalități? A fost un simplu capriciu de poet, o plăcere momentană pentru o idee trecătoare, sau se leagă mai adânc cu dispozițiile sale sufletești, cu pregătirea de cultură și cu gândurile de viitor ale tânărului student de la Viena și Berlin?

La un temperament de o așa de adâncă seriozitate și de o așa de îndărătnică pasiune pentru cunoașterea operelor de seamă ale literaturilor lumii, munca aceasta trebuie să fi avut un rost hotărât. Pentru cultura lui ar fi fost de ajuns simpla lectură în original a operei lui Kant. De ce să o și traducă? Și când a început această lucrare?

O corespondență între d. Maiorescu și Eminescu, din anul 1874, credem că ne poate da răspuns la aceste întrebări și poate ajuta astfel la reconstituirea unui important capitol din viața poetului nostru. Deocamdată să tragem încheierea celor de mai sus.

Chiar fără a mai ști nimic din gândurile și preocupările sale de acea vreme, e lesne să ne dăm seama de urmările ce le-a avut pentru cugetarea lui Eminescu munca aceasta de traducător al „Criticei rațiunii pure“.

De la primele poezii ale lui Eminescu publicate în „Convorbiri“ de la 1870 încoace, de când sufletul său ajunge la maturitate, s'a arătat că sub acel avânt grandios de inspirație de poet e un substrat de profundă filosofie, și oricine citește pe Eminescu, simte că acele cugetări rari nu sânt ceva accidental în viața și în gândirea sa, ci fac parte din cea mai tainică urzeală a ființei sale. Acum, avem un temei mai mult pentru impresiile noastre: vedem că la baza acestei cugetări filosofice de o înălțime neobișnuită e o pregătire solidă, un studiu adânc al filosofiei lui Kant, mai mult încă: o traducere în românește a operei capitale a filosofiei germane. Căci o traducere conștiințioasă înseamnă mult mai mult de cât o simplă lectură: ea silește un cap cugetător să se oprească mai îndelung asupra ideilor altuia, ea pune un su-

flet în atingere mai vie cu alt suflet, îi cere absorbire într'o cugetare streină, cumpănire a cuvintelor, pătrundere mai adâncă a lucrurilor.

Și când această muncă sufletească se face asupra unei opere de preț „Criticei rațiunii pure“, ne putem lesne închipui însemnătatea ei pentru dezvoltarea mai departe a unui cap ca Eminescu. Această străbatere a filosofiei lui Kant, energia cheltuită în asimilarea și pătrunderea „Criticei rațiunii pure“ a dat spiritului său acea elasticitate și adâncime filosofică, unică până acum în literatura noastră. Chiar și numai din punct de vedere al mănuirii limbii i-a folosit: l-a deprins și mai mult cu preciziunea termenilor, l-a silit a forma el însuși cuvinte nouă sau a căuta cuvinte rare în vechea comoară a limbii.

Traducerea, cum am văzut, nu e o lucrare desăvârșită; limba e pe alocurea greoaie, curioasă, necorectă chiar; însă această elaborare în graiul părintesc a unei cugetări așa de viguroase a fost ca un exercițiu preliminar al unui mare maestru pentru o simfonie viitoare; eforturile de gândire și dibuirile de limbă din traducerea „Criticii rațiunii pure“ l-au săltat pe nesimțite la acea ideală frumusețe a propriei sale cugetări.

Am crezut că e un interes general de cultură și o datorie de pietate din partea „Convorbirilor“ să facă cunoscută, cu prilejul sărbătoririi a celui de-al 40-lea an al existenței lor, și această lucrare din tinerețea poetului care a stat alături cu întemeietorii revistei și a fost așa de bogat în activitatea lui, în cât poate aduce prinosul său de muncă și de dincolo de mormânt. Traducerea de față desvăluște o parte nouă din viața sufletească a acestui mare scriitor, care s'a aflat la o cotitură de drum în cultura noastră și a îndreptat cu mâna sa puternică frânele sufletești ale neamului în drumul lui spre viitorul necunoscut.

ION A. RĂDULESCU-POGONEANU.

IDEI ȘI NOȚIUNI ÎN ISTORIE

Caracteristică pentru faptele istorice este schimbarea cea mare ce o prezintă fenomenul următor față de antecedentul său, însă schimbări mari încearcă și faptele ce formează obiectul de studiu al celorlalte științe. În astronomie, care a dat științei noțiunea de lege perfectă, schimbările se produc așa de încet, încât abia se disting după intervale mari de timp. Fluxul și refluxul sânt ca o piedică în mișcarea pământului, încât rotația terestră devine din ce în ce mai înceată (1) și durata zilei *pare* că se mărește cu o secundă în 100.000 de ani (2). De câteva mii de ani, de când se fac însemnări astronomice, vedem aceleași stele, cam în aceleași pozițiuni, deși „globul nostru n'a trecut de două ori prin acelaș loc, de când există, și nu va mai reveni vreodată în punctul în care ne aflăm acum“ (3). Va trece, dar, multă vreme până când neamul omenesc, dacă va mai fi un neam omenesc, să se depărteze de locurile în care se recunoaște din timpurile istorice și apoi să vadă stele și ceruri nouă.

În științele biologice se diversifică speciile, dar așa de încet, încât pot exista controverse între învățați asupra acestei teme.

Istoria își ia ca temă „succesiunea, momentul timpului în acele fenomene, în care ni se arată un progres“ (4).

(1) H. Poincare, *La valeur de la science*, p. 39.

(2) Camille Flammarion, *Astronomie Populaire* 1890, p. 140.

(3) Flammarion, *o. c. p.* 15.

(4) Joh. Gust. Droysen, *Grundriss der Historik* p. 7, ed. 3. Leipzig 1882.

În istorie notăm schimbările, generațiune cu generațiune, și chiar zi cu zi.

Cât timp popoarele au trăit izolate, fiecare cu ideile și cu obiceiurile sale, istoria nu putea însemna decât schimbări și numai rare ori răsăria câte o idee mai generală, care se încerca să explice unele asemănări printre atâtea schimbări. Numai cu unitatea politică a imperiului roman și numai cu unitatea în credință a popoarelor creștine, putea să apară o idee generală, care să încerce explicarea asemănărilor istoriei și mersul ei. Creșterea și triumful creștinismului era pentru Augustin scopul și sensul întregii dezvoltări omenesti. După el, toți scriitorii creștini au rămas în acelaș cerc de idei, până în secolul XVII, interpretând și orânduind cele 4 împărății, despre care se vorbește în profeția lui Daniel că se vor succeda până la sfârșitul lumii.

Iată una din aceste profeții (1), care a avut asupra înțelegerii istoriei o influență mai îndelungată decât a oricărui sistem de filosofie.

Nebucadnezar visase un vis groaznic, pe care-l uitase până dimineața. A chemat pe interpreți și pe astrologi și le-a cerut să-i spună visul și să-i dea explicarea lui; dar ei nu puteau și regele îi amenința cu moartea. Atunci vine Daniel, spune regelui visul: „tu rege, ai văzut, și iată, o statuă mare și înaltă stând înaintea ta grozavă de văzut. Capul ei era de aur fin, pieptul și brațele erau de argint, stomacul și coapsele de aramă, șoldurile erau de fier, picioarele parte de fier parte de argilă. Priviai spre ea, când o piatră se rupse singură, lovi statua peste picioarele care erau de fier și de argilă și o sfărâmă. Se făcură pulbere împreună fierul, argila, arama, argintul și aurul și deveniră ca pleava din arie, și le suflă vântul încât nu se mai putură găsi. Piatra însă, care lovi statua, deveni un munte mare de acoperi tot pământul“.

Acum explicarea: „tu rege, ești un rege al regilor, căruia

(1) Daniel II.

D-zeu din cer ți-a dat regat, putere, tărie și onoare... tu ești capul de aur. După tine va veni o altă împărăție mai mică decât a ta. Apoi a treia împărăție de aramă va stăpâni peste toate țerile. A patra va fi tare ca fierul. Cum fierul sfărâmă toate și strivește, cum sdrumică toate, așa va sfărâma și va strivi ea toate... Însă în vremea acestor împărății D-zeu din cer va ridica altă împărăție, care nu se va mai surpa în veci“.

Hieronymus (1) văzuse în cele 4 împărății statele întemeiate de Babiloneni, de Mezi și de Perși, de Alexandru și urmașii săi, iar în a patra împărăția romană, care trebuie să țină până la sfârșitul lumii, până la judecata din urmă. În mintea creștinilor, imperiul roman nu încetase cu căderea Romei sub barbari germani; împărăția romană se continua la Constantinopole și deaceia împărății din Constantinopole se bucurau de un prestigiu deosebit la toate popoarele. Chiar în secolul IX, după înființarea imperiului lui Carol cel mare, ambasadorii Moravilor spuneau împăratului bizantin: „dela tine pleacă legea cea bună și se răspândește în lumea întreagă“. Imperiul înființat în 800 nu era decât restabilirea imperiului roman prin națiunea germană. În secolul XVI, Sleidan, istoricul lui Carol V, numește cronica sa „De quattuor monarchiis“ și păstrează credința că imperiul roman se continuă „fiindcă a cincea împărăție universală pe pământ este imposibilă, după profeția lui Daniel“ (2).

Concepțiunea teologică este reprezentată în parte chiar de Vico, în acea epocă a începuturilor pe care el o numește vârsta divină sau teocratică.

Herder, pe lângă influența naturii externe asupra societății omenești, arată de bine de Montesquieu, mai vede în istorie creșterea calităților ce disting pe om: rațiunea, bunătatea, caritatea (bunavoință). Aceste calități formează

(1) D-r Ernst Bernheim, Lehrbuch der historischen Methode, p. 58. ed. II.

(2) Bernheim, p. 61.

umanitatea (*humanitas*), prin ele se aseamănă oamenii de toate rasele și depre toate latitudinile, cu toate celelalte deosebiri ce există între ei. Umanitatea crește în cursul istoriei, popoarele se dezvoltă în sensul acestei idei.

Într'o lucrare mică, dar nu mai puțin însemnată decât scrierea lui Herder, a pus Kant cestiunea: „cum este cu putință că mersul istoriei universale prezintă, în general, un curs regulat, cu toată libertatea aparentă a impulsivităților voluntare, cu toată libertatea de acțiune a omului individual?“ Răspunsul lui era că istoria prezintă un curs regulat numai dela instituirea statului, care, punând bariere luptei de interese, dă putință să se dezvolte și regularitatea întregului și cea mai mare libertate posibilă a individului. În armonizarea egoizmului individual cu interesele societății se vede influența statului. Tema istoriei este să arate nașterea și evoluțiunea statului, lupta pentru o constituțiune perfectă.

Cu toți norii dialecticei sale, teoria lui Hegel asupra istoriei este foarte apropiată de teoria lui Kant.

La el istoria este evoluția spiritului omenesc spre a ajunge la libertate și conștiință deplină. Spirit înseamnă la el conștiință și libertate, acestea însă nu există nici la începutul individului nici în leagănul speciei, ele sânt fructul evoluției. Un individ, la început inconștient și neliber, devine spirit, adică conștient și liber, când simte mărginită persoana și activitatea sa prin libertatea și conștiința celorlalte persoane, al căror total constituie spiritul general. Nici spiritul general nu este dela început spirit, adică conștiință și libertate. Ca să ajungă aci a trebuit să se desvolte și în dezvoltarea lui prezintă trei epoci. Prima epocă, de nelibertate, a fost în vechiul Orient, când statul, personificat prin suveran, domina pe individ până a-l nimici. Epoca a doua de semilibertate, în republicele vechi, asigura individului o libertate restrânsă într'un stat foarte puternic. Epoca monarhiei parlamentare are privilegiul de a împăca libertatea individului cu autoritatea statului.

Termenul evoluției istorice este libertatea, agentul și realitatea istoriei este statul. Popoarele fără stat sânt lipsite de istorie. Statul intrupează o idee, lupta între state este lupta între idei. Când un stat a fost biruit, ideea lui s'a dovedit neadevărată, înfrângerea este dovadă de nesuștinerea ei.

Teoria ideilor dela Hegel a iradiat într'o mulțime de capete, dar cel care i-a dat o formă nouă, care a realizat-o în lucrări neperitoare și a făcut o empirică din aprioristică, precum era la Hegel, a fost Leopold von Ranke.

El observă în procesul istoric că unele timpuri se conduc de anumite idei, alte timpuri au alte idei conducătoare. În aceasta el se deosebia de Hegel, care atribuia ideea sa istoriei. Apoi ideile, în concepțiunea lui Ranke, sânt trecătoare, precum nasc tot asemenea pier. Ele se pregătesc cu veacurile, se impun lumii și o domină (1). Ele sânt scoase la iveală din profunzimile necercetate ale spiritului omenesc de către indivizi anumiți, de naturi puternice.

În anii din urmă teoria ideilor, în sensul lui Ranke, a fost expusă de Theodor Lindner, profesor la universitatea din Halle (1).

Nevoile, trebuințele unei societăți, zice Lindner, nu pot deveni motive de acțiune decât spiritualizându-se, devenind adecă conștiente și zărind un scop. Atunci ele devin idei. Aduse de trebuințe, ideile încetează odată cu satisfacerea trebuințelor.

Ideea naște în mintea unui anumit individ, nu este produs social, deși influența ei se simte numai după ce este împărtășită de cercuri mai mari ale societății. Ca să cucerească acele cercuri sociale, ideea intră în luptă cu alte idei sau cu inerția societății, luptă în care poate cădea sau birui.

Iată câteva idei: religiozitatea evului mediu, aspirațiunile

(1) D-r Paul Barth, *Die Philosophie der Geschichte als Sociologie*, p. 275, ed. 1897.

(1) *Geschichtsphilosophie*, Stuttgart 1901.

către reformă ale secolului XIV, idealurile umanitare ale secolului XVIII, curentele naționale și sociale din prezent.

Ideea produce ea însăși forțele care au să o distrugă. În lupta cu ideile contrare se modifică condițiile în care s'a format ea și se produc condițiuni nouă, neprielnice. Tăria ideii venia dela scopul pe care căuta să-l ajungă, după ce însă l-a atins, mai mult sau mai puțin, ideea se cristalizează pentru aderenții ei în scop propriu, devine nefolositoare sau chiar vătămătoare. Puterea și privilegiile feudalilor în evul mediu se justificau prin protecțiunea celor mai slabi, căci acea protecțiune nu o putea asigura puterea cea slăbită a regilor; dar, după ce feudații n'au mai îndeplinit nici un rol social, privilegiile lor au apărut ca un mare pericol pentru mersul societății.

Contra unei idei se ridică de multe ori idei înrudite cu ea, sau care o completează, sau care formează trecerea la alte idei cu totul deosebite de ea.

Acesta este cel din urmă stadiu în care se prezintă teoria ideilor în istorie. Să rezumăm acum rezultatele, la care a ajuns ea, spre a înțelege mai ușor teoria noțiunilor.

Procesul istoric prezintă diferite unde, fiecare cu ideea sa caracteristică. Ideea a fost aruncată de un individ genial, a cărui originalitate o constatăm dar nu ne-o putem explica. Fiindcă inițiativa pleacă dela individ, de aci importanța preponderantă a individului în istorie; fiindcă originalitatea individului nu se poate explica satisfăcător, de aci neobservarea principiului cauzalității în succesiunea undelor istorice una după alta.

În deceniul trecut s'a ridicat în Germania o școală de istorici tineri, în cap cu Karl Lamprecht, care dă mai mare importanță stărilor sociale și caută să stabilească între ele o legătură de cauzalitate.

Și teoria ideilor studiază instituțiuni, dar le leagă totdeauna de o aparițiune concretă: ideea napoleoniană este legată de toate schimbările produse în istorie prin aparițiunea lui Napoleon; ideea monarhiei prusiene este legată de pro-

gresele Prusiei; când zicem însă regim feudal, individualismul secolului XVI, termenii feudalism, individualism, ca și epocă pastorală, pierd orice trăsură particulară, și dacă sub ele cugetăm ceva particular, acest ceva este un tip.

Noțiunile se stabilesc ca și ideile prin observațiune, căutăm adecă prin ce se caracterizează epoca. Însă aceste noțiuni sânt mai generale și mai puțin generale; unele exprimă raporturi politice, altele exprimă stări economice sau intelectuale; pe care să le alegem? Pe cele mai generale, care în același timp sânt de ordine intelectuală. Să comparăm noțiunile *feudalitate* și *economie naturală* (Naturalwirtschaft). Ele sânt noțiuni coordonate, căci feudalitatea, noțiune politică, corespunde economiei naturale, noțiune economică. Amândouă însă sânt subordonate noțiunii ce exprimă dezvoltarea psihică prin care se dă tonul caracteristic al culturii dintr'o epocă.

Iată două noțiuni ce caracterizează două epoci culturale: *misticism și scolastică* deosebesc secolul XIII, *individualism* caracterizează secolul XV și XVI. Noțiunea de stare culturală însemnează „o stare sufletească totală dominantă într'un interval de timp, un diapason care străbate toate fenomenele sufletești ale timpului și dar tot produsul istoric al lui, căci orice produs istoric este de caracter sufletesc“ (1).

Iată cum ne povestește Lamprecht că a ajuns la această concepțiune: „în timpul studiului meu istoric citind mai aprofundat de cum se obișnuște izvoarele unei epoci, mai ales ale unei epoci ceva mai depărtate de timpul nostru, ca secolul X și în parte al XI, mă surprinse faptul că starea sufletească a oamenilor cari intervin în acele izvoare cugetând, simțind și lucrând, că baza psihică a conduitei lor este cu totul alta decât cea din zilele noastre și din epoca noastră. Încercai să determin aceste diferențe și înțelesei că lucrul nu era posibil decât urmărind până în prezent transformarea acestei baze psihice generale. Făcând

(1) K. Lamprecht, *Die kulturhistorische Methode*, p. 21, ed. 1900. Berlin.

aceasta, mă trezii cu un număr de epoci, fiecare cu diapasonul său sufletesc (toate însă legate prin tranzițiuni treptate); și-mi fu cu putință să probez că toate simțirile și acțiunile unei anumite epoci sânt determinate în regulă generală de acest diapason" (1).

Stările culturale pe care le-a găsit în istoria germană, Lamprecht observă că se pot proba și în istoria generală a societăților mai mari, căci „fiecare societate, care a străbătut dela început ciclul evoluțiunii culturale și n'a intrat deodată în viață ca ramura unei culturi mai înalte, a trecut prin epocile culturale de restrângere în evul mediu, de mai mare libertate în timpul nou, epoci și subepoci probate în evoluțiunea germană" (1).

Stările culturale nu numai că sânt generale, dar sânt legate cauzal una de alta: „Nicăeri, nici în istoria germană, nici în istoria greacă sau romană, nici în vre-o altă istorie, nu urmează după epoci de libertate epoci de restrângere, ci totdeauna invers.... evoluția totală sufletească la început pleacă dela o egalitate completă a tuturilor indivizilor unei comunități omenești (restrângere psihică) și ajunge cu creșterea activității psihice la diferențieri mai mari a acelor indivizi (libertate psihică)".

Ceva mai mult. Se pot formula legile cauzalității, după care se succed stările culturale. Aceste legi sânt două din cele mai simple legi psihologice:

1° „nici o reprezentare nu poate pieri fără urmă, trebuie să lase efecte în urma ei. Așa dar lumea de reprezentări a unei generațiuni nu poate să se stingă; trebuie să aibă influență, conștient sau inconștient, asupra generațiunilor următoare" (2).

2° „Toată viața psihică este schimbare, câștig de conținut nou pentru individ ca și pentru societate. Aceste conținuturi nouă nu pot deveni singure predominitoare din

(1) Op. cit. p. 27.

(2) Op. cit. p. 28.

pricina conservării conținutului vechiu, și trebuie să se facă o sinteză din vechiu și nou" (1), iar caracterul ei devine caracterul noiei epoci culturale.

Încetează astfel istoria de a mai fi descrierea singularului, a indivizilor și a evenimentelor? Nu. *Istoriografia* va rămănea cum a rămas *descrierea* naturii (*Naturbeschreibung*) și mai ales *contemplantarea* naturii. Însă și ea va profita de constituirea noțiunilor istorice, precum profită descrierile naturale de progresele științifice ale zoologiei sau botanicei. Descrierea unui arbore este mult mai științifică azi ca altă dată, căci azi dispunem de un număr mai mare de noțiuni științifice: „descripțiunea devine cu atât mai fină și mai profundă cu cât i se poate aplica mai mult materialul de noțiuni al științei (1)“. Individul însă nu poate fi obiect de știință ci numai de descriere artistică, pentru că atributele lui sânt infinite și nu pot fi dominate de știință: „Întrebuințez la acest arbore, la acest om de stat experiența mea, adică suma judecăților mele și caut să stabilesc care din aceste judecăți i se potrivesc. Adică, pe cât pot, caut să-l raționalizez. Izbutește această procedare în mod complet? De loc. *Individuum est ineffabile*. Rămănea un rest și acest rest este caracteristic pentru *acest* individ (2)“.

Se zice că rolul istoricului este să se coboare în detalii: „desigur, aceasta trebuie să o facă el în prima linie, căci în detaliu se săvârșește viața istorică, ce ne este mai cu puțință de prins. *Dar...* detaliul trebuie cunoscut numai pentru ca din el să se derive la sfârșit generalitatea, căci, după teoria cunoștinței, numai generalitatea este științifică (3)“.

În zilele noastre coborirea în detalii a mers prea departe, mai ales pentru că s'a căutat mereu materialuri nouă și iar materialuri, „încât o carte era privită de mai înainte cu un ochiu rău dacă nu aducea material nou (4)“. Și în această

(1) Op. cit. p. 7.

(2) *Die historische Methode* des Herrn von Below, de K. Lamprecht, p. 15.

(3) *Die hist. Meth.* p. 25. Berlin 1899.

(4) *Zwei Streitschriften* de K. Lamprecht, p. 36. Berlin 1897.

urmărire de material nou istoria politică s'a coborât la cancanurile de curte, apoi la miniștri, la ambasadori. „Unde se va sfârși această procedare? La secretari? La subalternii ordinari?“. Această analiză neobosită, care caută să rezolve faptele singulare în altele, mai singulare împlinesc numai o cerință a cercetării științifice. După analiză trebuie să urmeze sinteza, generalizarea: „munca științifică nu consistă în a stabili fapte singulare, ci generalități, nu consistă în a găsi ceea ce separă lucrurile ci ceea ce le unește, consistă în a aduce sub noțiuni generale lumea infinită a singularului — căci ceea ce există *în natură ca și în istorie* este singular — și prin noțiuni a o domina cu ordine (1)“.

Istoriografia va rămâne tot o simplă descriere a faptelor singulare, dar va profita de noțiunile istoriei științifice. Istoria științifică nu va trece toată în istoriografie, ci va forma o disciplină specială, pur științifică, „*teoria epocilor culturale*“, care se va raporta la istoriografie ca etnologia la etnografie. I s'ar și putea da numele de etnologie istorică (2).

Constituirea acestei discipline ar fi precedată mai întâi de studiul comparativ al popoarelor istorice, prin care s'ar găsi trăsăturile caracteristice ale fiecăruia și după ele s'ar da definițiunile adecuate ale fiecărei epoci culturale.

Numai în urma acestei activități științifice s'ar face o clasificare a popoarelor și s'ar putea arăta partea individuală cu care a contribuit fiecare înăuntrul tipului în care a fost clasificat (3).

Lamprecht recunoaște singur că ideile sale au mai fost spuse de alții sub o altă formă, mai ales în Franța, de Condorcet și de Comte. Recunoaște că pleacă dela ipoteza „că tot ce se înfăptuiește în cursul istoriei stă într'o neîntreruptă legătură de cauză și efect. Metoda istoriei culturale stă sau cade cu acceptarea cauzalității absolute și în domeniul psihic. Cine acordă aceasta, trebuie să fie pe

(1) K. Lamprecht, *Zwei Streitschriften*, p. 37.

(2) *Die kulturhistorische Methode*, p. 30.

(3) *Ibid.*

partea ei dacă e consecuent, cine nu, acela va trebui să o combată neconținut. Și în această legătură văz eu victoria ei finală (1)".

Ipozeza că faptele istorice sânt legate cauzal dă concepției caracterul ei științific, este dar un merit nu un defect, cum era în teoria ideilor lipsa de cauzalitate între idei; iar asemănarea cu concepția pozitivistă nu-i poate fi imputată, cum s'a imputat teoriei ideilor dependența cea mare de filosofia lui Hegel. Nu-i poate fi imputată, pentru că metoda istoriei culturale a fost găsită, precum am văzut, „inductiv, din pura citire a izvoarelor“.

Metoda cea nouă este destul de comprehensivă, încât nu aruncă de loc întrebuițarea ideilor când întrunesc un șir de fapte, numai că ar fi poate mai bine ca în loc de *idei* să li se zică *tendințe*, ca să n'aibă caracterul de transcendență, pe care-l aveau până acum.

Ideile sale le-a aplicat Lamprecht în opera sa capitală „Istoria germană“ și iată cum zice că s'ar putea aplica la istoria unei instituțiuni, care a străbătut multe epoci culturale, istoria papalității: „papalitatea secolului X și XI apare străbătută de asceza și de reforma dela Cluny, expresiune caracteristică a evlaviei din acea epocă; papalitatea secolului al XII și al XIII este pătrunsă de misticismul și scolastica aceluși timp; papalitatea secolului XV și XVI de aspirațiunile individualiste ale acelei perioade“ (2).

Ideile lui Lamprecht par dintr'un punct de vedere foarte îndrăsnețe și din alt punct prea timide

Par îndrăsnețe, pentru că el voește să excludă din istorie individualul, singularul, ca astfel istoria să ia caracterul de știință. Însă în istorie tocmai singularul îl voim, căci prin el un popor se distinge de altul și cutare om se distinge de ceilalți oameni și fiecare popor voește să știe ce anume este propriu poporului său și oamenilor săi. Nu ceea ce ne

(1) *Die kulturhistorische Methode*, p. 34.

(2) *Ibid.*, p. 36.

leagă cu ceilalți oameni voim să știm, ci precum am arătat altă dată (1) ceea ce ne distinge de ei: istoria este o piasă amintire despre ceea ce au făcut generațiunile mai vechi, ca să ne lase un prezent așa cum îl găsim.

Nu voesc să zic prin aceasta că faptele istorice n'ar putea fi studiate și din punctul de vedere al asemănării lor, însă în acest caz nu se face istorie, ci o știință a societății, sociologie.

Sociologia se poate dispensa de indivizi, Auguste Comte consideră posibil lucrul acesta, însă sociologia corespunde unei anumite trebuințe sufletești, pe când istoria corespunde alteia, și amândouă au drepturi egale la existență (2).

Ideile lui Lamprecht par și prea timide, mai ales în polemica sa cu Below, unde caută să arate că concepțiunea sa în istorie sau este atât de apropiată de concepțiunea adversarilor săi, sau că aceasta din urmă este atât de apropiată de concepțiunea sa, încât discuțiunea pare că este discuțiune de vorbe, ceea ce nu este. Dacă ar sta pe terenul pur științific și ar susține că istoria trebuie să fie știință și nu poate fi alt decât știință, atunci el ar avea dreptate, dar ar lupta pentru constituirea sociologiei. El însă vrea să facă știință și vrea să păstreze indivizi, vrea să facă un amestec de sociologie și istorie, cum de altfel sânt mai toate operele istoricilor însemnați (Mommsen, Taine, Fustel de Coulanges). Însă mai ușor se pot crea opere însemnate în această concepție, decât să se poată justifica în teorie.

O critică asupra fondului teoriei. Să ne închipuim că s'ar fi studiat toate popoarele pământului, că s'ar fi stabilit definițiunile epocilor culturale, că s'ar arăta legătura cauzală dintre perioade: ar fi această construcțiune definitivă, s'ar putea compara cu clasificările din științele naturale?

De loc. Pentrucă s'ar putea găsi în viitor un alt punct de vedere mai larg, prin care să se înțeleagă trecutul mai bine

(1) *Convorbiri Literare* No. 11 din 1904, p. 1035.

(2) *Convorbiri Literare* No. 11 din 1904, p. 1037.

decât în timpul nostru, precum și noi îl cunoaștem mai bine decât cei dinaintea noastră, mulțumită cunoștințelor nouă de statistică, economie politică, lupta de clase.

S'ar putea întâmpina că și clasificările din zoologie se schimbă după câțva timp. Totuși nimeni nu va refuza să admită că variațiunile în biologie sânt cu mult mai încete decât în istorie.

Și apoi toate clasificările ar fi valabile pentru trecut ; prezentul și viitorul, cel mai apropiat chiar, în ce tip ar intra ? Termenul de subiectivism, mi se pare, dat prezentului de către Lamprecht, nu crez să-l găsească potrivit mulți. Și ce știință istorică ar fi aceea, care este știință numai până azi, dar de mâne încolo încetează de a fi știință ?

Desigur, că în faptele istorice este valabil principiul cauzalității, desigur că în tot ce s'a petrecut până acum s'ar putea stabili legătura cauzală chiar acum, desigur că în tot ce se va întâmpla în viitor va fi o legătură cauzală, numai că nu o putem stabili de acum, ci numai după săvârșirea faptelor. Rămânând strict în principiul cauzalității nu se poate prevedea în istorie o legătură cauzală cu siguranța cu care se prevede în științele pozitive.

Complexitatea fenomenelor sociale, variabilitatea cea mare a lor, punctul special din care le considerăm, ca unele ce ne interesează mai personal, fac ca istoria științifică să fie mai mult o dorință decât o realitate.

ION S. FLORU.

DAMASCHIN EPISCOPUL ȘI DASCĂLUL

— TRADUCĂTORUL CĂRȚILOR NOASTRE DE RITUAL. —

În 1703 — Octomvrie 3 — soborul Arhierilor aflători în București rădică la treapta de Episcop al Buzăului, în locul răposatului cărturar și tipograf Mitrofan, pe Damaschin — „Dascălul“, cum îl mai numește însuși actul alegerii sale intru această înaltă demnitate arhierască (1). Atributul acesta, pe care l-au dat lui Damaschin contimporanii, de sigur pentru aleasa și bogata lui învățătură, i l-au păstrat toți urmașii săi cărturari bisericești. Iată de ce, credem, e bine să-l păstrăm și noi cei de astăzi, — în înțelesul bătrân și curat al cuvântului de odinioară însă (2) și nici de cum în înțelesul

(1) *Condica sfânta*, ed. Ghenadie Enăceanu, București 1886, pp. 91, 92 și nota 147. Numele lui Damaschin era *Gherbestă* (Γερβεστά), ceea ce credem a îndemnat, între altele, pe răposatul Ghenadie Enăceanu să-i atribue o origine transcarpatină (*Evangeliiile*, studii istorico-literare, București 1895, pp. 105—6). La 1683 îl găsim în București, unde, ca leromonah, tipăria — după ce chiar *poate* conlucrase la traducere — *Apostolul* lui Șerban-Vodă din acest an (Bianu și Hodoș, *Bibliografia românească veche*, București 1903, I, pp. 258—61), fiind, ca și Antim Ivireanul, un tipograf și gravor iscusit. Ca să încheiem aceste câteva date cunoscute privitoare la cariera lui Damaschin înainte de a fi Episcop, trebuie să-l mai amintim printre „acei dascăli știuți foarte den limba elinească și pedepsiți întru a noastră limbă“ (Bianu și Hodoș, *Bibliografia*, I, p. 286), cari au talmăcit *Biblia* lui Șerban-Vodă din 1688 (Ghenadie Enăceanu, *Evangeliiile*, p. 13).

(2) ἑδύκαλος, magister, maltre.

lui degenerat de mai apoi și de acum. La Buzău Damaschin păstorește numai până la începutul anului 1708, când —chemat fiind a urma vrednicului Antim în scaunul Râmnicului (1) — se alege în locu-i, la 14 Aprilie, Ioasaf, Egumenul dela Argeș (2). În această a doua a sa eparhie însă, Damaschin păstorește până la sfârșitul vieții sale: 1725 Decembrie 5, când boala deschise bătrănetelor sale, istovite de ani și de muncă, ușa mormântului (3).

Aceste sânt puținele date privitoare la cariera politică-bisericească a Episcopului Damaschin. Și, de sigur, dacă anii din urmă ai păstoriei sale la Râmnic n'ar fi căzut în vremea ocupației Olteniei de Austrieci (1717—1739), n'am mai fi avut de înregistrat altele (4). Căci activitatea de căpetenie a acestui Episcop în trecutul nostru nu trebuie căutată atât pe tără-

(1) Actele alegerii lui Damaschin în locul lui Antim și a acestuia, la Mitropolie, în locul lui Teodosie nu se găsesc transcrise în *Condica sfântă* (v. p. 103, nota 162). Pomelnicul, cu însemnări contemporane, al Mitropoliei, ne da însă data de 28 Ianuarie 1708 (=7216) pentru alegerea lui Antim la Mitropolie (v. Iorga, *Studii și Documente cu privire la Istoria Românilor*, București 1903, V, p. 626 nota), — a doua zi deci după moartea lui Teodosie (epitaful său, la Iorga, *Inscripții din Bisericile României*, București 1905, I, p. 240). După 28 Ianuarie și înainte de 14 Aprilie 1708, când Ioasaf a fost ales la Buzău, a trebuit să fie ales așa dar Damaschin la Râmnic.

(2) *Condica sfântă*, p. 103.

(3) *Istoria besearecei Schenilor Brașovului*, ed. Sterie Stinghe, Brașov 1899, p. 82; Iorga, *Studii și Documente*, V, pp. 141—2.

(4) V. Iorga, *Istoria literaturii române în sec. al XVIII-lea*, București 1901, I, pp. 315—18. Actele din Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, VI, pp. 236, 269, 270, 274, 277 și 341, s'au întrebuițat și de d. O. Lugosianu în lucrarea sa *Oltenia sub ocupațiunea Austriacă (1717—1739)*, București 1889, pp. 34—9. Altele mai nouă se găsesc la Iorga, *Studii și Documente*, V, cap: Documente muntene și oltene, *passim*, și au fost întrebuițate de d-sa în *Geschichte des rumänischen Volkes*, Gotha 1905, II, pp. 152-8.—Cunoscuta lucrare specială a Căp. Jacobenz, *Die Cisalutanische Walachei unter kaiserlicher Verwaltung, 1717—1739* (v. XII, 1900, din Mitteilungen des K. und K. Kriegsarchivs in Wien) nu se ocupă cu afacerile bisericești oltene din această vreme.

mul politic-bisericesc cât, mai ales, pe cel cultural-bisericesc. În această privință dar, ne vom încerca și noi, în cele următoare, să întregim cu câteva date nouă icoana activității literare a lui Damaschin Episcopul și Dascălul (1).

D-l I. Bianu, în discursul său de recepțiune în Academia Română, a arătat cum că procesul înlocuirii limbii slavone prin limba românească în cărțile de ritual ale bisericii noastre s'a îndeplinit numai în a doua și a treia decenie a secolului al XVIII-lea,—în urma domniei lui Constantin Brâncoveanu (2). „La 1713 — zice d-sa — s'a tipărit în țară, la Târgoviște, *în-țîia oară*, cele două principale cărți de ritual — *Liturghia* și *Molitvenicul* — întregi în limba românească. De acum cărțile tipărite numai românește sânt tot mai dese, iar cele cu cântări în limba slavă tot mai rari, la 1715, 1717, 1726 și, cea din urmă, la 1736“ (3). Dovada deplină despre acest fapt, pentru Țara Românească, ne-o face repertoriul tipăriturilor de aci dintre 1716 și 1750 (4), — din epoca deci imediat următoare celei de cultură teologică și bisericească — cea dintâi grecească, cea de a doua slavo-românească — care începe cu Șerban Cantacuzino, se menține, cu intensitate și strălucire, dealungul întregii domnii a lui Brâncoveanu și se încheie cu

(1) V. N. Iorga, *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, I, pp. 418 și 516 sq., unde se înfățișează întreaga activitate a lui Damaschin în legătură organică cu literatura religioasă a timpului.

(2) *Despre introducerea limbii românești în Biserica Românilor București 1904*.—Cât pentru rostul tipăriturilor românești bisericești ale lui Coresi, Matei Basarab și Vasile Lupu și ale Mitropolitului Dosoftei, a se vedea Iorga, *Istoria literaturii religioase a Românilor, până la 1688*, București 1904, pp. 67 sq., 153 sq., 178 sq.; asemenea Bianu, *ibidem*, pp. 9—19.

(3) Bianu, *ibidem*, pp. 22—3.

(4) Cuprinse la Bianu și Hodos, *Bibliografia rom. veche*, vol. II, fasc. 1, București 1905.

Ștefan Cantacuzino (1). Într'adevăr din cele șase zeci și patru de cărți bisericești tipărite între 1716 și 1750 în Țara Românească numai unsprezece nu sânt curat românești, și anume: cinci grecești, două slavonești și patru slavo-românești. Dar și din aceste, cărți de ritual, de slujbă bisericească în adevărata accepțiune, sânt numai două, din cele slavo-românești (*Antologhion*, București 1736 și *Catavasier*, Râmnic 1747). Cele-lalte sânt: sau cărți de lectură sufletească casnică (*Ciaslov* — slav-rom. — București 1731, *Psaltire* — slav-rom. — București 1735, *Psaltire* — slav. — București 1745, *Psaltire prescurtată* — grec. — București 1745 și *Ciaslov* — slav. — București 1749); sau cărți pentru slujba specială a praznicilor (*Acolutia sfinților Neofit și Maxim* — grec. — București 1723 și *Acolutia sfinților Haralambie, Matrona din Hio și Spiridon* — grec. — București 1736); sau, în sfârșit, cărți dogmatice și teologice (*Manual despre purcederea sfântului Duh* — grec. — București 1728 și *Manual despre superioritatea Ierusalimului și sfântului Mormânt* — grec. — București 1728) (2).

Rămâne dar bine hotărit că procesul înlocuirii limbii slavone prin limba românească în cărțile de ritual ale bisericii noastre s'a îndeplinit numai în epoca imediat următoare aceleia ce în istoria culturii noastre naționale a fost numită, cu drept cuvânt, a lui Constantin Brâncoveanu — adică nu-

(1) Iorga, *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, I, cap: Influența polonă și grecească și Literatura religioasă în epoca întâiu. — Am zis că literatura religioasă din această epocă era aproape întreagă de limba grecească, iar cea bisericească, liturgică, era slavo-românească. Într'adevăr, din cele douăzeci și opt (zece românești și optsprezece slavonești) de cărți de slujbă bisericească câte s'au tipărit de toate în întreaga această epocă, numai două sânt grecești: *Antologiul* din 1697 și *Psaltirea* din 1700, amândouă dela Snagov (v. Bianu și Hodoș, *Bibliografia*, I, sub annis). Iar din cele patruzeci și una de cărți teologice și religioase — de dogmă, polemică, tâlcuire, slujbe divine speciale, omiletică, morală etc. — câte asemenea s'au tipărit în această epocă, douăzeci și nouă sânt în grecește și numai douăsprezece în românește, — unele ca ediții românești ale celor dintăiu.

(2) V. Bianu și Hodoș, *Bibliografia*, II, sub annis.

mai după 1716. Căci atunci când rostul marilor Arhierei și Dascăli greci — dela care pornise acea bogată și strălucită literatură teologică, dogmatică și filosofică de limbă grecească din vremea Brâncoveanului — se mântui în Țara Românească, urmașii lor nu mai putură face față pornirii pline de zel și avânt pe care o luase acum — sub îndemnul literaturii noi bisericești de limbă românească, care și ea, la rândul său, pornise dela cea teologică grecească (1) — tălmăcitorii „*pe rumânic*“ ai cărților de slujbă, dogmă și tâlcuire, trebuitoare cultului divin al bisericii noastre. Terenul rămâne astfel deschis aproape numai literaturii bisericești în graiu românesc. Iar în fruntea tălmăcitorilor acestei noi literaturi bisericești stă, ca cel mai învățat și priceput, ca cel mai zelos și activ, Damaschin Episcopul și Dascălul.

Într'adevăr, ucenicii și urmașii săi, Lavrentie Ieromonahul și tipograful (2), Climent Episcopul Râmnicului (1735 — 1749) (3), Neofit I. Criteanul Mitropolitul Ungro-Vlahiei (1738 — 1754) (4), Sofronie Egumenul Coziei (5), Iosif și Grigorie, Episcopi amândoi ai Argeșului (1793 — 1820; 1823 — 1828) (6), ne-au lăsat cu toții mărturii, însoțite de meritate laude, cu privire la aleasa învățătură și la bogata activitate a lui Damaschin Episcopul. Iar dintre cărturarii cei mari ai bisericii noastre, cari au cunoscut întreaga-ne literatură de ritual, Samuil Klein și Radul Tempea ni-l înfățișează

(1) Într'adevăr aproape toate cărțile bisericești românești din această vreme *sunt traduceri din grecește*. Vezi lista lor mai jos, p. 569 nota 1. Am zis *aproape* toate, pentrucă la câteva din ele nu se menționează limba izvodului de traducere.

(2) Bianu și Hodoș, *Bibliografia*, II, pp. 53, 92 și 101.

(3) Bianu și Hodoș, *ibidem*, p. 74.

(4) *Biserica ortodoxă română*, a. III, p. 6 sq. (Memoriul lui Neofit, făcut cu prilejul călătoriei sale prin țară în 1746).

(5) V. Damaschin, *Catechismus*, ed. dr. Gherasim Timuș, Episcopul Argeșului, București 1897, p. VIII.

(6) Cel dintâiu în predosloviala *Octoiului* din Râmnic 1811 (= ed. din Buda, acelaș an); cel de al doilea în precuvântarea *Logicei* din București 1826, de dansul tălmăcită.

deadreptul ca pe *factorul* de căpetenie al operii de tălmăcire pe românește a cărților noastre bisericești. Cel dintâi ne spune că Damaschin a tradus în românește *toate* cărțile noastre bisericești (1); iar cel de al doilea ne spune: „cea mai mare parte a cărților bisericești s'au tălmăcit de Damaschin, Episcopul Râmnicului, cu stil și graiu foarte luminat” (2). Și temeinicia acestor judecăți ne-o confirmă o scrisoare din 1725 Noemvrie 22 adresată Generalului Tige de Damaschin însuși, care mărturisește scriind (3):

„. . . . Qui libri (ecclesiastici) cum sint slavonici, et videns ego quod nostri Vallachi propter suas medietates stant in Ecclesiis tanquam boves, non intelligentes quid legunt ac cantant et absque ullo fructu ex Ecclesiis exeunt, curavi ex divino instinctu, magno cum labore id incipiens ante cursum decem annorum transponere ex lingua graeca et sclavonica in nostram simplicem linguam vallachicam, et tales libros cogitabam edere in lucem propter supra dictas causas ad laudem Dei et immortalem memoriam Sacratissimae Suae Caesareae Catholicae Majestatis”

Deși chiar numai dintr'aceste cestiunea rolului lui Damaschin ca factor de căpetenie al operei de tălmăcire pe românește a cărților noastre de ritual reese destul de limpede, totuși o cercetare mai de aproape a împrejurărilor despre

(1) Historia Daco-Romanorum sive Valachorum (cap. XXVI: Viri litterati ex natione valachica), pub. în *Instrucțiunea publică*, București 1861. P. 71: „Damascenus, Episcopus Rimniciensis, vertit libros ecclesiasticos in valachicum”; iar într'alt loc: „Damascenus, Episcopus Rimniciensis in Valachia, vir linguarum graecae, latinae, slavicae et valachicae optime gnarus, in valachicam linguam omnes fere ecclesiasticos libros vertit et, partim ille, partim eius successor Clemens, litteris illyricis seu cyrillianis imprimi curavit.” Apud Iorga, *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, p. 410.

(2) *Gramatică românească*, Sibiu 1797, Cuvântare înainte, f. 4; cf. Iorga, *ibidem*, II, p. 292.

(3) Orig. în Kriegs-Archiv din Viena. Copia a binevoit a ne-o pune la îndemână d-l N. Dobrescu, care va tipări-o de altfel întregă în colecția sa de documente culese din Arhivele Vienei și privitoare la afacerile bisericești ale Olteniei sub Austrieci.

carî face amintire fragmentul citat al scrisorii pomenite mai sus, credem că nu va fi fără folos.

Într'adevăr, în întreaga domnie a lui Brâncoveanu, până la 1715 — „ante cursum decem annorum“ deci — când își începe activitatea de tălmăcire Damaschin Episcopul, toate cărțile strict necesare serviciului divin în biserica din Țara Românească — afară de *Evangelhie*, *Apostol* și *Liturghie* (1) — erau slavonești cu arătările tipicului și, une ori, cu cetirile numai în românește. Ele proveneau, la început, din tipografia lui Mitrofan dela Buzău (*Triod* 1697, *Mincile* 1698, *Molitvenic* 1690, *Octoih* 1700, *Triod* 1700, *Molitvenic* 1701, *Penticostar* 1701, *Liturghie* 1702 și *Molitvele vecerniei* 1702); apoi din cea a lui Antim dela Râmnic (*Antologhion* 1705, *Slujba adormirei Născătoarei de Dumnezeu* 1706, *Molitvenic* 1706 și *Octoih* 1706); în sfârșit din cea dela Târgoviște (*Octoih* 1712 și *Molitvenic* 1713) (2). Mai mult încă. Prelații de frunte ai terii din această vreme — Teodosie, Mitrofan și Antim — ni se înfățișează ca partizani sau, în cel mai bun caz, ca păstrători riguroși ai serviciului divin îndătinat, slavonesc. Blandul și cucernicul Mitropolit al terii, bătrânul Teo-

(1) *Evangelhie*, ed. din 1682 (București), 1693 (în paralel cu textul grecesc, București) și 1697 (Snagov); *Apostolul*, ed. din 1683 (București) și 1704 (Buzău); *Liturghie*, ed. din 1713 (Târgoviște). Pe lângă aceste se mai tipărise în românește cărți de slujbă bisericească cu menire însă de lectură sufletească casnică. Așa: *Biblia* (București 1688), *Psaltiri*, ed. din 1694 (București), 1701 (Buzău) și 1703 (tot Buzău) și *Ciaslovul* din 1715 (Târgoviște). În sfârșit mai erau cărți românești de dogmă și învățatură creștinească. Astfel: *Mărgăritare*, București 1691, *Pravoslavnica mărturisire*, Buzău 1691, *Carte sau lumină*, Snagov 1699, *Învățăături creștinești*, Snagov 1700, *Floarea darurilor*, Snagov 1700, *Învățăături pentru șapte taine*, Buzău 1702, *Noul Testament*, București 1703 (care nu este însă decât o reproducere puțin modificată a Noului Testament din Bălgrad 1648; v. Gaster, *Chrestomatie română*, București-Leipzig 1891; p. XXXII), *Cuvânt la patima Domnului* (Râmnic 1707), *Învățătură bisericească* (Târgoviște) 1710, *Pilde filozofești*, Târgoviște 1713 și *Capete de poruncă* (Târgoviște) 1714.

(2) V. Bianu și Hodoș, *Bibliografia*, I, sub annis.

dosie, cleric fără multă învățătură, produs al școlii călugărești simple, dar de viață curată, ce domnia în mănăstirile Terii Românești din sec. al XVII-lea, ne-a lăsat chiar mărturii directe despre stăruința sa pe lângă serviciul divin în slavonește (1); Mitrofan, judecat după activitatea lui tipografică, putem spune chiar că e un cărturar de slavonește (2); iar Antim, care, ca Egumen la Snagov, Episcop la Râmnic și Mitropolit la Târgoviște, contribuie în mod atât de statornic și însemnat la promovarea literaturii bisericești extrarituale de limbă românească (3), nu are la activul întregii sale opere culturale decât o singură carte românească de slujbă bisericească: *Evangelhia* din 1697, care nu este decât o reeditare a celei a lui Iordache Cantacuzino din 1682, care, la rândul său, am văzut însă că intrase cu totul în uzul bisericii noastre (4).

Contrariu acestor Prelați, Damaschin ne apare ca partizan hotărît al serviciului divin în limba românească. Aceasta ne-o dovedește ținuta și activitatea sa, la cari acum trecem.

Damaschin, ajungând la Buzău, ia în stăpânire, odată cu

(1) În predoslovia *Liturghiei* din București 1680 (*Bibliografia*, I, p. 234) și în actul din 1698 Ianuarie dat Vlădicăi Atanasie al Ardealului de Dositei Patriarhul Ierusalimului dimpreună cu Teodosie (*Condica sfântă*, p. 82).

(2) V. Iorga, *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, I, pp. 417—8.

(3) Idem, *ibidem*, p. 418 squ.

(4) E adevărat că *Molitvenicul* său din Târgoviște 1713, ba chiar și cel din Râmnic 1706, însemnează un mare progres pentru redactarea pe românește a multor părți slavonești din edițiile anterioare; totuși, câtă vreme ele nu sânt scutite de ziceri slavonești, nu le putem clasa printre cărțile bisericești românești. Ca notă caracteristică ținem să relevăm că *Slujba sfinților Constantin și Elena*, pe care Antim o tipărește la Snagov în 1695 (Bianu și Hodoș, *Bibliografia*, I, p. 341), e slavonească și numai cetirile românești; asemenea și *Slujba sfântului Antim* (mss. foarte frumos, scris anume pentru Antim, la 1710, care slujea însuși praznicul omonimului său sfânt, fost Episcop al Nicomediei). V. Bianu și Caracaș, *Catalogul manuscrisurilor românești*, București 1906, v. II, fasc. I, p. 84; cf. Iorga, *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, I, p. 427.

scaunul episcopal, și o bogată tipografie patronată de Domn, în care înaintașul său lucrase până în ultimele-i zile cu multă râvnă și folos. Caracteristic însă că activitatea acestei tipografii încetează aproape cu totul pentru întreg timpul păstoriei noului Episcop la Buzău. Căci afară de *Apostolul* românesc din 1704 (1), care nu este decât o nouă ediție a celui din București dela 1683, tipărit tot de Damaschin, — nici o altă carte nu mai apare de sub teascurile tipografiei întemeiate de Mitrofan. Cauza e ușor de înțeles. Damaschin, fiind partizan al întrebuintării cărților bisericești în limba românească, de sigur n'a putut îngădui că'n tipografia eparhiei sale să se continue lucrările bisericești cu caracter slavonesc de până aci. De aci a urmat strămutarea la Râmnic, unde păstoria, dela 1705, Antim (2), a lucrării care să îndestuleze, ca și Buzăul odinioară, bisericile Terii Românești cu cărți de ritual slavo-românești. Se va putea obiecta însă că dacă Damaschin n'a tipărit la Buzău cărți slavonești, n'a tipărit nici de cele românești, — din care cauză s'a pierdut chiar și rostul tipografiei sale. Adevărat. Numai cât, dacă vom ține seamă că în scaunul mitropolitan stătea încă tot bătrânul Teodosie, a căruia stăruință pentru practicarea ritualului slavon în slujba bisericească am cunoscut-o și a căruia „bлагословеніе“ trebuia cerută pentru orice tipăritură nouă bisericească, și dacă vom mai ține seamă că marea operă de tălmăcire a lui Damaschin avea să fie o lucrare de ani îndelungați, — vom putea înțelege de ce el, la Buzău, n'a mai putut tipări nici o altă carte românească de ritual afară de *Apostolul* dela 1704.

Cu toate acestea cea dintâiu lucrare cunoscută până acum din seria tălmăcirilor lui Damaschin e din timpul episcopatului său la Buzău: *Apocalipsul sf. Ioan Bogoslovul*, al căruia manuscris inițial — poate chiar autograf a lui Damaschin — îl posedă din fericire biblioteca Academiei Române

(1) V. Bianu și Hodoș, *Bibliografia*, 1, p. 454 sqv.

(2) *Condica sfânta*, p. 98.

(No. 2469) (1). Apocalipsul e însă o operă străină cărților de ritual, a căror traducere o începe Damaschin numai după 1715 — șapte ani deci după moartea lui Teodosie — și o continuă în timpul turburărilor cari hotărîră caterisirea lui Antim din scaunul mitropolitan (2) și, de sigur, cu mai multă intensitate, în timpul ocupației Olteniei de Austrieci, când

(1) Ms. foarte frumos, 4° mare, 166 foi. Titlul: „A s[ă]ntului părintelui nostru Andrei Arhiep[iscopul] Chesariei-Cappadochiei tălcuire la Apocalipsis a s[ă]ntului apostol și evanghelistul la Hs. (*sic*) Ioannu Bogoslovul; de pe ellinie pre slovenesc di[scu]tăleat[ă] scoasă și bine alcătuită de cuviosul preot Lavrentie Zizanita; iar acum, în zilele prealuminatului Domn Io Costandin Basarabū Voevoda, cu vota și cu porunca preas[ă]ntitului chir Theodosie, Mitropolitul Ungro-Vlahiei, de pe slovenie pre rumănie așezată, în anul de la zidirea lumii 7213, iară de la Hrstos 1704.” La sfârșitul predosloviei către cetitor ni se spune că „s’au scos pe rumănie de smeritul Damaschin, Episcopul Buzăului.”

Toate mss. pe cari le mai cunoaștem sânt copii ulterioare ale acestuia, și ele sânt, în ordine cronologică, următoarele:

1. Ms. Acad. Rom., No. 599, fol., 801 foi, legat împreună cu Tăleul Evangheliilor a lui Teofilact al Bulgariei, — scris la 1739.

2. Ms. Acad. Rom., No. 2582, fol., legat împreună cu Invățaturile lui Avva Dorothei și cu Ithica Ieropolitică, — scris la 1748 (= 7256) de Ilarion Ieromonahul, proigumenul mănăstirii Bistrița. În predoslovie se spune că e „scos de pe dialectul slovenesc . . . pre limba noastră rumânească, de părintele chir Damaschin, Episcopul Buzăului, Dascălul cel mare” . . .

3. Ms. Acad. Rom., No. 2134, 4°, nenumerotat, — scris la 1781 de Barbul Dascălul ot Biserica Batiștii; cf. Iorga, Manuscriptele mănăstirii Cernica, în *Biserica ortodoxă română*, a. XXVI, p. 228.

4. Ms. Acad. Rom., No. 2489, 4°, 183 foi, — scris la sfârșitul sec. al XVII-lea de „Ioannu D[u]m[a] C[ă]ntare[ș]ul”; cf. Iorga, *Două biblioteci de mănăstiri, Ghighiu și Argeș*, București 1904, p. 25 sq.

5. Ms. Păr. V. Sfetea (Brașov), fol., 152 foi, — scris la 1814 de Nicolae Grid, paroh în Bolgarseghi (= Scheii Brașovului). Comunicarea aceasta o datoresc bunăvoînței d-lui Andrei Barseanu, profesor, Brașov.

„Apocalipsul sau descoperirea s[ă]ntului Apostol Ioann,” tipărit în Buda la 1816, e o altă traducere, prescurtată.

(2) 1716 August, *Condica sfântă*, p. 111.

se rupe, temporal, legătura ierarhică dintre Episcopia Râmnicului și Mitropolia Ungro-Vlahiei (1).

Am văzut că în momentul când Damaschin își începe marea sa lucrare de tălmăcire pe românește a cărților bisericești de ritual, el n'avea înainte-i din aceste cărți decât: *Evanghelia*, *Apostolul* și *Liturghia*. Adăugând la aceste și *Psaltirea* care, tradusă fiind în scopul întrebuițării casnice, a căpătat la vreme priincioasă și întrebuițare bisericească, mai rămăneau de tradus: *Tipicul*, *Molitvenicul* (Euhologiul), *Orologiul* (Ciaslovul), *Octoiul*, *Triodul*, *Penticostariul*, *Mincele*, *Antologiul* și *Catavasierul* (2). Dar tocmai prefacerea pe românește a tuturor (3) acestor cărți bisericești — la cari mai trebuie să adăugăm: *Tâlcul Evangheliilor a lui Teofilact al Bulgariei*, un *Catchism* și o *Învățătura pentru șapte taine* — alcătuește opera de tălmăcire a lui Damaschin, care operă va rămâne însă, aproape întreagă, să fie scoasă la lumină prin tipar de urmașii săi. Căci afară de *Învățătura pentru șapte taine*, tipărită în 1724 (4), Damaschin nu

(1) V. A. Bunea, *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisiu Novacovici*, Blaș 1902, p. 41.

(2) Stefanelli, *Liturgica bisericii ortodoxe catolice*, București 1886.

(3) Afară de *Tipic* și, poate, *Catavasier*. Se pare însă că *Tipicul* nu avea pe atunci întrebuițare specială în biserica noastră, căci cel dintâiu *Tipic* românesc s'a tipărit abia la 1816 în Iași sub Veniamin. Și credem, după câte cunoaștem, că cea dintâiu traducere în românește a *Tipicului*, pentru Țara-Românească, e cea făcută de Arhimandritul Coziei Sofronie la 1776 (ms. Acad. Rom., No. 2598), iar pentru Moldova cea făcută la 1801 de Gherasim Ierodiaconul și tipograful; v. A. Lăpedatu, *Manuscrisele dela Biserici și Râșca*, București 1906, pp. 45--6. — Cât despre *Catavasier* se prea poate ca vre-una din cele trei ediții ale acestei cărți tipărite la Râmnic între 1716—1750 (la: 1734, 1747 și 1750, cf. Bianu și Hodoș, *Bibliografia*, II, sub annis) să fi fost făcută după vre-o tălmăcire a lui Damaschin necunoscută nouă, căci tipăritorii lui Damaschin n'au mărturisit *totdeauna și fără înconjur* proveniența izvoadelor după care lucrau.

(4) Bianu și Hodoș, *Bibliografia*, II, p. 22. — *Psaltirea* tipărită la 1725 „cu porunca și cu toată cheltuiala prea sfințitului și de Dumnezeu iubitorului chir Damaschin Episcopul Râmnicului” era, cum se spune

ajunge să-și mai tipărească vre-o altă carte dintr'ale sale. Cauzele — cenzura și lipsa mijloacelor, în legătură cu politica foarte hotărâtă a Imperialilor catolici față de Oltenia pravoslavnică — ni le arată însuși în scrisoarea sa către Tige, menționată mai sus. Iată-le :

„Gratiosas Excellentiae Vestrae litteras, 15° Novembris ad me exaratas, cum condigna veneratione accepi et continentiam intellexi, imprimis quod ego denuo vellem aliquem librum in lucem edere typo impressum, de quo etiam Augustissimae Aulae relatum esset ; id propter Excellentia Vestra mihi mandat, ut, antequam hoc faciam, exemplar aliquod, prout, ante annum, Cibinium duo exemplaria Illustrissimo Domino Secretario Aulae Bellicae ex mandato Suae Excellentiae nostri Directoris Generalis de Königsegg misi, ita et modo transmittere ad praedictum Illustrissimum Dominum Secretarium, forsitan ut, [si] aliqua suspicio inde putanda est, ne aliqua contrarietas in illo libro reperiatur.

„De quo humillime rogo Excellentiam Vestram, dignetur credere, quoniam ego, prout [n]ullo modo, nec in minutissima re, sum contrarius Sacratissimae Suae Caesareae Majestati, sed fidelis et ad preces plusquam alii paratissimus, simul cum meis sacerdotibus, quotidie, pro bono progressu armorum Suae Caesareae Majestatis Sacratissimae, ita et modo ullos libros contrarios ex meo capite excogitados in lucem edidi, nec edam ; libri vero, quos cogitabam typo imprimere, sunt libri ecclesiastici antiquissimi assueti in ritu nostro orientali ad legendum et ad cantandum, qui et Venetiis typo imprimuntur in graeca lingua et inde venduntur in omnibus partibus ubi Graeci inveniuntur. Similes libri in lucem editi inveniuntur et in sclavonico idiomate typo impressi in omni Servia et Bulgaria et in Polonia et in Russia majori et minori, et hic etiam in Caesarea Vallachia, et in Transalutana, et in Moldavia, et in Transylvania, in omnibus ecclesiis valachicis .

in titlu, „a doua oară într'acest chip acum tipărită în sfânta Episcopie a Râmnicului“. V. Bianu și Hodoș, *ibidem*, II, addenda.

„Sed hucusque vacat labor et ultra vacabit, quia pro nunc nec typographum peritum, nec pecunias habemus, quia magna summa precuniarum est necessaria, donec tales libri impri-mentur. Quando vero dabit Deus potentiam talem, etsi (vel si) aliquem patronum possemus invenire, qui posset ad hoc opus divinum pecuniis nobis adjuvare, tunc possibile erit, et incipere tale opus, et, antequam hoc fiet, tunc et exemplar aliquod secundum mandatum Excellentiae Vestrae mittam Illustrissimo Domino Aulae Bellico Secretario, quia absque scitu Vestrae Excellentiae et Illustrissimi Domini Secretarii nullo modo hoc incipiam (1). “

Câteva săptămâni în urma acestei scrisori Damaschin muri, lucrările sale rămânând în manuscrise. Aceste—imprăștiindu-se și răspândindu-se prin copii—unele au fost tipărite în întregime de următorii săi Episcopi ai Râmnicului, iar altele au fost întrebuițate numai spre îndreptarea și completarea traducerilor ulterioare. Ast-fel:

I. *Moltvenicul* (Euhologiul), tipărit în Râmnic la 1747 de Climent Episcopul și Lavrentie Ieromonahul, a „urmat ustavului celui moschicesc, iar în tălmăcirea cuvintelor și așezarea vorbei rumânești... tălmăciturilor părintelui Damaschin Episcopul și Dascălul“ (2). — II. *Orologiul* (Ciaslovul), tipărit în Râmnic la 1745, a urmat asemenea — după cum ne spune Grigorie, Episcopul Argeșului, în precuvântarea Logicei sale din București 1826 — izvodului tălmăcit de Damaschin Episcopul (3). — III. *Octoihul* (Paraclitichi), tipărit în Râmnic la 1750, „acum întâi deplin rumânește“, de Grigorie Episcopul și Lavrentie Ieromonahul (4), s'a alcătuit pe temeiul celui tălmăcit de Damaschin. Aceasta ne-o spune Iosif, Episcopul Argeșului, în predoslovia Octoihului său din Râmnic 1811 (=ed. dela Buda, acelaș an), scriind: „fost-au tăl-

(1) După copia citată a d-lui N. Dobrescu.

(2) Bianu și Hodoș, *Bibliografia*, II, pp. 101-2.

(3) Bianu și Hodoș, *ibidem*, II, pp. 84-5.

(4) Bianu și Hodoș, *ibid.*, II, p. 113.

măcită această carte mai întâi după slovenie.... de chir Damaschin Episcopul....., iar tipărirea întâi a cărții aceștia așa pe deplin s'au săvârșit..... de chir Grigorie, Episcopul Râmnicului, la anul..... 7258 (=1750)....., după care izvod s'au tipărit și al doilea în tipografia sfintei Mitropolii în București, la anul 7282 (=1774).....". — IV. *Triodul*, tipărit în Râmnic la 1731 de Inochentie Episcopul, „acum întâi pe limba românească..... după cum au tălmăcit întru Dumnezeu răposatul chir Damaschin Episcopul....., nimica schimbând cuvintele“ (1). — V. *Penticostariul*, tipărit în Râmnic la 1743 de Climent Episcopul și Lavrentie Ieromonahul, a urmat „din cuvânt în cuvânt, nimica schimbând, izvodului..... tălmăcit de pe limba elinească, slovenească și latinească deplin pe limba noastră rumânească, prin osteneala și toată osârdia și nevoița celui întru Dumnezeu răposat părinte Episcop și Dascăl și al nostru întru Duhul Sfânt frate chir Damaschin“.... (2). — VI. *Mincele*, despre cari ne spune însuși Damaschin în scrisoarea sa către Tige următoarele: „Liber vero quem in primis typo volebam imprimere, vocatur graece „Minologion“, qui in se continet totius anni festa dominica et Beatissimae Virginis Mariae, matris Christi, et Omnium Sanctorum, incipiendo a mense Septembri et finitur ultima Augusti. Ex quo libro, quando erit necessitas, unum mensem in valachico idiomate pro exemplare mittam, integrum vero librum est impossibile mittere, quando quidem ex illo libro quotidie legimus et cantamus in ecclesia nostra, quia unus mensis pro omnibus sufficit, et pro exemplare; post itaque effectum opus, libenti animo et sine ullo timore mittam integrum typo impressum, et non solum unum sed plures, et tunc videbitur veritas

(1) Bianu și Hodoș, *Bibliografia*, II, pp. 42-4. — Climent Episcopul, urmașul lui Inochentie, confirmă aceasta într'o însemnare autografă de pe un astfel de *Triod* dăruit bisericii Sf. Gheorghe din Câmpulung. Această însemnare se va tipări de d-l Iorga în *Inscripții din Bisericile României*, II.

(2) Bianu și Hodoș, *ibidem*, pp. 73-4.

nostra et quales caeremoniae sunt in nostra Ecclesia. De his itaque supradictis libris, rogo humillime Excellentiam Vestram dignetur referre et Augustissimae Aulae, ne remaneam aliquo modo suspectus, quia me scio in omnibus fidelem Sacratissimae Suae Cæsareae Catholicae Majestati" (1). Iată dar cum că aceeași mare lucrare—traducerea Mineelor—care face gloria de căpetenie a operei vestitului Chesarie al Râmnicului (2), o făcuse întreagă înaintașul său Damaschin, care, înțelegându-i însemnătatea și prețul, voia s'o tipărească înaintea tuturor celorlalte lucrări ale sale. Dar precum aceste, așa și aceea a rămas netipărită. A fost însă întrebuințată de Lavrentie Ieromonahul, pare-se clironomul manuscriselor lui Damaschin, la tipărirea *Antologhiului* din Râmnic 1737, despre care ne spune că „s'au tipărit acum de iznoavă pe limba noastră rumânească după izvodul Mineiului celui românesc" — fiind el, Lavrentie, diorthositor (i. e. corector) — „nu doară cu vre-o procopseală de învățatură, care nu o am, numai atingându-mă și eu de un deaget din ceale mici al picioarelor măritului Episcopul Damaschin am fost diorthositor nimica schimbând, ci drept cum am găsit într'acel izvod . . . m'am nevoit de am îndireptat cuvânt cu cuvânt" (3). Mai mult încă. Se poate chiar ca același Chesarie care, cum vom vedea, era pe punctul de a tipări o altă frumoasă și întinsă traducere dintr'ale lui Damaschin, să fi cunoscut și el acest izvod al Mineiului celui românesc. În acest caz sântem în drept a susține că acesta a înlesnit și grăbit mult, de sigur, întinsa traducere a lui Chesarie ce apărură în anii 1779 — 80 (4). — VII. *Antologhiul*, tipărit în Râm-

(1) După copia citată a d-lui N. Dobrescu.

(2) Iorga, *Istoria lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, pp. 372 și 523 squ.

(3) Bianu și Hodoș, *Bibliografia*, II, pp. 52—3.

(4) E vorba de Minee, cari apărură: șase volume în 1779 și înainte, iar celelalte șase în 1780, după moartea lui Chesarie (9 Ianuar 1780), deși fuseseră lucrate mai dinainte. V. Iorga, *Contribuții la Istoria literaturii române în veacul al XVIII-lea și al XIX-lea*, I: Scriitori bisericești, în *Anal. Acad. Rom.*, ser. II, v. XXVIII, mem. sec. lit., p. 191.

nic la 1745 de Climent Episcopul și Lavrentie Ieromonahul, a urmat tot „după tălmăcirea răposatului chir Damaschin Episcopul“ (1). — VIII. *Tălcuirea Evangheliilor a lui Teofilact al Bulgariei*. Din această însemnată operă bisericească s'au făcut la noi Români numai două traduceri cu totul independente una de alta : cea dintâi din slavonește de către Damaschin Episcopul (2), după care Lavrentie Ieromonahul „a potrivit . . . , așezând fiște care cuvânt“, *Evanghelia* tipărită de Climent Episcopul la Râmnic în 1746 (3); cea de a doua, din grecește, de către cunoscuții Gherontie și Grigorie (4). Aceasta, tipărindu-se în 1805 la mănăstirea Neamțului, n'a circulat în manuscrise; cea dintâi însă, rămânând netipărită, s'a răspândit prin copii în frumoase și voluminoase manuscrise din cari biblioteca Academiei Române posedă până acum șapte (5). Așa fiind nu mai încapă deci nici o îndoială cum că manuscrisul după care Chesarie al Râmnicului vroia să tipărească la 1779, în condiții materiale deosebite,

(1) Bianu și Hodoș, *Bibliografia*, II, pp. 80—81.

(2) V. prefața Popii Floru la ms. lui *Teofilact* copiat la 1764 chiar după „izvodul cel veachiu, ce au fost tălmăcit de pre slovenie pre limba rumânească de răposatul Damaschin, Episcopul Râmnicului“. Ms. a fost analizat mai întâiu de d. Iorga, în *Doua biblioteci de mănăstiri, Ghighiu și Argeș*, p. 57. Prefața lui am tipărit-o în *Manuscrisele dela Biserici și Rașca*, pp. 5—11.

3) Bianu și Hodoș, *Bibliografia*, II, p. 92.

(4) V. *Viața cuviosului stareț Paisie*, Neamțu 1817, f. 15; cf. Iorga, *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, II, p. 395.

(5) Iată-le în ordine cronologică :

1. Ms. No. 599, fol., 801 foi, legat împreună cu Apocalipsul sf. Ioan, — scris la 1739.

2. Ms. No. 2091, fol., 529 foi, — scris la 7253 (= 1745).

3. Ms. No. 2592, fol., 677 foi, — scris de Popa Floru Dascălul la 1764 Cf., mai sus, nota 2.

4. Ms. No. 2759, fol., 492 foi, — scris de Popa Costandin ot biserica Goleșcu, sec. XVIII-lea. După acest ms. a tipărit Gaster în *Chrestomatie*, II, pp. 20—24, trei cuvinte.

5. Ms. No. 2041, fol., nenumerotat, sec. XVIII-lea.

6. Ms. No. 1467, fol., 449 foi, — sec. XVIII-lea.

7. Ms. No. 2958, fol., 621 foi, — sec. XVIII, scris de Floru Ierei.

„Tălcuirea Evangheliilor de Teofilact al Bulgariei“ era și el „după izvodul lui Damaschin Episcopul“ (1); iar manuscrisul „tălmăcit de doi părinți călugări dela Moldova,“ pentru a căruia tipărire stăruia cu atâta căldură Iosif al Argeșului către Constantin Popp Sibiiianul în 1796, era acel tradus de Gherontie și Grigorie și tipărit mai apoi în mănăstirea Neamțului (2).— IX. *Catihismul*, tipărit în București la 1897 de P. S. S. Gherasim Timuș, Episcopul Argeșului, după o copie făcută la 1767 de Lavrentie Ieromonahul după însuși autograful lui Damaschin Episcopul. — X. *Învățătura despre șapte taine*, tipărită în Râmnic la 1724 de Damaschin însuși (3), cum ni se relatează în „Teologia dogmatică și moralicească“ din Blaj 1801.

Cu aceste se poate incheia, până acum, opera literară a lui Damaschin, care—deși alcătuită numai din *tălmăciri*—câștigă totuși o deosebită însemnătate, dacă ținem samă de condițiile în care a fost făcută și de timpul în care a fost îndeplinită.

Lucrarea de tălmăcire a cărților noastre de ritual n'a fost atât de ușoară precum ne-am putea închipui noi astăzi. Căci atunci când ea s'a făcut, în jumătatea dintâi a secolului al XVIII-lea, se privea ca nouă, foarte dificilă și împreunată cu multă răspundere din punct de vedere dogmatic. Nouă, căci se face cu totul independent de traduceri anterioare, Coresiene, Mateene, Vasiliene și Dosoftene (4), — practica

(1) V. ultima scrisoare a lui Chesarie către Constandin Popp, din 28 Noemvrie 1779, la N. Iorga, *Contribuții la istoria literaturii române în veacul al XVIII-lea și al XIX-lea*, I. c., p. 197.

(2) Iorga, *ibidem*, p. 215, scrisoarea lui Iosif al Argeșului către acelaș, din 3 Noemvrie 1796.

(3) Bianu și Hodoș, *Bibliografia*, II, p. 22. Cartea aceasta din care nu se cunoaște nici un exemplar până acum, e, credem, întâia ediție a *Învățăturii bisericesti* tipărită de Climent Episcopul, în Râmnic, la 1746; cf. Bianu și Hodoș, *ibidem*, pp. 92—3.

(4) Nu cunoaștem cazuri ca tălmăcitorii cărților bisericesti din întâia jumătate a sec. XVIII să ne arate că s'ar fi slujit de aceste traduceri anterioare.

serviciului slavon fiind încă destul de respectată pentru ca cărturarii bisericești de atunci să nu respingă și ei ceea ce înaintașii lor respinseseră de teama alterării serviciului divin, închegat în formele de limbă bogate și consacrate ale slavonei liturgice și sfinte. Dificilă, căci se cerea ca cuvintele izvoadelor slavonești și elinești ce se tâlmăceau să fie întoarse în limba noastră românească — care era însă *săracă* și *puțină* față cu cea slavonească și elinească — să fie întoarse, zicem, „tocmai drept și deplin după puterea lor“, cum se spune în postscriptul Liturghiei dela Iași din 1759 (1). În sfârșit, împreună cu multă răspundere din punct de vedere dogmatic, căci și la noi, ca ori unde, alterările în practica rituală, privindu-se ca alunecări spre erezie, erau întâmpinate cu rezervă.

De aci urmează că traducătorii ca să învingă greutatea și să ocolească răspunderea de care fu vorba mai sus, trebuiau să fie cărturari bisericești foarte bine pregătiți. Așa fel a fost Damaschin, teologul — dacă putem întrebuința acest cuvânt — riguros de școala lui Teodosie și Antim și bărbatul foarte învățat în latinește, elinește, slavonește și românește. Iată de ce opera lui de tâlmăcire, făcută, cum am văzut, *cu plan bine hotărît, cu îndelungata muncă, cu bogate cunoștinți, cu aleasă destoinicie și, mai ales, cu deplina conștiință a necesității ei*, a rămas, pentru multă vreme și pentru toți cărturarii bisericești de mai apoi, *cea dintâi, cea mai bună și cea mai întinsă* (2). — În asemenea condițiuni, opera lui Damaschin, venind tocmai în timpul când se activase de-abinele procesul înlocuirii limbii slavonești în biserică prin limba noastră națională, *pune capăt acestui proces, hotărînd soarta și domnia limbii românești pentru totdeauna în biserică noastră* (3).

(1) Bianu și Hodoș, *Bibliografia*, II, p. 146.

(2) Vezi mai sus, p. 568.

(3) Astfel că Inochentie, Episcopul Râmnicului, putea scrie în predoslovla *Molitvenicului* tipărit la Râmnic în 1730: „de la o vreme încoace (bisericele noastre) s'au luminat cu tâlmăcitori în limba noastră românească cea de moșie . . . că mai înainte cu limba elinea-

Astfel privită și înțeleasă activitatea literară a lui Damaschin Episcopul și Dascălul, — rolul acestui prea zelos și învățat scriitor bisericesc în trecutul istoriei noastre culturale rămâne și pentru noi același și asemenea precum i l-a determinat Samuil Klein: *traducătorul cărților noastre de ritual*.

Întru această încredințare s'au scris și aceste câteva pagine.

ALEX. LĂPEDATU.

scă și cu slovenească să indestulia.“ — Iar Chesarie, mai târziu, în Predoslovia *Mineiului* său de pe Novembre (tipărit în Râmnic la 1778):

«Iar tălmăcirea (cărților bisericești) s'au început în zilele lui Mathei Voevod Basarab, și s'au adăogit în zilele lui Șarban Voevod Basarab, iară la cea desăvârșită podoabă au venit în zilele lui Constantin Voevod Basarab Brâncoveanul prin osârdia lui chir Damaschin, Episcopul de Râmnic».

POVESTE

*Valea-i potop de viața
Și cerul de lumini,
Vântu-i un zbor de fluturi
Ce bate prin grădini.*

*Izvoarele s'aruncă
Frângând în val sclipiri,
Din crâng se 'nalță 'n ceruri
Un cor de ciripiri.*

*Doar codru 'n părăsire
De mult rămas-a mut:
Din el un brad și-o plută
În lume s'au pierdut;*

*Bradul, catart pe valuri,
Și plută verde-o barcă —
S'au dus, s'au dus departe
Să nu se mai întoarcă.*

ALICE CĂLUGĂRU.

CORRESPONDENȚA LUI V. ALECSANDRI CU BUCOVINENII

Legăturile lui Alecsandri cu fruntașii Bucovinei și în deosebi cu familia Hurmuzachi, datează dela 1848 și au fost dintre cele mai calduroase. Ele pot fi urmărite din materialul biografic publicat de subsemnatul, împreună cu d-șoara E. Carcalechi (1), în ziarul „Voința Națională” din 1904 (N-rele 5.868, 5.873, 5.879, 5.880, 5.885, 5.887, 5.889 și 5.890). După acest material d-IG. Tofan, profesor la Suceava, a scris articolul său „Alecsandri și Bucovina” în „Junimea literară” din 1905 (p. 155). Ca izvoare speciale, cari lămuresc atât legăturile literare, cât și cele personale dintre Alecsandri și Bucovineni, trebuie să amintim: 1) Ciprian *Porumbescu*, Amintiri despre Alecsandri (*Scrieri*, Cernăuți 1888, p. 119 — 129). 2) Ziarul *Bucovina*, apărut la Cernăuți, dela 1848 la 1850, condus de Hurmuzăchești, cu rodnicul sprijin moral și intelectual din partea lui

(1) În timpul tipăririi acestui articol, amica mea E. Carcalechi, care mi-a dat un inteligent ajutor la cercetările literar-istorice, a murit subit. Moartea ei a fost de sigur o pierdere pentru literatura română, căci, înzestrată cu temeinice cunoștințe și având mult zel, ea putea să aducă de aci înainte bune servicii. A scris mai multe articole polemice — dintre cari unul chiar în această revistă, despre «Alecsandri și Junimea», iar împreună am tipărit în editura Minervei operele lui Alecsandri, Costache Negruzzi și Al. Odobescu, și în editura Socecu am dat la iveală întâiul volum din «Scrierile lui Alecsandri».

Alecsandri. Aici poetul a tipărit și cunoscuta lui corespondență în chestia poeziei populare, reprodusă mai târziu în volumul de *Proză* sub titlul „Românii și poezia lor”. 3) *Foaia societății pentru cultura și literatura română din Bucovina* 1865—1869, sub redacția lui Ambrosie Dimitroviță (fost membru al Societății Academice, † la 3 15 Iulie 1866) și a lui I. G. Sbiera, — revistă în care Al. a dat la iveală aproape tot ce a scris în acel interval. 4) *Familia* din 1884, p. 25 sq. unde Alecsandri și-a publicat scrisori primite dela Al. Hurmuzachi și atingătoare de teatrul din Cernăuți.

Scrisorile următoare însă nu sânt cunoscute până acum în întregimea lor. Ele ne-au fost adunate în mare parte prin mijlocirea prietenească a regretatului d-r Gheorghe Popovici și destinate să apară în volumul al II-lea de *Scrisori* (1).

Originalele sânt în pastrare la d-l D. Onciul.

Neurmărind în reproducerea lor decât interesul literar și biografic, n'am observat ortografia originală.

Așa cum este, împreună cu explicările necesare ce vom da, corespondența de față alcatuește un capitol însemnat al istoriei noastre culturale generale, căci pune în evidență influența hotăritoare a poetului moldovean asupra spiritului public în una din provinciile subjugate.

IL. CHENDI.

(1) Vezi *Alecsandri*, Scrisori Vol. I, Publicație îngrijită de Il. Chendi și E. Carcalechi. București 1904. Vol. 8° (Ed. Socec).

LUI AL. HURMUZACHI.

Constantinopoli, 12 Mai 1849.

Iubite A.,

Am cetit cu multă plăcere rândurile ce mi-ai scris și drept răsplată îți făgăduesc în curând să-ți trimit bogată materie pentru foiletonul gazetei Bucovinei (1). Aici am descoperit cu un prieten al meu, om cu duh și cu judecată, o serie însemnată, plăcută și folositoare țărilor noastre, un *roman des mœurs*, un soi de Jerome Paturot românesc, și îndată am gândit la tine, iubite Chițegoiule. Această scriere ce bate în moravurile și în defectele societății noastre din București, este menită a trage laure aminte a tuturor cetitorilor, și în urmare cred că nu poate figura mai bine aiurea decât în „Bucovina”. Mă îndatoresc dar a-ți trimite peste puțin partea întâi și te îndemn a o tipări regulat în foiletonul gazetei tale. Prietenul meu ce dorește a păstra anonimul pentru toți, afară decât pentru tine, îți este cunoscut bine, căci numele lui este Ion Ghica. Destul e să cunoști numele autorului, pentru ca să judeci de meritul operei sale... El așteaptă părțile sale dela București și îndată ce le va primi, eu însu-mi ți-oi expedui

(1) Ziarul *Bucovina* apare la 14 Oct. 1848, în românește și nemțește. G. Hurmuzachi, directorul gazetei, făgăduiește în program «colaborația multor scriitori de talent», vizând de sigur și pe Alecsandri, care în vara aceluiaș an petrecuse împreună cu ceilalți refugiați moldoveni, mai multă vreme în familia Hurmuzachi. Totuș Al. își începe colaborarea abia în No. 1 din 1849, cu poezia »Păsărica» (titlul ulterior »Din Moldova»).

partea întâie a scrierii de care ți-am vorbit mai sus (1). Tot odată, dacă cumva mi-aduce oare cine hârtiele mele dela Iași, ți-oi trimite și ceva din poeziile populare, pe care tu știi a le prețui atât de bine. Eu doresc ca foaia Bucovinei să devie cel mai bun organ a răspândirii ideilor frumoase printre Români și-ți făgăduesc a lucra cu aceeaș râvnă cu care am lucrat pentru Propășire (2).

Acum să venim puțin la politică. Generalul Grabbe au fost în Constantinopoli cu o missie secretă în privirea provinciilor noastre, și precât am putut afla, el au izbutit a încheia o convenție cu Poarta ce cuprinde următoarele condiții.

Art. 1. Nomination des Hospodars par le Sultan pour 7 ans.

Art 2. Suspension provisoire des assemblees generales et leur remplacement par deux conseils de boyards et du haut clerge, l'un à Iassy et l'autre à Bucarest. Les attributions principales de ces conseils seront l'assiette de l'impôt et l'examen des budgets.

Art. 3. Deux Comites de révision pour proceder aux ameliorations organiques ; leur travail devra être approuvé par un hati-cheriff.

Art. 4. 25 à 35 mille hommes de chaque côté des deux puissances suzeraine et protectrice occuperont les provinces jusqu'à la tranquilisation complete des frontieres (de la Transylvanie). Apres quoi 10.000 hommes de chaque côté continueront cette occupation jusqu'à l'achèvement des travaux d'amelioration dans le reglement organique. Parmi ces réformes proceder tout d'abord à la reorganisation de la milice.

Art. 5. Deux commissaires impériaux pour donner des avis aux hospodars et s'entendre avec eux sur le choix des membres des comités de révision sus-indiqués.

Art. 6. Fixation du terme de 7 ans pour le présent acte.

(1) Romanul n'a apărut în foiletonul «Bucovinei». Asupra acestei scrieri a lui Ion Ghica vezi articolul d-soarei E. Carcalechi «Despre două scrieri necunoscute ale lui Ion Ghica», în «Archiva» No. 1 din 1906.

(2) [«Propășirea»] foaie științifică literară, Iași 1844.

Art. 7. Reserve en faveur des traités antérieurs auxquels il n'est pas dérogé!

Iată, iubite Alecule, cum ne-au urzit nouă lanțurile dușmanii noștri și asta în ochii și sub nasul puterilor mari ale Europei.

De acum nu știu în cine să-mi mai pun nădejdea, căci și D-zeu pare că au părăsit cauza Românilor. Poate că purtarea Ungurilor să aducă ceva prefacere în trebi, dar și aceasta cine o poate asigura? Ceea ce m'am încredințat este că cei mici plătesc totdeauna oalele stricate. Turchia are destulă putere de brațe dar nu are destulă putere de suflet; în urmare ne-au jertfit și acum dușmanului nostru.

Sfârșesc înștiințându-te că Negri e sănătos și că te sărută frățeste precum și pe Gheorghită. Asemenea fac și eu până a nu închide acest răvaș.

Al tău frate
V. Alecsandri.

Alăturez aici o fabulă intitulată „Zimbrul și Vulpea”. Autorul anonim (1).

II

1850 [de sigur Iulie].

Iubite A. (2),

Prin balada lui Bujor, ce îți trimit acum, incheiu partea I a baladelor populare, care s'au tipărit în gazeta Bucovinei și care în total alcătuiesc un număr de 12, anume: *Codreanul; Păunașul Codrilor; Toma; Blestemul; Sârb*

(1) Fabula nu s'a tipărit în Bucovina, ci în «Zimbrul» din 1850, p. 8.

(2) Scrisă cu litere cirilice. Are titlul «Poezii populare», probă că era destinată să apară în foiletonul «Bucovinei», ca și seria de scrisori, cu acelaș subiect, apărute acolo. Are data 1850. Balada «Bujor», menționată aci, a apărut în No. dela 31 Iulie 1850 al gazetei.

sărac; Miorița; Mihu Copilul; Balaurul; Năframa și inelul; Turturica; Șalga; Bujor.

Îmi mai rămâne încă mult de prelucrat, și multe de descoperit, dar nădăjduesc că fără întârziere oi putea să comunic foaiei Bucovinei unele din următoarele balade, precum: *Ștefan Vodă; Negru Vodă; Mihnea Vodă; Motoc Vornicul; Bătrânul Novac; Corbul; Movila lui Purcel (sic); Chira; Vidra; Cortita; Petrișor; Giunuz; Badiu; Român Grue Grozovanu; Luna și Soarele; Holera* ș. c. l.

Până a nu mă apuca încă de prelucrarea (1) acestora, am hotărît a-ți trimite câteva *Doine*, câteva *Cântece haiducești* și câteva *Hore* cu gând a răspândi mai multă varietate în publicarea poeziilor populare. Pe lângă aceste voi adăugi și unele *Cântece de jale*, care poartă și numele *Cântece de lume* în Societatea cea înaltă.

Îți comunic acum deocamdată o colecție de hore atât din Moldova, cât și din Transilvania și Bucovina, pe care le vei începe a le publica, după ce va eși Bujor la lumină (2).

V. Alecsandri.

Pe verso: Eu mă pornesc mâni la țară, lângă Fălticeni. Până peste două luni nu-ți mai trimit nimic. Vin-o la iarmaroc în Fălticeni să ne întâlnim.

III

Iași, 8 Februarie 1857.

Iubite Alecu,

M'am bucurat foarte mult că prietenul nostru Mikuli (3) a compus o nouă melodie pentru Hora Unirei și sânt incredințat că trebuie să fie minunată. Bucuria mea însă ar fi și

(1) E interesant a vedea că Al. vorbește tot de *prelucrarea* baladelor.

(2) «Horele românești» (No. 57 — 60 din 1850) sânt ultimele poezii populare apărute în «Buc.» O mare parte din cele anunțate, baladele și cântecele de lume, Al. le-a tipărit în Zimbrul. Tot acolo a eșit și articolul despre «Cântecele din lume».

(3) Despre compozitorul Mikuli vezi «Voința» l. c. No. 5.879.

mai mare dacă ați putea voi litografia notele la Cernăuți pe formatul ce ți-am trimis, pentru ca să le adaug la sfârșitul tomului meu. Acest tom are să fie gata pe la sfârșitul lui Martie, tocmai pe când sperăm că presa va putea să-și întinză aripile mai pe larg. Aici în Iași avem un singur litograf și acela lucrează astfel de încet, că te face să pierzi toată răbdarea. Înțeleg că hora unirei nu se poate tipări în Austria. Nu s'ar putea însă închipui ceva la Lemberg pe sub cumpăt? Combinați împreună cu Mikuli cum îți ști, și dacă veți găsi că nu este alt chip decât a trimite la Paris notele horei, expeduți-le mie cât mai în grabă, pentru ca să am vreme de a scrie fratelui meu.

Oricum să fie, îmbrățișează pe Mikuli din parte-mi și-i spune că am mare dorință de a lucra ceva împreună cu el; vre-o operă sau vre-o scenă istorică, fantastică, romantică etc. cum i-a plăcea.

— Îmi scrii că publicarea muzicei Babei Hârcei te-au nemulțumit, fiind lipsită de cuvintele acelei operete. Trebuie însă să-ți descarci mânia asupra lui Codrescu, pentru că el a făcut acea publicare (1). Eu n'am știut nimica despre dânsa până mai dăunăzi.

În volumul ce scot acum la lumină, îți dedic ție studiile mele asupra poeziei populare, fiind tu cel dintâiu care le-ai publicat în foaia Bucovinei. Am adunat în acel volum tot ce-am scris în proză până acum și am adaos vre-o două piese de teatru nouă, o comedie și un dram istoric în trei acturi, ce au a se reprezenta în curând. Aș fi dorit mult să-mi coronez volumul cu hora lui Mikuli (2).

Al tău frate
Alecsandri.

(1) Editura.

(2) Volumul acesta nu a fost publicat după planul lui Alecsandri. «Dramul istoric» era să fie, fără îndoială, «Cetatea Neamțului», apărută în acest an. «Studiile» despre poezia populară au fost reproduse — cu dedicație — abia în volumul de «Proză», la 1876.

Arată complimentele mele familiei tale.

Am dat fratelui Costaki o colecție a tuturor uvrajelor ce am publicat pân'acum, spre a le trimite Bibliotecii studenților români din Bucovina (1).

IV

Iași, 14 Martie 1863.

Iubite Alecu,

Îmi pare foarte bine că ai rămas mulțumit de cetirea Sgâr-citului risipitor (2) și de Gramatica mea (3). Nu am avut nici odată pretenție de a fi un gramatic desăvârșit și dacă m'am apucat de o asemenea lucrare grea, am făcut-o pentru a înlezni străinilor studiul limbei noastre. Am adoptat deci sistemul de ortografie cel mai simplu, pentru că m'am gândit și la poporul nostru, carele nefiind poliglot nu ar putea ajunge nici odată a-și scrie limba curat, după ortografiile încâlcite și prea învățate din Ardeal. De vreme ce voim a răspândi luminile în popor, trebuie să-i înleznim învățătura, iar nu să-l speriem în sistemuri de etimologie, mai cu seamă că etimologomania este una din boalele care amețesc mai rău mintea omului. Am cunoscut la 1848 un călugăr din Cernăuți, carele pretindea că toate limbele lumii se trăgeau din latină, și au dovedit chiar că numele Nabuchodonosor e latin curat.—Ți-aș fi trimis de mult portretul meu dacă l-aș fi primit dela Paris. Am scris fratelui meu ca să caute în una din lăzile ce am lăsat acolo și să-mi expeduiască prin poștă vre o câteva exemplare de un portret destul de bun, însă până acum nu am primit nimica. Sper cu toate

(1) Tot prin Costachi Hurmuzachi obișnuia Alecsandri să trimită uvra-jele sale și în Ardeal. Vezi Scris. ined. a lui Cost. Hurm. către G. Ba-rițiu: Ms. Acad. Rom. 995, p. 266.

(2) Apărut în acest an, în volum separat, la Iași.

(3) V. Mircesco, Grammaire de la langue roumaine. Paris 1863.

aceste că în curând voi putea să-ți implinesc dorința. Acum mă ocup cu tipărirea unui mic vodevil într'un act intitulat *Rusaliile în satul lui Cremine*, o piesă ce s'a jucat în zilele trecute la București și care a indignat pe *Nichipercea* (1). Acest jurnal caraghios mă declară om fără de moral și mă plânge că mi-aș fi terminat *reputațiunea de autor*.

În curând ți-oi trimite acea grozăvie fatală *reputațiunei* mele și vei vedea în cuprinsul ei cum au ajuns de stropșită biata limbă românească în gura unor pedanți ce se cred mai români când își adaogă un *us* în coada numelui lor. Personagiul cel mai comic este un profesor de sat, anume Ion Gălușcă, dar care a găsit de cuviință a se numi Ionus Galuscus, sub cuvânt că s'ar trage dintr'un general roman ce a făcut războiul cu Galia pe timpul lui Cezar.

Am aflat că toți Ardelenii aflători în București au rămas furioși asupra mea, lucru de care puțin îmi pasă, căci mai am încă destule săgeți în tolbă (2).

Lucrurile politice merg rău. Discredit și desordin, aceste sânt deviza guvernului de astăzi. Pe de-o parte inversunarea partidelor politice, pe de altă parte nepăsarea celor ce se află la putere, a produs o stare de lucruri foarte tristă de privit... astfel de tristă, că dacă n'aș fi început publicarea poeziilor mele, m'aș duce peste nouă mări și nouă teri. Dumnezeu să ne lumineze, căci sântem căzuți într'un mare întuneric.

Adio, te sărut frățeste.

V. Alecsandri.

Complimente și prietenii familiei tale.

(1) Vezi *Nichipercea* lui *Orășeanu* pe 1863, p. 103.

(2) E vorba de zeflemisirea ardelenilor etimologiști. Vezi cu deosebire articolul anonim (C. A. Rosetti sau V. A. Urechiă?) din *Dacia*, Iași 1861, No. 15 — 19.

V

Mircești, 30 Ian. 1865.

Iubite Alecu,

Astăzi e una din acele zile de iarnă în care focul sobei pare a se mândri de importanța sa, căci el ține locul soarelui. Afară ninge cu viscol, pământul s'a învelit cu blană albă, o blană însă ce-ți insuflă fiori înghețați; numai câțiva corbi se zăresc negrind și se aud cărând prin aer... Ei râd de ger și trag palme cu aripele lor peste fața iernei. Acum dar e vreme să grăim împreună, ca doi vechi amici, care au multe de spus.

Mă întrebi cum petrec și lucrez la țară? Petrec cu mulțumire în compania bibliotecii mele și mă ocup de compuneri dramatice. Am trimis până acum lui Millo, la București, vre-o 5 manuscrise, adică două comedii și trei cânticele comice, și de nu aș fi fost bolnav vre-o trei săptămâni, aș mai fi adăogit ceva la acele opere ușoare.

Dacă m'ar întreba cineva de ce mă dedau la un șir de lucrări de asemenea natură, voi răspunde că lipsa de artiști capabili îmi taie aripele și mă silesc a mă mărgini într'un cadru potrivit cu puterile trupelor actuale diu țară. Nu-ți pot spune însă, dragă Alecule, ce adâncă desperare simt în sufletul meu, când mă văd lipsit de artiști de talent, care să știe interpreta tot ce aș voi să scriu. Adeseori, mi s'a întâmplat la Paris, asistând la vre-o minunată reprezentare dela *théâtre français* (sic), să-mi vie lăcrămi în ochi, și asta pentru că n'am actori după placul meu! Mă găsesc ca un om culcat într'un pat prea scurt, prea îngust; nu mă pot întinde fără să mă lovesc și să-mi fac vânătăi. Singurul om de un talent adevărat și mare este Millo; prin urmare lucrez mai mult pentru el și am întreprins o serie de portreturi, de tipuri, sub nume de cânticele comice, carele sânt totdeauna jucate în perfecție. Astfel am făcut: *Soldan Vitreazu*; *Anghelușa doftoroaică*; *Herșcu Boccegiul*; *Napoiă-
retrogradul*; *Clevetici-ultraprogresistul*; *Surugiul*; *Chirița*

in Paris; Barbul lăutarul; Gură căscată politic; Parapo-nisitul; Ioan păpușarul, etc.

Toate acestea sânt monologuri amestecate în cântece; unele din ele reprezintă tipuri ce se pierd pe toată ziua din societatea noastră, precum: *Mama Anghelușa — Surugiul — Barbu lăutarul — Ion păpușarul*, etc. Pentru urmașii noștri ce vor fi curioși a avea o idee de timpul actual, acele cânticele vor înfățișa portreturi fotografice. Întru aceasta consistă tot meritul lor.

Dela 1840 mă ocup neconținut cu teatrul românesc și caut a înavuți repertoriul nostru dramatic cu piese originale, pentru de a combate mania traducerilor păcătoase de drame pocite, ce există la București și care s'au lățit în toată țara; însă au trebuit să pășesc treptat în lucrarea mea, adică potrivit și cu necultura limbei și cu gustul neformat al publicului și mai vârtos cu neexperiența amatorilor ce se dedau la arta dramatică.

Limba noastră, deși frumoasă în gura poporului și poetică în cântecele sale, nu au fost încă mlădiată pentru conversare de salonuri, prin urmare ea nu ajută cu indestulare rostirea simțirilor de un grad mai înalt, de o nuanță mai delicată; trebuie cineva să o manieze cu multă știință și cu mult tact pentru ca să o facă a exprima scena de înaltă comedie.

Publicul fiind încă tânăr și pot zice necioplit în mare parte, nu se interesează decât la drame cu strigăte și cu omoruri, sau la farse pipărate, de soiul lui *Lumpatus vagabundus*, etc.

Actorii?.. Ce sânt? O adunătură de tineri amatori, fără învățatură, fără vocație și de tinere carele deabia știu a ceti. Cei mai mulți fac parte din o lume în care simțirile înalte sânt cam străine; prin urmare ei nu pot să se urce până la gradul adevăratei comedii. Rolurile de țărani, de boeri de țară, de mahalagii, de jupănese din casă, de *madmuzele* dela grădină publică etc., le cuvin; însă rolurile de amoreze delicate, de dame de salon, de cavaleri nobili, într'un cuvânt de caratere ce sânt din domeniul comediei înalte,

devin ridicole pe scena noastră de astăzi. Există în adevăr câteva excepții în numărul actorilor, dar cu o rândunică, sau două, nu se face primăvară.

Din aceste cauze am fost obligat a mă ținea până acum de soiul pieselor ca *Kirița*, *Doi morți vii*, *Piatra din casă* etc., însă am cercat neconținut a mă sui treptat către regiunile comediei de salon, care singură este chemată a forma limba convorbirii românești.

Nu știi dacă am creat Teatrul Național, dar știu că i-am adus un mare concurs și că aș fi fericit de a-l vedea prosperând și reformându-se în bine. — Am dat guvernului ideea de a trimite la Paris un număr de tineri, bărbați și femei, ca să studieze arta teatrală, însă Guvernul a preferat a se ocupa cu loviri de stat și alte bazaconii de prisos la noi.

Acum aud că s'a instituit în București un conservator și că Millo a fost însărcinat să facă un curs de declamare. Dea Domnul ca să o scoată în capăt. Reforma teatrului cere numai decât reforma limbei pocite ce s'au descoperit în București și au năvălit pe scenă. Nu poate exista o mai urită dihanie limbistică decât aceea ce răsună în sala teatrului din noua Capitală. Și cum să nu fie așa, când cele mai multe din piese sânt traduse de niște oameni care nu cunosc bine nici franțuzește nici românește. Dacă ași avea artiști cum mi-ar trebui, te încredințez că totul s'ar reforma în puțin timp.

Sânt foarte mulțumit că la Cernăuți teatrul român este apretuit și îți făgăduesc concursul meu cu toată bună-voința pentru sezonul viitor. Acum deodată, ți-am trimis o comedie și două cânticele comice și mai adaog aici o romanță intitulată *Bucovina*, care de se va pune pe muzică și va fi cântată la Teatru, va aduce plăcere Bucovinenilor.

Ți-am trimis și două portreturi mari de-ale mele... fă cu dinsele ce-i voi; ele sânt destinate a mă înlocui, căci din nenorocire îmi este cu neputință a veni însu-mi la Cernăuți. Sănătatea și asprimea timpului nu mă iartă a întreprinde un voiaj peste hotar, fie cât de mic.

Până a nu sfârși, vreau să-ți dau noutăți despre colecția mea de poezii populare. Le-am copiat frumos pe toate într'un album minunat și le-am dat Doamnei. Ce a făcut Măria sa cu ele? Pus-au să le tipărească? Nu știu nimica. Am scris lui Baligot de Beynes, secretarul lui Vodă (1), ca să mă înștiințeze despre soarta lor.

Adio, te îmbrățișez din toată inima și te rog să-mi scrii ades; scrisorile tale îmi produc o nespusă bucurie.

V. Alecsandri.

Colecția de poezii din cel de pe urmă volum tipărit în Iași este completă. Bucata ce se începe cu versurile *Când primăvara cu lacrimioare* etc. se găsește la p. 316. Poezia *Să fie România de-acum în veci* este a lui Donici.

Amicii sincere fraților tăi și lui Miculi, dacă-l mai vezi sau mai auzi de el. N'ar face el oare aria cântecului Bucovinei? (2)

[În continuare:]

Iubite Alecu, încă nu ai scăpat de mine; deschid pachetul pentru ca să mai adaog câteva rânduri împreună cu manuscrisul micului proverb intitulat *Barcarola* (3). Această mică comedioară, compusă pe forma proverburilor a lui *Alfred*

(1) Cuza.

(2) Urmează poezia «*Dulce Bucovină...*». Se pare că Mikuli a procedat imediat la scrierea melodiei, căci la o reprezentație teatrală, dată la începutul anului 1865 în Cernăuți de către trupa ieșană Tardini și Vlădicescu, acest din urmă a avut enorm succes cu cântarea «Bucovinei». Iată ce scrie Al. Humuzachi despre acest punct:

«Al treilea număr din program era poezia cu care ne-au bucurat în timpul din urmă atât de mult d. Alecsandri și prin care, adresând o Bucovinei, d-lui trimite acesteia o salutare plină de armonie, de dorul cel mai duios și de urările cele mai nobile și călduroase. Astă poezie s'a cântat cu o melodie, de care credem că ar exprima cu fidelitate caracterul ei, de către d. Vlădicescu... Efectul ei a fost străbătător. entuziasmic...» (*Foaia Societății* pe 1865, p. 103).

Poezia «Bucovina» s'a publicat în *Foaia Soc.* 1865, p. 47.

(3) Apărut în *Foaia* din 1866, p. 7 sq.

de Musset, are numai două personagiuri și este o simplă convorbire, fără intrigă complicată. Interesul ei poate să consistă în frumusețea stilului (dacă în adevăr stilul acestei încercări ușoare posedă calitatea cerută) și în jocul perfect al artiștilor (dacă acei din Czernăuți sânt în stare de a o interpreta cum se cuvine).

Am voit să abordez rolul comediei de salon și să fac o cercare despre mlădierea limbei; deaceia am ales un subiect cu două personagiuri numai; căci nu pot dispune de mai mulți actori buni în București. În Iași nici nu cutez a o trimite, fiind încredințat că piesa ar face un fiasco cumplit.

Dacă socoți tu că d-na Fany ar putea să joace cu inteligență rolul Princesei; precum și D-l Vlădicescu pe acela al D-rului Leonard, însărcinează-i să o reprezinte... însă numai după ce își vor ști rolurile *ca apa*; și îndată ce vor juca proverbul, scrie-mi impresia ta și a publicului. Cât pentru aria *Barcarolei*, dacă posedai în Czernăuți vre-un compozitor de gust, puneți-l să o compue (1) și siliți pe artist a o studia bine pân'a nu o cânta pe scenă.

Salve et Vale.

V. A.

VI

Iași, Mart 1865.

Iubite Alceu,

Răspund îndată la scrisoarea ta din 18.30 Mart pentru ca să-ți mai exprim adâncă mulțumire ce-mi însuflă renașterea simțului de naționalitate în Bucovina. La voi cari ați fost martori ale (sic!) rătăcirilor noastre din principate, acea renaștere se va realiza cu înțelepciune și cu rezultaturi bune, căci o veți feri negreșit de ameteala ce produce totdeauna lipsa de ispită. Am bună sperare că sub

(1) Vezi și muzica lui Isidor Vorobchievici la «Barcarola Venețiană în *Foaia Societ.* pe 1868, p. 292 (fără legătura cu subiectul de față).

privigherea voastră, a fraților Hurmuzachi, spiritele vor apuca pe o cale dreaptă și literatura se va cultiva ca o grădină cu flori și fără *burueni sălbatice*. Această încredere am îndoit-o chiar în cetirea foii societății din Bucovina, unde am văzut că ați adoptat o limbă curată (carele (!) se va mai curăți în viitor), o ortografie simplă și un stil plăcut. Articolele tale sânt scrise întocmai după plăcerea mea și le-am citit cu acea mulțumire ce simt de câte ori întâlnesc o pagină românească. Nu te-ai ardelenit, iubite amice, căci spiritul tău nu e de natură a se încerca în încălciturile pedantismului Ungaro-latin de peste Carpați; lui îi place să sboare ușor ca rândunica iar nu greu și ostenitor ca găștele (pe care Ardelenii le confundă cu lebedele); urmează deci înainte căci pășești pe calea cea bună.

Foaia voastră cuprinde puține articole, însă sânt interesante: studiul domnului Sbiera este erudit (1); *Trei umbre* (2) formează o pagină frumoasă, duioasă, plină de simțire, de patriotism. Poezia lui Petrino: *Am spus florilor* (3) este însăș o floare plăcută, floare de primăvară, plină de un parfum poetic ce încântă. Din ea se cunoaște că poetul e tânăr, iubitor și că în sufletul lui răsună glasuri armonioase ce se vor traduce în poezii dulci și grațioase. Spune-i să șoptească ades cu florile precum au început și tot odată să se ferească de a cădea, ca mulți din poeții noștri, în greșeala unei verificări cu rime neindestulătoare: astfel să se ferească de a rima de pildă: *frumusețea ta cu suferința mea; dulce cu duce; vede cu verde; străini cu români; noapte cu infocate*. Aceste rime se primesc în cântecele poporului numai, căci poporul e improvizator și nu este ținut a cunoaște regulile versificării.

Fiind că am făcut ceva observări asupra poeziei, fie-mi

(1) «Despre însemnătatea refrenului «O Lere Doamne» etc în Foaia din 1865, p. 25 sq.

(2) Cuvântare de A. Hurmuzachi despre Andrei Mureșan, Bărnuț și Ion Maiorescu — Ibidem, p. 40.

(3) Tot acolo, p. 48.

iertat a mai adăugi în privirea prozei că terminările în *are* și *irc*, carele sânt mai românești și mai armonioase decât *ciune* sau *tiune*, ar putea lezne să înlocuiască pe aceste din urmă; așa de pildă ar fi bine, socot, a se adopta sistemul de a zice și a scrie: *publicare* în loc de *publicaciune*; *verificare* în loc de *verificaciune*; instituire în loc de *instituiune*, etc.

Litera *œ* admisă de voi pentru ca să exprime vocala slavă *ъ* e bună, căci ea simplifică sistemul de numeroase accente carele figurează pe deasupra și pe dedesuptul cuvintelor. Asemenea s'ar putea adopta *ss* pentru *ș* când această consoană se găsește între două vocale, căci *ș* întrebuițat astăzi nu e alta decât un *S* mare cu alt *s* mai mic, în formă de codiță. Prin urmare, în loc de a scrie doi *s*, unul sub altul, e mai logic să le scriem pe amândouă alături. Tot aceeași regulă ar urma și pentru *ț*, care este echivalentul lui *ts* și *d* a lui *ds*.

Vă felicit că ați lepădat pe uriciosul *n* dela finele substantivelor și adjectivelor. Ați curățit o omidă netrebnică de pe arborul limbei. Această semi-vocală însă s'ar putea adopta ca un semn de plural în verbuli: de pildă: eu mă *duc*, ei se *duc*; chiar natura limbei române ne povățuește a urma astfel, căci în Valachia se obișnuiește a se zice: el *a* făcut, ei *aū* făcut; prin urmare *n* servă de plural.

Destul acum de-odată. Să vorbim iarăși despre teatru. Am rămas foarte mulțumit de impresia plăcută ce v'au produs repertoriul meu și mai cu seamă: cântecul *Bucovinei*. (Foilete ce mi-ai trimis sboară acum prin oraș).

Precum ți-am mai spus-o, dragă Alecule, am pentru scena română o iubire părintească și nu voiu părăsi-o nici odată, căci pe lângă interesul înfloririi sale, mă domină și amorul artei dramatice. Îmi place să lucrez pentru teatru și mă simt oarecum legat către el și prin lucrările mele de mai înainte și prin lipsa de autori dramatici.

Până acum am compus bucăți mai mult sau mai puțin ușoare, în potrivire cu puterile actorilor și cu neîndemă-

narea limbei; a venit însă timpul că se cere și ceva mai serios, mai literar, fără a mă preocupa de gradul de înaintare a actorilor în arta dramatică. În curând deci mă voi pune pe lucru, de voi fi sănătos și ferit de necazurile agriculturii, la care sânt osândit de un an din cauza lipsei de arendași.

Mi-ai promis că îi veni să mă vezi, nu am nevoie a-ți spune câtă mulțumire mi-i face de ți-ai împlini promiterea; avem multe de grațit împreună, căci nu ne-am văzut de multi ani și prin urmare am adunat amândoi provizii de suvenire. Ne-am primbla împreună la umbra copacilor din luncă de pe malul Siretului și vei înțelege cazul atunce cum de m'am lepădat de Satana, adecă de viața publică.

Te aștept dar în luna lui Mai:

Luna cea de lacrimioare
Și de doruri iubitoare.

De-i veni la Mircești, mă leg de pe acum către tine, că la plecarea mea din țară să trec pe la Cernăuți în loc de a sui Dunărea, după obicei.

Ideia ce mi-ai exprimat despre formarea unei trupe compusă de toți actorii buni din România, este minunată, dar grea de realizat, căci înmulțirea teatrelor la București, Iași, Craiova, Botoșani, Bârlad, Roman și Galați au născut o mare concurență între directorii trupelor, și o mare presumpție în capetele actorilor. Unii din aceștia pretind lefi colosale, de câte 100 galbini pe lună, încât teatrul nu ar putea să se susție cu venitul reprezentărilor, ba nici chiar cu o subvenție potrivită cu meritele artiștilor. Dacă aș avea eu timp și răbdare, dacă m'aș putea hotări a mă așeza în București, ca să iau direcția teatrului, sau ca să privighez mersul teatrului, ar merge el mai bine; o mărturisesc fără sfială, căci am destulă cunoștință de arta dramatică; însă pentru mine șederea în București e moarte! și dar nu pot folosi almintere decât numai cu compunere de piese, lăsând lui Milo îngrijirile direcției.

Din nenorocire, Milo are contracte grele cu actorii, lefe mari de plătit pe lună ; și dar neavând piese originale în destul, este silit a sacrifica gustului celui stricat al publicului și a-i da reprezentări cu țipete, omoruri și cu tot cortegiul grețos al dramelor celor mai escagerate. Ce-mi rămâne dar mie de făcut ? Numai și numai de a combate acel rău prin scrieri teatrale, adică rolul simplu de autor dramatic și aceasta o fac cu mare plăcere.

Poeziile populare nu s'au pus încă sub tipar din cauză că Măria sa Doamna (1) când a plecat la București, au întors la Ruginoasa manuscriptul meu ; ele se vor publica în anul acesta. Manuscriptul e un volum în 4°, gros, scris foarte strâns în două coloane și cuprinzând materie de două tomuri mari cel puțin, aș fi mulțumit să adaug în colecția mea și câteva cântece din Bucovina pe lângă cele culese din Moldova, Valahia, Transilvania și Basarabia. Astfel toate provinciile române ar figura în cartea sa de poezii. Informează-te dar, iubite Alecu, dacă nu se mai găsesc cântări vechi în Suceava sau aiure și pune pe cineva să prescrie tot ce mai păstrează în memoria lor. Mai indatorî mult, aducându-mi la Mircești vre-o culegere din Bucovina.

Bucățile ce mi-ai trimis, le voi coordona și ți le-oi inapoi după ce m'oi duce la țară, unde am de gând a pleca peste patru zile.

Adio ; să ne vedem sănătoși ! Îmbrățișeri fraților tăi din parte-mi.

Foaia lui Fundescu (2) nu au avut mai mult de trei numere ; Fundescu fiind de școală bucureșteană este plecat a admira stropșiturile lui Pascaly și Dimitriadi . . . Deaceea și foaia lui nu au avut semne de viață în societatea Iașilor.

(Va urma)

Al tău frate
V. Alecsandri.

(1) Cuza.

(2) *Teatrul*, de Fundescu, în Iași.

CEEA CE NU SE POATE

(Urmare)

III.

Generalul ieșea dela club, furios in contra lui Timoleon Vucos, care, la *bridge*, într'un *sans atout*, jucase *singleton*.

Nu-i intra în cap cum se poate să facă cineva asemenea gogomănie, și apoi să vrea să o și susție. Oprea pe Comăneșteanu :

— Nu, că cica așa se joacă la Paris. Da hai marș cu Parisul tau, grecule! Una și cu una două : la *sans atout*, să ieși dela coloarea cea mai lungă.

— Dar dacă n'ai nici o coloare lungă ?

— Atunci să te duci să te'neci.

Și tot el râdea pe indesatele, oprind iar pe Comăneșteanu :

— Vrei să mă crezi pe mine?.. Românul-i al dracului, domnule. A'nțeles el că la *sans atout* nu merge cu mofturi : or ai coloare lungă, or te dai pe gârlă.

Și iar râdea, ascultându-și cuvântul, ce i se părea de spirit. Această ușoară ramolisire ascundea un terțip : Berta dădea în curând un concert, și deci generalul avea nevoie de public și de reclamă. El se gândea că dacă ar pune pe Comăneșteanu de partea Bertei, ar astupa mai întâi gura Annei și i-ar câștiga un sprijin puternic :

- Ce faci tu, Alecule?
- Vizite, domnule general.
- Iar vizite, neiculiță!.. Bine că nu ți se acrește.
- Trebuie să mă duc la prințesă.
- Să te duci, că-i fată bună. Numai, știi dumneata, cu măsură...

— Și la Urania Vucos.

Generalul se opri locului, uitându-se la el pe sub sprâncene:

— Mă, lasă nepoata 'n pace!..

Comăneștearu începu a râde. Generalul îl apucă de braț, foarte serios:

— Lucru subțire. Toți dinții sânt ai ei, iar dacă o fi și o fi, mustăcioara aia ce-i pârpilește gurița, s'o saruți odată și pentru mine... Rude, mon cher...

— Da cine se gândește la așa ceva, domnule general!..

— Hai marș, mă!..

— Zau, domnule general.

— Marș am zis!..

Comăneșteanu ridică din umeri, răsând. Celalalt iar îl opri:

— Ia asculta, vrei să-mi faci o plăcere?

— Bucuros.

— Să mergi cu mine.

— Merg. Numai să-mi lăsați zece minute să trec pe la doamna Vucos, că se supără nevasta.

Generalul, de astă dată, se opri de tot locului, pocnindu-se cu palmele peste genunchi și răsând, indoit de mijloc:

— Se supără... nevastă-ta... dacă nu te-i duce... la Urania... Ei, asta-mi place!..

Comăneșteanu râdea și el de răsul celuiilalt :

— De sigur.

Generalul se lovea și mai tare peste genunchi și râdea și mai mult:

- Ei, nu, Alecule, ești clasic frate!..
Și iar icnea de răs:
— Se supără... Porția...
— De sigur. Porția mi-a zis să trec pe-acolo sa las
carti.
— Mare pehlivan ești, ma Alecule.
— De ce, domnule general?
— Dar, în sfârșit, te iau eu pe răspundere.
— Foarte bine.

Se urcară într'o trăsură și porniră amândoi catre dealul Mitropoliei.

- Am să te fac s'ascuți muzică cereasca.
— Cu plăcere.
— Da nu așa, giamparale de-ale noastre naționale.
Muzică, bre. Ba tu Chopin, ba tu studii tot clasice,
ba mazurca aia grozava, de... Djaburov ala, cum il
chiamă... Și nu-ți mai spun, când cântă din gură!..

Birja se opri în fața unei case curățate de sub dealul Mitropoliei. Încă de afara se auzea pianul și vi-oara. Berta cânta cu profesorul ei, care făcuse zile amare generalului, la început, iar acum devenise un fel de membru al familiei. Profesorul și generalul se îngăduiau pe tăcutele, se ajutau unul pe altul în paza Bertei, „că doar femeea, domnule, e ca lumina ochiului: ți-e scumpa, dar fuge după toate alea” zicea generalul colegului său neamț, care, deși nu prindea bine înțelesul vorbelor, pricepea din instinct gândul generalului.

Berta era așezată la piano, pe un scaunel fără razemătoare, prin urmare cu mijlocul și cu umerii liberi. La intrarea celor doi bărbați, dansa nu se opri, ci numai le zâmbi, inviorându-și cântecul și obrazii, până într'atât, încât neamțul, ostenit și scandalizat, se opri în mijlocul bucații, își luă pălăria și plecă.

Berta nici nu se uită la el, iar după ce violonistul eși,

dansa răsufală din greu, se invărti într'un picior, șuera și pocni din palme, par'că ar fi scăpat de o mare pedeapsă.

Generalul îi prezintă pe Comaneșteanu, răsând și cautând s'o liniștească :

— Ei, ce i s'a nazarit?!

— Neamț prost!.. zise Berta răsând și strângând pe Comaneșteanu de mână. Și eu sânt germană de origină, dar nu trăesc așa, par'că ași fi inghițit un baston...

— O trestie... zise generalul galant.

Berta se poticni într'un compliment :

— Sânt cam voluminoasă pentru o trestie...

— De zahar...

Ea se uita o clipă în ochii lui și cu o lumină ironica îi zise în fugă:

— De sare...

Generalul părea fericit că o întâmplare neașteptata pune pe Berta într'o stare sufletească isteată. În fond însă era plictisit de fuga violonistului. Deaceia, luă pe Berta la o parte, îi șopti, o batu pe umeri și o convinse că trebuiau să se impace și că el urma să se ducă după neamț să-l aducă înapoi :

— Mă întorc numai decât. Cântă lui Comaneșteanu mazurca lui Djaburov, că-i place grozav.

Eși, batând din pîteni și răsând.

Berta se uita după el, zâmbind, cu capul plecat pe o parte. Apoi se întoarse către Comaneșteanu, se mlădiă pe partea cealaltă și îi zise, iarăși răsând:

— Vă plac asemenea lucruri?..

Și, fără a aștepta răspuns, se așeză din nou la piano, cu bustul drept și coapsele pline, cu brațele strânse la loc ca două aripi.

— Doriți să vă cânt din piano sau din gură?

— Cum voiți. Mi se pare că în toate felurile e frumos.

Ea se inclină iar pe o parte și prinse a cânta din gură.

Zburară câteva acorduri. Fugeau mâinile pe clapele albe, ca două pasări ce se gonesc. Glasul, tânăr, avea farmecul misterios al emoțiunii adevărate, ce deșteaptă în toate sufletele înțelegerea durerii omenești.

Berta părea că intră în gândurile celor doi poeți ce-și uniseră versurile și muzica pentru a suferi împreună. Ea, cântând, se îndemna să sufere și dansa, se înalța în avântul generos al frazelor muzicale, se aprindea, vibra cu pianul, tremura cu propria ei voce, iar înțelesul obișnuit al cuvintelor părea a se transpune într'o înțelegere nouă, largă și dureroasă. Era vorba de luna Mai, ce topește zăpada din munți, descoperind frunțile ghiocelilor, chemând înapoi cântăreții codrului, pasările duse, — și mai era vorba de tinerețea omului, pe care nimeni n'o mai întoarce înapoi, odată ce s'a dus. Când glasul rostea:

Și pasărea dusă se' ntoaree 'napoi,
Dar omul când pleacă,
Or cât timp să treacă,
El nu mai revine în lume la noi,

era jale curată, iar Comăneșteanu, care asculta la început cu temerea binevoitoare a publicului cinstit, se simțea acum luat de apă, dus departe pe-o gura de rai, unde tinerețea n'are nevoie să se mai întoarcă, fiindcă nu pleacă nici odată. Berta repeta: „or cât timp să treacă, or cât timp să treacă, el nu mai revine în lume la noi“, cu o sfâșiere ce turbura simțirea și aducea lacramile în ochi. Și, în adevăr, când se opri, era ea însăși atât de mișcată, încât plângea.

Comăneșteanu sări dela locul lui, îi apucă mâinile și i le sărută, respectuos, ca în cel mai autentic salon în care ar fi cântat o doamnă din societate.

Berta râdea printre lacrimi, lasându-și mâna în ale lui, cu osteneala plină de voluptate a femeii ce a suferit și se simte înțeleasă și compatimită.

Tocmai atunci ușa se deschise. Violonistul, palid, cu părul valvoi, intră prelung, se opri locului, ca la teatru, și cu mâna întinsă către Berta:

— Iar comedia lacrărilor?!... îi zise. Iar histerismul muieresc, transpus în muzică?!..

Apoi, întorcându-se către Comăneșteanu:

— Sa mă iertați, domnule căpitan, — nu știți ce femeie e asta!... Are să vă'nșele și pe D-voastră, cum m'a înșelat pe mine, și pe general, și pe tată-său, și muzica, și lumina ce o luminează... Poate că aveți mamă sau familie, și e păcat!

Berta se făcuse albă ca hârtia. Mânia și indignarea îi încordaseră mușchii obrazului, ca la o mască de teatru antic:

— Ieși afară, mizerabile! rosti ea indesaț, făcând un pas către dânsul.

Violonistul sta să se avânte către ea, când Comăneșteanu îl apucă de braț, îl zgudui bine, apoi îl duse până la ușe și-i făcu vânt afară:

— Ieși!..

Ramași amândoi, se uitară unul la altul, Berta nu mai semăna cu femeia din nainte. Un simțimânt rănit, de demnitate, de ciudă și de ură, o înălța. Ea întinse mâna lui Comăneșteanu:

— Îmi pare rău, domnule căpitan, că fără voea mea ați luat parte la o scenă penibilă. Vă sânt foarte recunoscătoare... Mai mult: vă datorez un moment de ridicare sufletească în sfera curată a artei. Dacă ași putea cânta așa la concert!.. În toate cazurile, la revedere...

Cu alte cuvinte îl poftea să se ducă. Comăneșteanu ieși, înțelegând că asta era singura dezlegare cuviincioasă a incurcăturii.

Dar se pare că lucrurile trebuiau să meargă mai departe.

A doua zi, Comăneșteanu primi vizita a doi necu-

noscuți care veneau în numele d-lui Hermann să-i ceară socoteală de insulta adusă brațului clientului lor. Încurcătura începea să devie umoristică. Să se bată cu d-l Hermann Buffini, profesor de vioară!.. Ce haz era să mai facă generalul!

Cu toate astea generalul nu trebuia pus în curent cu întorsătura pe care o luau lucrurile, pentru multe cuvinte, dintre cari, cel dintâi, ca să nu afle Anna. Deaceea, se duse numai decât la Regiment, își alese doi martori, cărora le dete însărcinarea de a primi duelul, cu orice condițiuni, numai să se hotărască repede întâlnirea și să nu se vorbească de geaba.

A treia zi se gasea pe teren, față în față cu profesorul Bertei.

Uitându-se în fugă la neamț, Comăneșteanu se gândea că psihologia cea mai grea este aceea a faptelor nelogice. Dar oare este ceva nelogic în lumea faptelor?

Și, fiindcă se bateau cu pistolul, trase neaparat în sus. Glonțul violonistului îi fluera pe la ureche. Instinctiv, a doua oară trase de-a binele. Glonțul atinse, pieziș, pulpa violonistului.

Comăneșteanu, măhnit, se duse la adversarul său cu mâna întinsă și îi ceru iertare.

Violonistul zâmbea:

— Vă sânt recunoscător că nu m'ați lovit în mână...

— Aveți dureri?

— De loc.

— Îmi dați voie să viu să vă văd...

— Cu cea mai viue recunoștința.

După ce se despărțira, Comăneșteanu se duse acasă trist. Ii părea rău că nu trăsese și a doua oară în vânt. De ce rănise pe bietul neamț, pe care nu-l cunoscuse până atunci? Nu sânt nerozi oamenii și alcătuirea vieții lor?

Ca totdeauna când se simțea vinovat, nedrept, lip-

sit de generozitate, îi venea să se ducă la Comănești, să se apropie de maică-sa, care murise cu același cuvânt pe buze: „să nu atingi pe nimeni, să fii drept și generos“. Dar nu putea pleca. Nu numai nu putea pleca, dar încă trebuia să pară același, să facă vizite, să fie fericit, fiindcă era „copilul răsfățat al soartei“.

Afară începuse să ningă. Se duse la grajd să vadă caii. Puse să scoată sania; se supără pe slugi; se umplu de zăpadă. De sus dela o fereastră, băiatul îi făcea semne să vie la dansul.

Se sui din nou sus, sărută copilul, glumi cu Mia, se mai învărti fără rost, până ce se îmbracă și iarăși ieși.

Unde se ducea?

Își aduse aminte de vizita pe care trebuia să o facă Uraniei Vucos.

Deși era încă de vreme, ea îl primi.

Într'un salonaș, plin de flori, de cutii de argint, de pernițe împomponate, Comăneșteanu așteptă câteva minute, cu fruntea lipită de geam, uitându-se lung înainte.

Urania veni, sunând din brațele și foșnind din rochii:

— Capitane, am auzit că te chiami Cinel-Cinel.

— Cine mă chiami Cinel-Cinel plătește amendă.

— La cutia milelor?

— La cutia milei... de mine.

— Gata. Cât trebuie să vars?

— O sărutare.

Urania facu o comica strămbatura din nas, par'ca i-ar fi mirosit a amoniac:

— Dată sau primită?

— Ca să fie întreagă, urmeaza să fie și dată și primită.

— Atunci nu mai întrebuițez cuvântul.

— Pentru viitor. Dar pentru trecut?..

Ea se uită la dânsul cu o ușoară umbră de melancolie.

— Vrei să o socotesc ca o adevărată amendă?

— Or cum o fi.

Ea se uită din nou la el, nedomirită și tristă. Apoi se plecă ușor spre dânsul, dându-i parul să i-l sarute:

— Iată, — fără consimțământul meu.

Tânărul se opri. Era atât de enervat, încât actul acesta de supunere gentilă îl făcu să-i dea lacrimile.

Îi lua mâna și i-o saruta:

— Nici cu consimțământ, nici fără consimțământ. Și iarta-mă, ca nu știu ce fac.

Urania îi arată un fotoliu:

— Sezi, te rog, și spune-mi ce ai. Ești nenorocit.

— Nu. Sânt enervat.

Ea dete din cap, necrezătoare:

— Aprinde o țigară. Fum... de multe feluri. În toate cazurile, ești interesant... Pentru că ai tot, ca să fii fericit, și nu ești fericit. Sau cel puțin nu pari...

— Nimeni nu este totdeauna fericit.

Ea se gândi un moment:

— Așa este.

După aceea, urmă, zâmbind:

— Cu toate astea, ai ceva. Îmi dai voie, mie, care, după cum spune unchiul, sânt o așchie din dumneata, să mă interesez de starea d-tale sufletească...

Apoi se aproprie cu scaunul de el:

— Spune-mi ce ai?

— N'am nimic.

— Nu cred.

— Sau ceea ce am nu se poate tamadui.

— De ce?

— Fiindcă mai întâi nu se poate cunoaște bine. Dumneata nu ești nicicdată nedreaptă? nu te simți, fără să vrei, cauza suferinții altora? nu te măhnește sufle-

tul D-tale insu-ți, care câteodată este lacom și foarte adesea nelogic?..

— Al meu, nu.

— Atunci ești fericită.

— Asta e altceva.

— În toate cazurile ești liniștită. În mine e contradicția ciudată, că sânt în mod pozitiv și real fericit, și sânt idealmente nenorocit.

Urania se apropiase atât de mult de tânăr, încât acesta mirosea parfumul părului ei, care aducea a măr-găritărel, cu o adiere de personalitate omenească viue, ce pare câteodată înfaptuirea cea mai deplină a poeziei.

El se dete ușor la o parte și se uita în ochii ei:

— Iată, bună oară, și acum: doream cinstit să nu-ți ies din voie, și n'am putut.

— Cum.

— Mi-am luat amenda pe cale de furtișag.

Ea dete din cap:

— Faptul nu-i bine caracterizat.

El o prinse de gât și o sărută cu putere. Dansa sari în picioare:

— Asta e furt cu efracțiune!

Dupa aceea privindu-l cu seriozitate:

— Nu mai ești cuminte. Du-te, ca să putem rămâne prieteni.

— Ma duc.

li lua mâna și i-o sărută:

— E o infinită delicatețe într'o sărutare. Eu ți-am displacut. Am fost violent, și-mi pare rău..

— Dacă te duci, uit și te iert.

Ochii ei pareau inecați în visuri. Umbrele genelor lungeau marginea expresivă a personalității indurate. Mâna îi tremura.

Comăneșteanu se plecă spre dansa.

— Ești o așa de curată expresie a poeziei, încât mă tem să mai insist, ca să nu turbur lumina launtrica.

Dar acum înțelegi ce vrea să zică a fi fericit și idealmente nenorocit...

— Da, rosti ea incet. Asta ai vrut să dovedești?

— N'am vrut să dovedesc nimic. Ce se poate dovedi în mișcările ascunse ale sufletului?..

— Așa este.

Urania zămbi, recăpătându-și libertatea cugetului:

— Prin urmare pot să-ți zic Cinel-Cinel...

— Poți. Dar de ce „prin urmare“?

— Fiidcă am platit amenda.

— A fost o execuție silita.

Ea dete din cap cu înțelesuri, îndrumându-l spre ușe:

— La revedere. Nu uita, când ești nenorocit, că poți veni să plângi la mine... La revedere.

IV.

Pe masa lui dela Regiment erau două scrisori ale Annei, una *urgentă*, alta *ff. urgentă*.

„Mi se spune că te-ai bătut în duel. Doresc să te văd numai decât. Am fost la d-ta acasă. Nimeni nu știa nimic. Dacă nu poți veni, scrie-mi un cuvânt, spune-mi că nu ești rănit“.

A doua scrisoare:

„Aflu că ești eroul unei drame mișcătoare. Sângele nobil nu minte. Ai luat apărarea unei femei insultate, și prin urmare ți-ai făcut datoria de cavalier.

„Inima mea nu poate decât să se bucure, iar strămoșii dumitale tresar în morminte de mandrie.

„Ai rănit pe un nefericit, care își câștigă pâinea cu brațele; l-ai rănit după ce l-ai batjocorit. Eu mă întreb câteodată ce trebuie să fie lumea cealaltă, dacă d-ta ești așa de jos!.. În cine să mai cred? Cum să te mai văd, dacă te-ai coborât până la treapta cea mai din urmă?

„Orcât de mizerabilă e viața, ea are totuși o licărire de ideal, către care tind cei ce nu sânt cu desă-

vârşire stricaţi. De ce uiţi cine eşti? Ţi-am deschis inima întreaga, Ţi-am spus că mă faci să sufer nu numai în iubirea mea de femei, dar în toate visurile şi aspiraţiile mele omeneşti, în onoarea şi demnitatea vieţii.

„Altceva nu pot să-ţi spun“.

Comăneşteanu aprinse un chibrit, iar la flacăra lui anima colţul scrisorilor Annei, cari arseră până sus, răsucindu-se ca de durere.

Era nedreapta şi violenta.

El îşi căuta de treaba. Sbuciumările sentimentale fac pe oameni să se întoarcă cu plăcere la ocupaţiile lor zilnice şi să găsească în ele pace. Un miros de mărgăritarele îi adia prin minte şi cu dânsul parfumul părului ce sărutase. În adevăr, firea omenească e infamă!..

Ieşi dela cazarmă şi se duse să vadă pe ranit.

Aci, spre marea lui mirare, găsi pe general şi pe Berta.

Violonistul locuia în două odăiţe joase, în fundul unei curţi, unde putea cânta toată ziua, din piano sau din vioară, fără a deştepta protestările nimanui. Acum avea puţine friguri. Generalul şi Berta umblau în vârful picioarelor, serioşi şi preocupaţi, par'ca un frate sau un copil al lor ar fi fost bolnav.

Când intra Comăneşteanu la violonist, figura acestuia se luminează ca de o bucurie lăuntrică. El se ridică pe un cot, zâmbi şi întinse mâna tânărului, rugând pe ceilalţi să-i lase singuri.

— A trecut şi asta, d-le capitan.

— Şi va trece şi rana, iubite d-le Hermann.

Violonistul îi luase mâna şi i-o ţinea într'ale lui.

— Va sănt recunoscător că aţi primit a va bate cu mine.

— Ce fel de vorbă!..

— Mă rog, eu ştiu. Nu era caz de duel. Dar eu

sufeream atât de mult, mă simțiam atât de ridicol și de nefericit, încât dacă n'ați fi primit a va bate m'ași fi impușcat.

Comăneșteanu dete din cap, in semn de protestare. Violonistul urma:

—Așa este. Femecea asta nu e atât de vinovată cât pare, eu nu sânt atât de prost cât m'arat, și cu toate astea ne chinuim amândoi.

Dupa aceea adaoga, dând trist din cap:

—Eu o iubesc, fiindcă are temperament; e iute și nedreapta, dar pentru muzică e ca lemnul dela o vioara veche: vibreaza. Iar dânsa nu mă poate iubi, fiindcă eu sânt un biet neamț, ce e drept cu oarecare bun simț și cu suflet, dar fără talent, urit și nesuferit. Ah, domnule capitan!.. Ce bine e să fii tânăr și frumos!..

—Dumneata ești tânăr..

—Tânăr, nu mai sânt, iar frumos, n'am fost nici odată.

Apoi se uita in podele, lung:

—Femeile iubesc pe oamenii tineri, fiindcă iubesc puterea creatoare. Iar eu nu am nici asta. Am scris vrafuri întregi de muzică. Nu-i nimic de ele... Și cu toate astea, domnule capitan, simt frumosul in toate lămuririle lui, știu cum ar trebui sa fie bine ceea ce e rău, înțeleg lumea și aspirațiile ei, mi-e milă de ea că suferă,—și totuși nu pot îndrepta nimic din ceea ce e urit sau nedrept, fiindcă nu e în mine nici o scântec creatore. Sânt spirit critic, domnule capitan, cu alte cuvinte nenorocit! Vedeți pe Berta. E o biata ființa banală. Când carnea alba de pe dânsa se va zbârci, va ramâne oase și noroi, cum zice Leopardi. Și cu toate astea, in sufletul acesta mărginit vibrează câteodată ceva atât de personal și de nou încât eu rămân uimit: e scântea creatoare!

Comăneșteanu se uita la el mirat:

– Cunoști pe Leopardi?

– Cine din gloata noastră nu cunoaște pe Leopardi? Nici acesta nu era creator, dar era așa de adânc nenorocit, încât din nefericirea lui a izbucnit, ca dintr'un vulcan, lava durerii... Petre prețioase, domnule capitan.

Își trecu mâna pe fruntea caldă:

– De câte ori nu mă gândesc eu la Leopardi și Aspasia lui, și apoi la mine cu Berta mea...

Comăneșteanu, intrat în sufletul acesta necăjit, se simțea mic și vinovat. Violonistul interpreta oare-cum pe Anna. Dela Anna, gândul lui sari la general. Cu nedomirire și parere de rău se uita în ochii violonistului, par'că ar fi dorit să afle cum stau lucrurile despre partea asta. Nimic. Tocmai în momentul plecării ranitul paru mai neliniștit, chemă pe Comăneșteanu mai aproape și îi zise:

– Am să vă fac o marturisire și să vă cer iertare de o greșeală... Alaltaieri am pus pe cineva de a scrie o scrisoare anonimă d-lui general... E o infamie!..

Apoi cazu pe perne, ținând mâna lui Comăneșteanu cu amândoua mâinile lui:

– E o infamie, domnule capitan. Va urez însă să nu fiți nici odata gelos. Sentimentul cel mai desgustator, care înjosește pe om.

– Liniștește-te, d-le Hermann, generalul nu crede, fiindcă nu e adevărat.

– De altminteri, am să îndreptez tot eu lucrurile, am să spun d-lui general adevărul.

Când ieși delă violonist, nu mai găsi decât pe general, care aștepta cu nerăbdare impresiile lui Comăneșteanu. Berta plecase.

Generalul Villarà părea a înțelege lumea mai înțelepțește decât toți, nejuducând pe nimeni, răsând de mulți, fiindu-i milă de mai mulți încă. El își înșela nevasta, pe el îl înșela Berta, pe Berta o în-

șelau probabil alții: goana oamenilor după fericire, cu o vorbă, ce-i rămasese lui din citania unui crâmpciu din Faust: „nimeni nu zice momentului trecător: oprește-te, ești frumos.“

Întrebă pe Comăneșteanu de starea violonistului, nerabdător de a auzi o vorbă bună. Îi era milă de neamț și totodată îi pare rău că risipește, sub formă de milă, o particică de energie sufletească pentru o prostie.

Cu toate astea nu se depărta delă capataiul rânitului, decât numai când se întorcea Berta. Dar Berta trebuia să se întoarcă neaparat la ora clubului, fiindcă altfel, cu tot altruismul lui, pleca.

Când ieși Comăneșteanu, ninge din temei. Fulgi enormi de zapada se vânturau prin aer, vârandu-se prin toate ungherele. Din fundul curții unde locuia violonistul, până în stradă, nu se vedea decât o pânză mișcătoare de fire albe. Când să pună piciorul în scara trăsorei, Comăneșteanu dete cu ochii de Berta, care bătea zapada pe loc. Ea îi trecu pe dinaintea zâmbind și sări în trăsura.

— Nu-i pentru cine se gatește, ci pentru cine se în-nemerește.

El se uita la dânsa nedomirit. Berta râdea.

— Poștiți, poștiți. Va ofer un loc.

După ce Comăneșteanu se urcă în trăsura, dânsa deveni serioasă:

— Doream să vă văd, ca să vă arăt o scrisoare anonimă pe care a primit-o generalul. Dacă nu sânt indiscretă, vă rog să mă conduceți acasă.

— Cu cea mai mare plăcere.

Berta se înfașură în blana până peste ochi și nu mai zise nimic. Tremura. Capitanul o acoperi peste picioare, supunând învelitoarea prin toate colțurile pe unde putea patrunde frigul, cu felul de preocupare și de îngrijire caracteristic unor bărbați bine crescuți, ce

atât de mult place femeilor și explică succesele oamenilor mediocri.

În frigul din trăsura, ei își simțeau corpurile calde, și par'că o vinovată apropiere sufletească se statornicea între dâșii.

De îndată ce ajunseră acasă, Berta se făcu nevăzută câteva minute. Când veni, pareă serioasă și gravă. Dete scrisoarea lui Comaneșteanu și aștepta. Dânsul i-o inapoia fără a o ceti.

— E de prisos s'o citesc : toate scrisorile anonime sânt la fel.

— Bine, dar știți ce spune într'insa ?

— Îmi inchipuesc, de vreme ce mi-o aratați.

— Ca santeți amantul meu.

— Îmi pare rău că nu e adevărat.

Ea privea înaintea ochilor, pe gânduri :

— Lucrul cel mai ușor, domnule căpitan. Nu vreau să mă dau drept ceea ce nu sânt.

El o apucă de mână și o sili să șează lângă el, pe canapea. Berta șezu, deadreptul pe brațele lui, luându-l de gât :

— A fi amantul meu e lucrul cel mai ușor din lume... Ești tânăr și frumos. Îmi plăci. Și cu toate astea...

Tremura și se strângea de el :

— Speram să te pot iubi. Am simțit zilele trecute, când ai venit la mine, ceva nou, atât de dulce, încât poezia și muzica din cântec se coloraseră de poezia sufletului meu.

Răsufă adânc, dând din cap cu disperare :

— Ah, domnule căpitan, ce greu e a iubi!..

El o săruta voinicește :

— Nu găsesc.

Berta încerca să rădă, simțind că el nu raspundea vibrațiilor ei sufletești și că n'o înțelegea. Sari de pe brațele lui, și ramase în picioare, dând din

cap, lung. După aceea, încet, se așeză pe scaunul dela piano.

Comaneșteanu pricepea că în minutul acela Berta era în puterea unei simțiri înălțătoare. Pornirile lui, de tânără voluptate, păreau a aluneca pe fața lucie a unui suflet străin. Pianul și muzica se înfațișau pentru amândoi ca o punte de scăpare. El se apropiia de dânsa:

Îți mai aduci aminte de bucata din zilele trecute?

Ea dete din cap, pe când mâinile alergau pe clavier. Cânta, oare-cum pe socoteala ei, par'că ar fi fost singură:

Îți aduci aminte, îți aduci aminte
Când veneai la mine, vara, pe'nserat,
Și în umbra porții, schimb de jurminte
Se urmau pe zborul unui sărutat?

Comaneșteanu și de astă dată se simți prins de farmecul cu care cânta Berta. În cele trei cuvinte „îți aduci aminte“ pornea par'că de departe toată părerea de rău a celor ce nu mai traesc decât din amintiri. „Îți aduci aminte când veneai la mine, vara, pe'nserat?“. Deodată, idila lua forme. Par'că, în adevăr, se vedea un tânăr coborând la vale, către porțița cu streășina, în umbra căreia aștepta fata, singurică.

Comaneșteanu întinse brațele în jurul coapselor Bertei și se lipi cu capul de umărul ei. Ea cânta, repetând aceleași vorbe, plecându-se către el, tremurând de emoțiune: „îți aduci aminte când veneai la mine, vara, pe'nserat, și în umbra porții, schimb de jurăminte se urmau pe zborul unui sărutat?“ Ea se lipea cu obrazul de obrazul lui, se intrerupea, uitându-se lung în ochii lui, cum te-ai uita pe-o fereastră, departe, în fundul orizontului.

Când se opri, se întoarse către el, îi puse amân-

două brațele pe umăr, își rezema fruntea de propriile ei brațe și rămase astfel nemișcătă. După câteva minute se scula, puse pe Comăneșteanu să se așeze pe canapea și se aruncă în brațele lui, făcându-se mititică, luându-l de gât, vorbindu-i într'aiuri:

— Înțelegi ceva?... simți cât e de dulce a iubi?... câta poezie se ascunde în sufletele noastre?... Nu-i așa că par'că îți aduci aminte că veneai la mine, vara, pe 'nserat? Eu par'că sânt sigură că te-am așteptat la o porțiță...

— Pe vreme de iarnă.

Berta pufni de râs, îl sărută lung și apoi se uită la el.

— Ce păcat că ești om real

— De ce!?

— Dacă ai fi un vis sau o poezie, te-ai putea cânta ...

Comăneșteanu o privea acum ca pe o revelație extraordinară. Vorbele ei delicate îl mirau și-l fermecau. Se uită la dansa nedomirit, pe când Berta închidea ochii, fericită, cautând par'că să prindă acolo, ca într'o raclă de aur, frumusețea trecătoare a momentului.

— Cine poate crede!.. zise Berta.

— Câta frumusețe e în sufletele oamenilor... Asta voiai să zici?

— Tocmai asta. Cu adaogare că ai fi dorit ca aceea ce a fost în realitate să fi fost un vis. — Cu alte cuvinte, rosti ea încet, ai fi dorit ca existența d-tale să fie un lucru nematerial.

El zâmbi, Berta îi puse două degete pe gura:

— Un lucru nematerial. De geaba zâmbești..

— Iubirea poate deveni orice lucru nematerial: muzică, poezie, eroism.

— Da, zise ea, dar nu mă înțelegi.

După aceea dându-se la o parte:

—Nu mă 'nțelegi. Dacă ai fi un vis sau o poezie, te-ași putea cânta... eu singură.

—Atunci o poezie inedită. Cam greu.

—Nu-i nimic greu. Când cineva iubeste, viața toată se luminează. Ceea ce e greu, e tocmai de a putea iubi.

—Și de îndată ce începi a iubi cu adevărat, incoltește în suflet indoiala și nefericirea.

Ea se uita la dânsul, induioșată:

—Nu zice așa vorbă!...

—Nefericirea ideală: sau ești gelos, sau simți că alții sânt geloși. Sau suferi tu, sau suferă ceilalți. Și chiar când nu ești gelos, și nu suferi, e un colț ascuns al sufletului, în care par'că s'ar adăposti scânteia divină a conștiinței: acolo suferim cu toții. Ce sa-ți fac!..

Berta se uita pe gânduri la mâna lui; apoi, disperată, îl întrebă:

—Ești cu adevărat pătruns de ceea ce zici?

El înălța din umeri:

—Ce sa-ți fac?

Ea dete din cap, zâmbind, cu ochii adânci și triști:

—La cine iubeste, nu mai rămâne nici un colț al sufletului care să nu fie în puterea amorului.

—Cu alte cuvinte, nu mai e loc pentru conștiință.

Ea îi luă mâna și i-o lipi de sânul stâng, sub care batea inima eroic:

—Nu mai e loc pentru nimic!

(Va urma).

DULIU ZAMFIRESCU.

UN MEMORIU AL MITROPOLITULUI ATANASIE

În arhiva ministerului de finanțe din Viena (1) se află un memoriu trimis Camerei aulice (2) de mitropolitul Atanasie, adică de acel mitropolit al Românilor din Ardeal, sub care se făcu unirea cu biserica romano-catolică. Prin acest memoriu mitropolitul Atanasie cere Curții ca să se dea în Alba-Iulia Românilor o casă, în care să se înființeze pentru tinerime o școală latino-română, argumentând că, pentru păstrarea și întărirea unirei, o asemenea instituțiune în care tinerimea română să capete cunoștința cărții și a credinței este numai decât trebuincioasă.

Necunoscut până acum, pre cât știu, acest memoriu își are importanța sa; el ne pune în pozițiune de a afirma despre mitropolitul Atanasie că odată cu păstrarea și întărirea unirei se gândia și la ridicarea culturală a Românilor, cerând în acest scop școală. Memoriul datează din anul 1703 (3) deci numai *la câțiva ani* după unire și e fă-

(1) Hofkammer Archiv. Fasc. 15.472 Siebenbürgen, 1703 August.

(2) Camera aulică sau «Hofkammer» se ocupa cu cestiunile financiare și economice din țările Casei de Austria.

(3) Luna în care a fost scris este finea lui Mai sau începutul lui Iunie, adică câteva săptămâni înainte de 21 Iunie 1703, când comisarul cameral din Ardeal înaintază la Curte acest memoriu, însoțindu-l de raportul său, care are această dată.

cut de Atanasie dimpreună cu clerul său. Din distanța cea mică ce desparte trecerea la unire de timpul când a fost scris, lesne se poate deduce că, între alte speranțe, pe cari Atanasie și clerul său le legaseră de trecerea lor la unire, era și ridicarea poporului român prin școală. Răspândind deci asupra figurei mitropolitului Atanasie o lumină favorabilă și fiind în același timp o contribuțiune la istoricul școlii ardeleni, născută în urma unirei, am crezut că merită să fie făcut cunoscut acest memoriu în chiar textul său. Iată-l.

Excelsa Caesario-Regia Camera Aulica.

Domini, Domini, nobis gratiosissimi colendissimi observandissimi.

Quantum securitatis in conservanda unione Valachorum cum orthodoxa religione (1), ad firmandum Sacrae Caesareae Regiaeque Majestatis in Transylvania imperium, situm et positum sit, in comperto est. Ea potissimum ex ratione, quod nationis nostrae numerus (2) plus quam dimidiam Transylvaniae partem tot inter nationes et sectas conflare credatur. Quae ubi in unione, sesquitercio (3) abhinc anno Viennae primum acceptata, tum confirmata atque ab ipso etiam sacratissimo ac religiosissimo Principe Imperatore Augustissimo Domino Domino nostro Clementissimo multum laudata solidius radicabitur, firmiora etiam agere poterit fidelitatis incrementa. Hoc porro ut in finem optatum deduci possit, necessarium ac ferme unicum medium est, bona in literis ac pietate juventutis nostrae institutio, ad quam Excelsa Camera Aulica Domini Domini nobis Gratiosissimi Colendissimi Observandissimi plurimum conferre

(1) Prin religia ortodoxă e înțeleasă aci cea catolică.

(2) După relația lui Andrea Freyberger din 1702 numărul Românilor era de peste 200.000 „ducenta millia superant“.

(3) Doi ani și jumătate înainte de Iunie 1703 este tocmai 1701, când Atanasie se duse la Viena, unde a fost întărit și apoi cu mare pompă instalat; cfr. N. Iorga, *Sate și preoți din Ardeal*, pp. 184—190.

poterit, benigne cedendo nationi nostrae Albae Juliae domum olim cudendae argenteae monetae, in cassum destinatam, eamque a pluribus jam annis fere desertam et non habitatam et quidem cudendae pecuniae haud necessariam, minus utilem siquidem extra arcem sitam neque considerationis alicujus fundum, cum olim stabulum cancellarii regionis hujus extiterit. Qui tamen sufficiens locus esset pro scholis latino-valachicis (1) errigendis, e quibus educi possent subjecta capacia ad conservandam nationem hanc in vera et sincera orthodoxa unione. Ex quorum defectu praevidemus certo eventurum, ut haec optime instituta unio sensim (tot inter invidos variarum sectarum adversarios) evanescat et in fenum abeat. Speramus proinde Excelsae Caesareo-Regiae Camerae Aulicae super negotio hoc Inclytae Commissioni Camerali in Transylvania degenti primo quoque tempore dandam resolutionem, cum id ipsum per demississimum memoriale ad Augustissimum Imperatorem Dominum Dominum nostrum Clementissimum jam transmiserimus.

Excelsae Caesareo-Regiae Camerae Aulicae

P. Franciscus Szunyogh è S. I.
Illustrissimi et reverendissimi Domini
Theologus.

Servi obligatissimi
Athanasius archiepiscopus
Valachorum.
cum toto clero Valachico.

Întrebarea firească ce se naște acum este aceasta: ținutu-s'a socoteală de acest memoriu la Curte, avut-a el urma-rea dorită?

Conexate cu memoriul în chestiune se mai află încă alte două documente, cari ne pun în pozițiune de a răspunde la această întrebare. Întâiul este raportul pe care îl face comisarul imperial al comisiunii camerale, contele Iohann

(1) Gândul unei asemenea scoale (latino-românc) îl exprimase Atanasio, ca pium desiderium, încă din 1701, în mărturia de credință ce o dăduse la Viena (N. Iorga, *Sate si prești*, p. 185 și 187). Prin memoriul de față el face pasul hotărâtor în această direcțiune.

Ehrnreich von Seeau către Hofkammer, dând informațiile de lipsă, pentru ca să se poată lua la Curte o hotărîre în cunoștință de cauză; al doilea este însuși copia rescriptului Curții cuprinzând hotărîrea luată în această chestiune.

În raportul său cu data de 21 Iunie 1703 comisarul cameral, I. Ehrnreich von Seeau, spune că casa cerută de mitropolitul român servise mai înainte vreme la baterea monedei, dar nefiind practică pentru acest scop fusese părăsită. Având apoi în vedere faptul că fără înființarea câtorva școale latino-române conduse de Jesuiți (1) cu greu s'ar putea menține unirea, atât din cauza marelui neștiințe a poporului și clerului român în chestiuni de credință (2), cât și din cauza sectelor ce se află în Ardeal, a Reformatilor mai ales, la ale căror școale Românii vor trebui să-și dea copiii, unde pe lângă carte vor îmbrățișa și credința lor (3), precum și din cauza corespondenței ce în totdeauna s'a purtat cu Românii din Țara-Românească și Moldova (4), comisarul e de părere ca să se dea mitropolitului casa cerută pentru școală, cu atât mai mult cu cât prin aceasta se aduce și un serviciu „binelui public“ = interesul Împăratului, păstrând în credința către Împărat un popor așa de numeros, ca cel românesc, și nici fiscului nu se cauzează vre-o pagubă. — Rescriptul Curții cu data de 28 August 1703, trimis comisarului cameral din Ardeal, după ce primește motivele aduse în raport, decide ca să se dea cu totul și să se predea (völlig einzuraumben und zu übergeben) mitropolitului Atanasie și întregii națiuni române de curând unite (dem

(1) „Ohne Aufrichtung einiger unter der loblichen Societät Jesu Obsicht und Unterricht begriffen wallachisch-lateinischer Schullen“.

(2) „Weegen des Volckhs und Geistlichkheit selbst grosser Unwissenheit in Glaubenssachen“.

(3) „Weillen die Wallachen ihre Kinder meistens in reformirten Schullen, da sie solche Lehren mit einsaugen, studiren lassen muessen“.

(4) „Leichtlich von aller nach Anzeigen der Geschichte Siebenbürgens jederzeit fatal gewesten Correspondenz mit dennen benachbarten Wallachen und Moldauer abziehen...“

Herrn Erzbischoff Athanasij und sambeutlicher neu unirter wallachisch-griechischer Nation) casa cerută pentru înființarea școalelor latino-române, în care să învețe atât poporul de rând cât și preoții (Unterrichtung sowohl des gemeinen Volckh als Geistlichkeit selbsten) (1).

Casa deci a fost acordată, pentru ca să se înființeze în ea școală. Asupra acestui punct discuție nu mai incupe, intru cât rescriptul Curții trebuia adus la indeplinire.

Ar rămânea acum să se constate: ce s'a făcut în urmă după acordarea casei, adecă dacă s'a și stabilit în ea școala de care era vorba, și cât a durat apoi acea școală?

Poate cumva prin arhivele din Ardeal sau din Ungaria să se găsească și despre aceasta urme, căci în cele trei arhive din Viena nu se mai află nimic în această privință.

N. DOBRESCU.

(1) Numai de cuprinsul acestui din urmă document (fie de pe însuși rescriptul emanat, fie din vre-o însemnare sau menționare despre acest rescript) are cunoștință și G. Bariț (Ist. Transilvaniei I, p. 226); nu însă și despre ceea ce a motivat emanarea unui asemenea rescript, adecă despre memoriul mitropolitului Atanasie.

MITROPOLITUL ȘTEFAN STRATIMIROVICI DESPRE ROMÂNI

O comoară întreagă pentru istoria poporului român zace neatinsă în *Letopisele sârbești* ce apar dela 1825 începând (acum în Novi-Sad). Mai ales noi Români din Ungaria găsim în ele date de mare preț, privitoare la viața noastră bisericească din trecut. În revista aceasta sârbească: „*Letopis Matije Srpsche*“ (Analele societății sârbești „Matija“) a apărut urmatorul studiu de *J. Radonici*: „Pismo A. I. Turghenieva mitropolitu Ștefanu Stratimirovicu i odgovor mitropolitov o Vlasima“ (Scrisoarea lui Alexandru I. Turgheniev către mitropolitul St. Stratimirovici și răspunsul mitropolitului despre Români, p. 68 — 121). La sfârșitul veacului XVIII și la începutul veacului XIX legăturile inteligenței ruse cu învațații din *Carloveț*, unde în vremea asta se pornise o mișcare vie pentru studiile slave, au fost foarte strânse (1). Între învațații acestui timp ocupa un loc însemnat mitropolitul Stratimirovici, un om cu o cultură europeană, care se interesa cu mult zel de trecutul neamului său și în general de al Slavilor; vestea despre dânsul strabatuse până și în Rusia. Alexandru Turgheniev tocmai din pricina asta s'a adresat către luminatul mitropolit, ca să-i tâlcuiască: *cine sânt Vlahii pomeniți în cronica lui Nestor?* Mitropolitul, care ținea mult ca părerile sale

(1) Cfr. *J. Radonici*: Прилози историји словенског препорођаја крајем прошлога и почетком овога века (Adnotări la istoria științelor slave dela sfârșitul veacului trecut și începutul acestui veac), Novi-Sad, 1900.

să se lătească în Rusia, s'a pus pe lucru și a scris un studiu întreg despre Români. Răspunsul lui e scris într'o limbă foarte greoaie : un fel de amestec de vechea limbă bisericească cu forme și cuvinte sârbești, împeștritate și cu elemente rusești.

Iată scrisoarea lui Turgheniev, datată din Moscva 25 Sept. 1805.

„Dați-mi voie, Prea Sfinte Parinte, ca pentru întregirea cunoștințelor mele istorice să cer unele îndrumări dela Prea Sfinția Voastră, privitoare la istoria Vlahilor. M'am folosit deja de cele scrise de *Schlozer*. Ași dori însă să cunosc acum părerile hotărîtoare ale Prea Sfinției Voastre despre obârșia Vlahilor ; să-mi spuneți, ce socotiți, de cari popoare se țin Vlahii pomeniți de Nestor al nostru, sau poate credeți că sânt un amestec de neamuri deosebite ? Este oare vre-o legătură între Vlahii din acele vremuri și între cei ce locuiesc în provinciile imperiale sau în alte părți ; există oare vre-o carte istorică sau geografică care se ocupă cu acest popor ? Dacă se poate, faceți, Prea Sfinte Parinte, ca să se descrie pe seama mea slovele lor, în legătură cu echivalențele slovelor noastre ; să-mi faceți cunoscută literatura valahă, deși după părerea mea nu poate fi mare. De bună seamă însă trebuie să existe biblie și în limba Vlahilor, poate chiar și vre-un vocabular. Îndrumat de Prea Sfinția Voastră, voi putea să răspunz la întrebările aceste grele, despre care însuși *Schlözer* și-a rostit numai îndoelile sale înaintea noastră. Cel puțin așa vrea să adun deslușiri statistice despre Vlahii de azi, de pildă : câți sânt, unde și sub ce stăpânire trăesc, și ce lege au ? Și ce e mai trebuincios despre limba lor : din ce limbă e alcătuită, care limba europeană sau asiatică a contribuit mai mult la închegarea limbii lor ? Asupra deslegării acestor întrebări ar vărsa lumina și istoria neamului valah. Dacă așa putea aduna datele înșirate, așa fi în

poziția plăcută să răspund: ce fel de popor este el azi, deși nu se poate statori: cine a fost în trecut" (1).

Răspunsul mitropolitului Stratimirovici la scrisoarea lui Turgheniev, din care am tradus numai partea ce ne interesează pe noi (restul cuprinde afaceri personale și lucruri referitoare la literatura rusă și slava) a urmat după o jumătate de an, Carloveț, 1 Mai 1806. La întrebarea: *cine sânt Vlahii din cronica lui Nestor?* mitropolitul răspunde scurt și hotărîtor. Susține adevărat, ca Românii sânt autohtoni pe pământul locuit de dâșii, în Ardeal și în cele două principate, deci și pe timpul lui Nestor au stat pe acest pământ. Vlahii lui Nestor, după părerea mitropolitului, sânt *Românii*.

El zice mai departe, că Românii sânt urmașii coloniilor lui Traian din Dacia; limba lor seamănă cu a Italianilor, numai căt s'au vărât în ea elemente din limbile mai multor popoare străine. Nu se poate presupune ca Românii să se tragă din *Traci, Daci, Bulgari* sau *Cumani*, fiindcă despre limba acestor seminiții nu se știe nimic. împăratul Aurelian a scos din Dacia numai oștirea romană, cu care au plecat orașenii și oamenii cu stare; grosul coloniștilor însă a rămas pentru mai departe în Dacia. Două părți din trei de cuvinte române se aseamănă cu cele italiene; numai o parte se alcătuește din cuvinte străine, între

(1) Academia din St. Petersburg fixase un premiu: *Cine sânt Vlahii din cronica lui Nestor?* Tânărul Schlozer a fost de părerea că trebuie înțeles pe *Bulgari*. Kopitar scrie (Новия письма, p. 201): «Acad. Russica dederat Preisfrage qui sint Volochi Nestoris? et coronavit juvenem filium Schlozeri, qui pro *Bulgaris* declaravit: falso falsissime». Schlozer pe Vlachii din cronica lui Nestor îi ține de *Italiani* și *Francezi* (Cfr. R. Roesler *Romänische Studien*, Leipzig, 1871, p. 80—81, nota). Dobrovsky, la 1809, dă explicarea că prin Vlahii lui Nestor trebuie înțeles pe *Gali*, ceea ce Kopitar a numit eine herrliche Entdeckung» (Scrisorile lui Dobrovsky și Kopitar, St. Petersburg, 1885, p. 309).

cari cele mai multe sânt de obârșie slava. Nimic mai doveditor decât acest fapt, că Românii sânt urmașii direcți ai coloniștilor lui Traian. Ei și-au pastrat și în numele lor „*Rumun*“ obârșia romană. Frați de-ai Românilor se găsec în Balcani: în *Rumelia*, *Macedonia* și *Albania*, în preajma orașului *Moscopolis*, pe cari Grecii îi numesc *Cuțovlahi* sau *Țintari*. Dintre dialectele italiene, cel mai apropiat de limba română e dialectul vorbit între Tirol și spre apus de Trient în Italia; acești oameni se numesc „*Rumeni*“. Și în acest dialect se găsește cuvântul „*bisereca*“, rostit și de Români.

Între cuvintele străine sânt multe ungurești, dar mai multe de obârșie slava, pe care le-au primit Românii trăind o viață comună cu Slavii veacuri îndelungate și având în bisericile lor ca limba bisericească limba slava. Ei au tradus de pilda: Slava oțu i sinu i stomu dhu“ în următorul mod: „Slava tatalui și fiului și sfântului duh“, ceea ce așa trebuie cetit: „*Slavae taelui și fiului și sfaentului duh*“. Barbații de carte zic însă: *sufletul*, *inima* = *sufflatus* (*spiritus*), *anima*; numai când vorbesc către oamenii de rând folosesc cuvintele din cărțile bisericești, întocmai cum zice Platon (în *Kratilos*): către nevasta și slugi trebuie vorbit în limba de toate zilele.

Asemanarea Românilor cu Italienii se mai poate dovedi — afara de limba — și din alte împrejurări. Românii, întocmai ca Italienii, iubesc foarte mult muzica și sânt cântăreți vestiți. Între clerici, de pilda, pe un Sârb cu glas bun se vine doi trei Români cu o voce încântătoare. Apoi ambele popoare țin morțiș la naționalitatea lor și nu vor să învețe cu nici un preț limba neamurilor cu cari traesc împreună. Deaceea Sârbii, Nemții și Ungurii dintre Români se desnaționalizează. Ambele popoare sânt gata să săvârșeasca cele mai viclene și mai josnice fapte; femeile ambelor neamuri sânt cam ușuratece de fire; ambele națiuni ma-

nânca cu drag *porumbul*, unii numesc mâncarea pregătită din cucuruz *polenta*, ceilalți *malaï*; din lat. „miliun” mai au Români un cuvânt: *mei*, iar „proi sitnii” îl cheamă *mălai mănunțel*. Nici Români n’au cuptoare (sobe), tocmai ca Italienii, au însă vetre; soldații sârbi, fiind prin Italia și văzând pe Italieni cu *clăbuce* (căciuli) în cap, au grăit: *Ăștia sânt, frate, Români noștri! Într adevăr Români noștri!*

Mitropolitul scrie mai departe, că în Buda se tipărește un vocabular român-latin-nemțesc-unguresc, de un unit, pe care-l cunoaște în persoana, de cinul călugăresc, Român de naștere din Ardeal. Latinește și ungurește știe foarte bine, nemțește mai slab, limbile slavice însă nu le știe de loc. Pe pagina dintâi a acestui vocabular sânt 25 cuvinte, dintre cari unul unguresc, două slave, celelalte latine (1).

În cele următoare mitropolitul recomandă lui Turgheniev să cetească pe *Pray*, *Katona*, *Fasching* (Nova et vetus Dacia) și *Eder*, cari însă vorbesc cu oareșicare ură despre Români. Cartile cele mai bune, de cari se poate folosi în studiile sale privitoare la neamul românesc, sânt lucrările lui *Dimitrie Cantemir*: „Historisch-geographische und politische Beschreibung der Moldau (Frankfurt und Leipzig, 1771), ale lui *Thunmann*, *Sulzer* și *Engel*. Despre slovele întrebuițate de Români, spune că sânt literile cîrilice; explică unele sunete ce se afla în limba română, iar la Slavi nu, de pildă: * zice că se rosteste ca nemțescul *o* sau *ü*. Pomeneste, că uniții din Ardeal vreau să introducă literile latine, până acum însă n’au izbutit. Despre literatura bisericască amintește numai atâta, că Români au în limba lor toate acele cărți bisericesti ce le au și Sârbi.

(1) Păcat că mitropolitul nu numește pe nume pe autorul acestui vocabular (*Coloși?*). Un lucru însă se dovedește din scrisoarea lui Stratimirovici, că la 1805 sau 1806 s’a început tipărirea unui vocabular român-latin-nemțesc în Buda, poate vre-o coală, ceea ce întărește cele scrise la 1896 de *Aron Densușianu*: «Din istoria Lexiconului de Buda» (Cfr. Revista Critică-Literară, anul IV. Iași, p. 193—206).

Restul scrisorii mitropolitului se referă la literatura popoarelor slave, în care își expune părerile despre cele ce l-a întrebat Turgheniev.

Cele înșirate dovedesc că Ștefan Stratimirovici a judecat potrivit, când spune că limba română a răsărit din limba vulgara latină și caută să o asemene cu dialectele italiene. Bine înțeles, paralela făcută de el între poporul român și cel italian este în multe privințe o naivitate, izvorită din cunoștințele vremurilor sale. Dar nu se poate tăgădui râvna mitropolitului, care pentru a dovedi teza susținută de dânsul: *neamul românesc e mai apropiat de Italiieni*, caută și argumente etnice.

D-l J. Radonici, care a scos la lumină scrisoarea lui Stratimirovici, ca introducere pentru ca publicul sârbesc să înțeleagă cele cuprinse în studiul mitropolitului despre Români, dă istoricul chestiei române. Cu multă pricepere și inteligență înșiră pe istoricii — începând dela cei mai vechi — cari susțin continuitatea poporului român pe teritoriul foastei Dacii și pe scriitorii cari combat continuitatea. Grupeaza dovezile și unora și altora; mai adaugă rezultatele cercetărilor făcute de *Jireček*, *Weigand* și *O. Densusianu*, și din parte-i ajunge la convingerea că limba română s'a putut plămădi numai în Balcani, că prin urmare poporul român n'are continuitate pe teritoriul Daciei, dela Traian începând (1).

(1) I.a locul, unde Radonici vorbește despre lucrările istoricilor dela începutul veacului XIX, cari se ocupă cu Românii, cu date sigure ne arată că S. T., autorul necunoscut al cărții «Erweis dass die Walachen nicht romischer Abkunft sind» (Halle 1823), ieșite de nou în Buda la 1827 și cu text românesc, este marele filantrop sârb, cel ce a lăcut fundații pentru tineretul sârb dela școalele mai înalte, consilierul regesc *Sava Tekelija*.

POZITIVISMUL ȘI MATERIALISMUL
IN
FILOSOFIA GERMANĂ CONTIMPORANĂ

ERNST LAAS și ERNST HAECKEL

Într'un articol precedent (No. 7 și 8 din 1905) am căutat a da cititorului o *privire generală* asupra filosofiei germane contimporane. În acest scop am făcut atunci abstracțiune, atât de caracterele particulare ale diverselor direcții filosofice, cât și de reprezentanții acestora. Ne-am mărginit la noțiuni generale privitoare la raportul dintre filosofie și spiritul timpului și la geneza istorică și logică a principalelor curente filosofice. Pentru o pricepere mai clară, însă, și mai amănunțită a subiectului tratat este nevoie de o concretizare, de o specificare a acelor noțiuni generale. Această specificare trebuie, pentru a fi completă, să îndeplinească două condițiuni: 1) să caracterizeze în mod suficient principalele curente ale filosofiei germane contimporane (fiecare pentru sine) și 2) să ne facă cunoscută doctrina celui mai de seamă, sau a celui mai popular reprezentant al curentului respectiv. Însă pentru a nu împărți studiul nostru în două, corespunder celor două condițiuni, ne vom ocupa cu acele sisteme filosofice, cari pot fi considerate ca îndeplinind ambele condițiuni.

În articolul de față vom trata despre sistemele filosofice ale lui *Ernst Laas* și *Ernst Haeckel*, primul un reprezentant demn al pozitivismului, al doilea un reprezentant popular al materialismului și amândouă sistemele fiind *tipice* pentru curentele filosofice ce reprezintă.

I.

Pozitivismul. Ernst Laas (1).

1. Caracterul comun tutelor sistemelor pozitivistice este faptul că nu admit (cel puțin în teorie) științei altă bază în afară de fapte, de datele experienței. Știința pentru a putea fi considerată ca atare trebuie să se mărginească la datele experienței. Tot astfel și *Laas*; el definește *pozitivismul* ca acea filosofie, care nu se bazează decât pe *fapte pozitive* și care pretinde, ca la stabilirea fiecărei teorii să se indice faptele cari o condiționează.

Aceea ce formează însă caracterul special al pozitivismului lui *Laas*, ca și al celor mai mulți pozitiviști germani, este definiția ce dau ei noțiunii „*fapt*”. După *Laas* *fapte* sânt fenomenele sufletești, datele conștiinței noastre, cu alte cuvinte percepții externe și interne. Cum însă această definiție nu s'ar putea referi decât la fapte trecute sau prezente, *Laas* consideră ca fapte și totalitatea acelor percepții, cari, în baza unor legi bine stabilite, *sânt posibile*. Deci nu numai percepțiile *actuale*, ci și pe cele *posibile* le admite în definiția lui. Aceste *fapte* sânt elementele cari clarificate, prelucrate, ne dau cunoștința. O cunoștință poate fi considerată ca *adevărată*, atunci când în sine e lipsită de contradicții și e în completă armonie cu datele experienței.

Dacă stabilim ca singure elemente ale cunoștinței percepțiile, nu ne e permis a trece cu vederea *variabilitatea* acestora. Într'adevăr, conținutul percepțiilor noastre depinde: *a)* de organizația simțurilor noastre (percepțiile variază, nu numai dela individ la individ, ci și la același individ, după starea psiho-fizică în care el se găsește) și *b)* de modul cum obiectele se influențează unele pe altele, de raportul care există între ele (același obiect, după cum se găsește mai aproape, ori mai departe de noi, singur sau în vecinătatea altor obiecte, poate să ne pară mai mare sau mai mic, să ia o formă sau alta).

Laas, ținând cont de această variabilitate, consideră ca o datorie primă și esențială a filosofului pozitivist, de-a căuta să-și dea seama, pe de-o parte de progresele realizate de știință în stăpânirea datelor simțurilor, cu toată variabili-

(1) E. Laas (1837-1885) a fost profesor în Strassburg. Scrierea lui principală e: «Idealismus und Positivismus».

tatea lor, pe de altă parte, de metoda care a făcut posibilă acea stăpânire. Laas însuși dă, în privința aceasta, oarecari indicații metodice, nu însă de mare valoare, astfel: să avem în vedere relațiile constante atât între obiecte, cât și între obiecte și simțurile noastre; să tindem cât mai mult a înlocui raportul variabil ce există între obiect și subiect prin raportul mai constant al aceluși obiect către un alt obiect: astfel măsurăm timpul nu în raport cu succesiunea ideilor noastre, ci prin ceasornice.

2. Cu multă insistență combate Laas teoria ideilor innăscute, a *categoriilor* (ca Substanță, Accidentă, Causalitate, etc.). Dacă multe noțiuni le consideră oamenii ca innăscute, aceasta se explică, după Laas, prin faptul că încă de copii ne găsim în fața unui sistem de noțiuni, cari nici nu ne vin dela obiectele din afară, nici nu se dezvoltă în mod treptat în intelectul nostru, ci ne sânt impuse prin limbă și în parte de către educatori. Judecățile a priori le admite Laas numai ca ipoteze sau postulate. Ele nu pot fi ridicate la rangul de legi sau axiome decât dacă cercetările empirice le confirmă exactitatea. În cazul când asupra vre-unei judecăți a priori cercetările empirice sânt imposibile, acea judecată însă e necesară, sau cel puțin utilă științei, atunci ea va fi considerată ca o *maximă regulativă*.

3. Laas combate deasemeni și cercetările metafizice cari, după el, departe de-a aduce vre-un folos științei sau vieții practice, nu fac decât să răpească filosoanei caracterul de știință.

Dacă într'adevăr speculațiile metafizice sânt lipsite de orice folos științific sau practic, atunci cum se explică faptul că atâția filosofi de mare valoare au făcut din metafizică baza sistemului lor filosofic?

După părerea lui Laas această tendință a fost numai rezultatul unor motive psihologice, al unor necesități psihice: „Tendințe și impulse *de cea mai mare forță psihică*, însă din punct de vedere obiectiv și logic de-o siguranță incompletă, au încercat totdeauna de a fi realizate.” Motive principale de acest fel indică Laas cinci: 1) Aprecierea exagerată a argumentării matematice, de unde rezultă aplicarea metodei matematice asupra noțiunilor ontologice. 2) Impulsiunea puternică spre *absolut*, de unde rezultă tendința de-a baza atât știința, cât și morala pe câteva principii absolute, sau de e posibil pe *un singur principiu absolut*, evident prin sine însuși. 3) Tendința de-a admite, atât pentru activitatea ge-

nerală a universului, cât și pentru activitatea omenească, existența unor legi normative cari nu-și au origina în lumea înconjurătoare, așa cum ne-o prezintă simțurile noastre, ci sânt de origina transcendentă. 4) Teoria spontaneității, după care, pe lângă percepțiile cari ne sânt impuse din afară (față de cari spiritul nostru e pasiv), ar mai exista și o stare de pură activitate a spiritului, o stare de *activitate sufletească spontană*. 5) Motivul transcendent, pe care se bazează credința într'o viață viitoare a spiritului nostru. Acestea sânt, după Laas, motivele de natură pur psihologică, cari au determinat pe filosofi metafiziciani de a-și perde timpul cu cercetarea principiilor absolute, în loc de a se ocupa de aceea ce le era dat prin experiență, de *fapte*.

4. Acum după ce știm cari sânt elementele pe cari bazează Laas sistemul său pozitivist, să vedem ce rezultă din analiza acestor elemente. Laas deosebește la fenomenele sufletești două părți constitutive, una subiectivă și una obiectivă, *cu și non-eu*. Aceste elemente deși cu totul distincte unul de altul, le întâlnim în totdeauna și în orice act sufletelesc împreună. Acea clasificare a actelor și stărilor sufletești în subiective și obiective, este determinată, după Laas, de faptul că într'unele acte predomină partea subiectivă asupra celei obiective, într'altele partea obiectivă asupra celei subiective. O excludere completă, însă, a uneia din părți este imposibilă. Conform acestei teorii numește Laas sistemul lui filosofic, *subiect-obiectivism* sau *correlativism*.

Caracteristic este că deosebirea ce face el între subiect și obiect nu se referă *atât la* actele sufletești, *cât și la* obiectele exterioare, ci *numai* la actete sufletești *ca atari*. Obiecte reale, existând *in sine* și deci independent de conștiința noastră nu pot fi admise în sistemul pozitivist al lui Laas, dat fiind că experiența nu ne procură decât percepții externe și interne și acestea aparțin conștiinței noastre. Bazat pe aceste considerații conchide Laas, că pentru el lumea nu e decât „totalitatea de senzații și percepții actuale sau posibile“.

Această teorie a cunoștinței este încoronată de noțiunea unei *conștiinți generale*. Ca să realizăm această noțiune ar trebui să avem posibilitatea de-a aduna într'un singur sistem toate percepțiile actuale și posibile, excluzând însă toate elementele accidentale și individuale. Conștiința care ar avea de obiect, care ar conține în sine acest sistem ideal ar fi acea *conștiință generală* („*Bewusstsein überhaupt*“).

5. Menționez aci, că Laas admite activității sufletești un caracter specific, deosebit de al activității fizice, bazându-se pe faptul, că orice încercare de-a explica actele sufletești prin legi mecanice a fost zadarnică. Aceea ce deosebete în special activitatea conștientă de cea fizică, mecanică, este *voința*. Voința este, după Laas, „miezul și centrul *personalității formate*“. De ce numai al *personalității formate*? Pentru că acel caracter specific, voința, nu se naște odată cu individul, ci se desvoltă cu timpul. La începutul vieții, și activitatea sufletească este de natură mecanică, automată. Pentru ca mișcările *automatice* să se transforme în *voluntare* trebuie întâi, să ne formăm o idee de efectul acelor mișcări și al doilea, să se nască în noi *dorința* de a realiza acele mișcări. „Dorința și ideea lucrează atâta vreme la mlădierea și supunerea forței nervoase până când aceasta din urmă cedează“.

Dintre acești doi factori cel mai principal este *dorința*.

6. Am văzut că Laas nu admite ca material al științei, decât percepțiile externe și interne. Acestea însă nu ne dau niciun indiciu privitor la obiectele exterioare *in sine*, independente de conștiința noastră. Pentru a clarifica această chestiune, admite Laas în mod ipotetic *substanțe* sau, cum le mai numește el, *puncte de energie* („*Kraftpunkte*“), a căror ființă e neschimbătoare; raporturile însă dintre aceste puncte sânt schimbătoare. Punctele de energie îi mai servesc lui Laas și pentru a explica diferența dintre activitatea fizică și cea psihică.

Pentru aceasta adaogă la *substanțele materiale* și substanțe sau *puncte de energie dotate cu conștiință* („*Kraftpunkte, die mit einem Innern begabt sind*“). Aceste substanțe (materiale și imateriale), dacă li s'ar atribui *transcendența*, ar clarifica chestiunea propusă. Laas însă nu face acest lucru și nici nu poate să-l facă, dacă vrea să rămâie de acord cu principiul fundamental și esențial al filosofiei lui, conform căruia singurele elemente ale cunoștinței sânt *percepțiile*. El califică deci substanțele de fenomenale și le supune și pe acestea corelativității dintre subiect și obiect. Astfel *existența e dependentă de conștiința noastră, iar obiectele exterioare rămân niște simple fenomene*. în cazul acesta e foarte natural să ne întrebăm care mai e rostul teoriei substanțelor în sistemul lui Laas. Rostul ei constă în imposibilitatea în care se găsește orice filosof de-a trece cu vederea problema substanței.

Nici Laas n'o putea lăsa de-o parte, cu toate că n'avea posibilitatea de-a o deslega.

7. Pentru a termina expunerea și a trece la critică, mai am de menționat câteva cuvinte asupra Eticei lui Laas. Conform principiului adoptat de el, că nici o noțiune nu e în-născută spiritului nostru, nici Etica nu poate deriva datoriile noastre morale din vre-o lege morală în-născută. Origina lor trebuie căutată numai pe cale istorică și psihologică. Origina istorică a datoriilor noastre morale o găsește Laas în pretențiile mediului social. *Bunul suprem*, însă, s'ar realiza în acea viață, în care individul ar putea atinge cel mai înalt grad posibil de mulțumire și plăcere. În același mod definește el bunul suprem și pentru societate. Asupra celorlalte teorii etice nu mai intervin, deoarece scopul principal al acestei expuneri este de-a scoate în evidență acele elemente esențiale, cari determină în sistemul lui Laas caracterul pozitivist. Să trecem acum la critică.

8. Am văzut că Laas, ca și ceilalți pozitivisti, susține că știința pentru a putea fi considerată ca atare, trebuie să se mărginească la datele experienței. Cum însă cunoștința empirică nu ne mijlocește decât *fenomene*, nu *esența lucrurilor*, cunoștințele noastre privitoare la natura lucrurilor, la aceea ce ele sânt „in sine“, ar fi cu totul insuficiente sau nule.

Dacă prima propoziție e adevărată, incontestabil că și concluzia la care ajunge pozitivismul e bună. *Dacă* știința nu poate, sau nu-i este permis a depăși domeniul experienței, atunci *trebuie* să ne mărginim la cunoașterea fenomenelor, renunțând la cunoașterea lucrurilor in sine. Simțurile nu ne mijlocesc decât calități de-ale lucrurilor, nu lucrurile înșile. Așa d. e. simțurile ne fac cunoscute culoarea, mirosul, forma, greutatea unui lucru, acestea toate însă le putem schimba la un obiect, fără ca natura, ființa obiectului să fie influențată de acele schimbări; terul la căldură își schimbă forma, culoarea, etc. și cu toate acestea rămâne tot fer. Să vedem însă dacă acea primă propoziție este adevărată. Eu cred că nu. Pentru a dovedi că științei, nu numai că-i este permis, dar *că i se impune* chiar de-a depăși limitele experienței, ar fi de ajuns să ținem seamă de faptul (e un *fapt* și ca atare n'ar trebui trecut cu vederea de pozitivisti) că toate principiile și legile științifice trec peste domeniul empiric. Într'adevăr, datele experienței se pot referi numai la trecut și prezent, nu însă și la viitor. Ele ne pot face să constatăm, că un lucru *este* și *a fost* așa, sau că un fapt *se*

petrece și s'a petrecut astfel, nu însă că acel lucru *va trebui să fie* și în viitor același, că acel fapt *se va petrece* și în viitor tot astfel. Aceea ce adăogăm la datele experienței, pentru a stabili un principiu fundamental, o lege, aparține domeniului rațional, *supra-empiric*. În acest argument contra pozitivismului am admis cu anticipație principiul după care știința nu poate renunța la *unitate*, la *sistemă* și deci la *principii fundamentale* și *legi*, decât cu riscul de a-și pierde caracterul ei de știință. Dar, cine admite principiul acesta din urmă, trebuie să admită și argumentul de mai sus, căci datele empirice *ca atare* nu ne prezintă nici o unitate, nici o sistemă și deci oriunde și oricând stabilim legi și principii generale, adăogăm la elementele empirice elemente raționale.

9. Pozitiviștii nu admit nimic ca înăscut în intelectul nostru. E însă de mirare cum chiar Laas, care dă atâta importanță părții subiective, acceptă și el acea teorie pozitivistă. Am arătat mai sus, cum pentru a dobândi cunoștinți generale, pentru a da un sens, o unitate acelui haos de date empirice, e nevoie de elemente supra-empirice. Ei bine, origina acestor elemente raționale, a acestor dispozițiuni intelectuale cari reprezintă legile cunoștinței noastre, nu poate fi decât însuș spiritul nostru (dat fiind că în lumea empirică nu se găesc), *ele sânt înăscute intelectului*. Kant a dovedit indetul existența acelor elemente apriorice. De altfel *toți* admitem, cu privire la cunoștințele mijlocite de simțuri, pe lângă elementele obiective și elemente pur subiective, căci un sunet, o culoare, etc. nu le putem considera ca atare, decât raportate la simțurile noastre; dacă escludem intervenția simțurilor sunetul incetează de-a mai fi sunet, culoarea de-a fi culoare, ele devin atunci niște simple vibrații de aer sau eter. După cum deci obiectele simțurilor sânt modificate conform organizației acestora, tot astfel și obiectele cunoștinței raționale sânt supuse organizației rațiunii noastre. Raporturile și legile după cari sânt legate între dânsese, transformate, sistematizate datele empirice, sânt, cum ne-a dovedit Kant, *elemente constitutive* ale rațiunii noastre. Nu putem deci admite teoria pozitivistă, după care toate cunoștințele noastre ar fi de natură empirică, după cum nu admitem nici *teoria aprioristică*, după care toate cunoștințele ar fi de origine rațională.

10. O a treia tendință principală a pozitiviștilor, pe care am găsit-o foarte dezvoltată și la Laas, este aceea de a exclude cu totul metafizica. Două sânt argumentele mai uzi-

tate contra metafizicei: a) că față de enormele progrese realizate de către știința experimentală, metafizica a devenit imposibilă. Această afirmare însă e bazată pe o alta, anume, că știința experimentală și metafizica sânt cu totul opuse una alteia, că se exclud una pe alta. Dar această din urmă afirmare (condițiunea celei dintâiu) este, cred, falsă. Departe de-a se exclude una pe alta, ele sânt legate între dânsese. Trecerea din domeniul empiric în cel metafizic e foarte naturală, fiindu-ne indicată, ba chiar impusă de însuș intelectul nostru. Speculațiunile metafizice nu sânt decât o *continuare* a cercetărilor empirice: „Drumul către transcendent, zice *Wundt*, nu trebuie să fie decât o continuare consequentă și în aceeaș direcție a drumului început în domeniul experienței.” (Menționat și în articolul precedent). Așa, spre ex., e foarte naturală trecerea dela relativ la absolut. Ea ne este impusă de aceeaș rațiune, care ne-a lămurit în cercetările noastre empirice. Științele empirice se mărginesc la *relativități*, la *obiecte condiționate*. Spiritul nostru însă nu poate concepe relativul fără absolut. El nu poate avea liniște, până ce nu a descoperit condițiunea ultimă a existenței și activității universale, acea condițiune, care ea însăș e *necondiționată*. Cu drept cuvânt zice *Volkelt*, că „un intelect care se mulțumește cu datele empirice se aseamănă cu un miop, care cu orice preț *vrea să rămăe miop*”. Astfel putem, pornind dela cele mai simple date empirice și fără cea mai mică săritură, să ajungem până la cea mai înaltă noțiune metafizică, până la noțiunea „*Dumnezeu*.” — b) O altă acuzare ce se aduce metafizicei de către pozitiviști este aceea, de-a nu stabili adevăruri absolute, de-a fi nevoită să se mulțumească cu teorii ipotetice. Din această cauză, zic ei, metafizica nu poate fi considerată ca știință, ci pur și simplu ca o creațiune a fantaziei sau ca rezultat al unor tendinți sentimentale, mistice (Laas). Drept e, că aproape toate teoriile metafizice sânt ipotetice, aceasta însă nu-i răpește metafizicei cătuși de puțin caracterul de știință. Ea rămâne o *știință ipotetică*, dar totuși o știință. Ipoteza, întru cât e bine întemeiată, întru cât are o bună bază logică, e admisă și chiar necesară în știință. Știința naturei însăș are nevoie de ipoteză. Diferența între științele experimentale și metafizică este, în această privință, numai graduală și constă în aceea, că metafizica se servește pe o scară mai întinsă de ipoteză, decât celelalte științe. S'a mai obiectat (în special de către *Riehl*) că dacă metafizica se bazează pe ipoteze și nu poate

deci descoperi adevărul absolut în toată goliciunea lui, ea nu mai are rațiune de-a fi. La această obiecțiune a răspuns tot *Volkelt* foarte clar: „Metafizica nu poate transforma *noaptea necunoscutului*, care înconjură micul domeniu al experienței noastre, în *zi strălucitoare*, poate însă să răspândească în acele locuri o *lumină crepusculară*.”

În favoarea metafizicii mai avem de luat în considerație faptul că ea e necesară spiritului nostru. Această necesitate metafizică, această tendință a spiritului de-a pătrunde ființa lucrurilor, absolutul, presupune, după *Schopenhauer*, pe lângă o oarecare dezvoltare intelectuală, contemplarea suferințelor și lipsurilor vieții și ideea morții. Natural că, cu cât intelectul unui individ e mai puțin dezvoltat, cu atât mai puține enigme îi prezintă existența lui și a universului și deci cu atât mai mică e și necesitatea lui metafizică. O lipsă totală, însă, a necesității metafizice nu o vom putea găsi la nici-un individ cu intelectul normal. Pentru a pricepe bine aceasta, trebuie să ținem cont de faptul (menționat tot de *Schopenhauer*) că dezvoltarea *capacității metafizice* (a putinței de a-și satisface acea necesitate metafizică) nu e paralelă cu dezvoltarea *necesității metafizice*. Dacă necesitatea o găsim la orice individ normal, capacitatea o găsim la puțini. Bazat pe acest adevăr, deosibeste *Schopenhauer* două feluri de metafizică: *a)* aceea a oamenilor culti și cu intelectul dezvoltat, cari cugetă, *reflectează ei înși-le* asupra problemelor metafizice; și *b)* aceea a oamenilor, cari nefiind capabili, sau neavând posibilitatea (cultura, timpul necesar, etc.) de a-și satisface singuri prin propria convingere logică acea necesitate metafizică, *cred* în autorități. Autoritatea cea mai răspândită e religia, care nu face apel la raționament, ci numai la credință.

Mai am de menționat cu privire la această chestiune, că *Laas* însuși, deși adversar declarat al metafizicii, totuși intercalează în mod forțat acea teorie a substanțelor, care e în totală contradicție cu sistemul lui (ceea ce am arătat mai sus). Astfel am ajuns la concluzia (contrară pozitivismului) că metafizica e absolut necesară, întâi, pentru a continua și întregi datele empirice și, al doilea, pentru a a satisface pe cât posibil acea necesitate sufletească, pe care am calificat-o de metafizică.

(Va urma).

G. G. ANTONESCU.

NEGUSTORUL MEREMET

— NUVELA —

Dugheana negustorului Meremet are acoperișul dintr'o apă, streșina eșita mult în afara, iar șindrila ascunsă supt un mușchiu carnos și verde, din care ploaia se strecoară, picatură cu picatura, ca dintr'un burete. Gura și ferestruiele podului sânt tivite, pe de margini, cu o crestatura de lemn, lucrată frumos, ca o horbotă. Fața dughenei, cu pereții înguști, coșcoviți de ploi, deschide golurile ferestrelor, peste care se așează noaptea obloanele grele, ce slujesc ziua drept tarabi; între ele, se desface în doua, ușa, — îngaduind să se vadă brațările de fier prin care se înmânecă stinghia de stejar, ce-o zăvorește. Ca parte minunată, ce face să întârzie băeții dela școală, acoperământul are în dreapta streșinii un zarzar, — răsărit acolo cine știe cum! Primăvara aceasta e a treia, decând copăcelul e încărcat cu floare.

Din dosul dughenei se prelungeste, în dâmb, curtea cu acareturile: grajduri pustii; poduri fără fir de fân; șuri goale, fără uși, prin care se incuiba în vreme de toamnă vântul, iar earna viscolul cu șuerul lui infiorator. Un șir de odăi dărăpănate arată ruinele hanului de altădata. Meremet ținuse și han; în încăperile acestea mișunase toată negustorimea care împânzise pe vremea aceea drumurile Moldovei.

Singura odaie ce putea fi locuită era cea din fața. Dar și dansa! Din bagdadia podită, carii macinau o făină galbuie, ce se cernea, ușoară, peste marfa și dușumea; când sufla vântul, prin golurile ferestrelor, învalmașea făina în aer și ascundea odaia într'un nour. Din colțul din stânga se desprindea soba, înegrită de funul strecurat prin toate crăpăturile ce-i eșise înainte, în calea lui către cer. Pe perețele din stânga erau rafturile, — deabia se mai țineau în scoabele roase de rugină. Pe aceste rafturi se odihneau șaiacurile și pânzeturile, — în aceeași față amândouă, nohotie. Pe perețele dinspre răsărit — icoanele, la o parte pe o policioară candela, totdeauna aprinsă. Dedesuptul lor, raftul cu lucrurile cele mai scumpe: câteva șaluri turcești, cașmiruri, fesuri, — marfă adusă, alta data, numai pentru fețele *simandicoase*. Acesta era raftul boierimei, privighiat și binecuvântat par'că de către sfinții de deasupra. Între obloane și ușa, pe sfori, de toate: curălarii, harapnice cu șfichiuri de plumb, pungi, pene de paun, chimiruri și câte inca; ținuite mai bine, câteva cobze. De jur împrejurul rafturilor, rânduite ca niște divanuri, lazile de Brașov, cu flori late cât palma. În perețele din fund ușa îngustă, ca de clopotnița, ducea în ograda. În dreapta ușei, câteva scânduri așezate pe două capre; deasupra un mindir, — patul negustorului. Mai în fața, tejgheaua. Când, printr'o întâmplare se ștergea colbul de deasupra ei, lemnul răsăria galben ca chihlimbarul, lustruit de mânele atâtor baeti ce socotise pe dansul cu plumbul lor latăreț. Negustorul se uita atunci îndelung la țifrele marunte, încălcite, aruncate acolo de cutare ucenic, al căruia fel de a scrie el și-l aducea aminte!..... În dugheana aceasta își purta pașii negustorul Meremet: un trup supt de batrânețe, invalid în antereul lung, cu mâneci largi, strâns la mijloc printr'un brâu de păr de cămilă; fața spână, uscată și încrețită ca o smochină, din galbeneala căreia nu puteau

sticlochii stinși. Șapca, cu cozoroc verde, sfârșia oarecum trupul, oprindu-l par'că să mai răsară din subțierea lui.

Deprins să trăiască în acest loc, an de an, optzeci și mai bine, lui Meremet nu numai că nu i-ar fi trecut prin gând nevoea unei meremetisiri a dughenei, ca cele multe din alte vremuri ce-i atrăsese porecla, dar i se pare că locuința e tare ca și altă dată, că până și hanul din ograda acoperită cu brusturi e gata să primească, pe porțile largi deschise, brașovencile pline cu mărfuri.

De câte ori, de pe scaunașul lui, din prag, nu revedea trecutul, de parca-l trăia!

..... Ulița tremura în zumzet, — o coarda! Pe podul de lemn trec caleștile în mersul domolit al cailor; boerii privesc zămbitori spre negustorul ce se pleacă până la pământ. Unii se opresc în dreptul dughenei mici. În schimbul mărfii strălucesc galbenii dați fără tocmeala.... Departe, după grădina postelnicului Nicoară, privirea fuge, hat, în colo! Șesul Bârladului se desvelește verde, neted; până la dansul, prin mănunchiurile de salcâmi înfloriți, curțile cu acoperamânturile roșii. Pe șoseaua albă șiruri de chervane. Ei! ce vuet, cum mișună lumea! Ce să fie? Norodul se strângea în fața dughenei celui mai iubit negustor din târg. Tocmai din capatul uliței se aude scârțaitul roților gemând supt încărcatură. Ba și glasurile chirigiilor: „Hii caluțele!... Hii, cu tata, hii!“ Se zăresc mai bine trupurile vâjnoase, caciulile țuguiete, puse pe-o ureche. Bicele pocnesc ca petițele. — Vine marfa dela Brașov! Negustorul tânăr, vioi, cu cei opt ucenici, ese în ușa dughenei, întru întâmpinare.

— Cu bine te-am găsit, jupâne!

— Și cu bani, și cu voie bună, feții mei!

Marfa o descarcă așa: negustorul stă lângă căruța,

de primește bucată cu bucată, un băiet în ușa, ceilalți rânduți până la rafturi.

— Încă o bucată de pânză, jupâne.

Carăușul îi face vânt, negustorul o prinde, o pune în zare, o achipuie între degete, apoi o svârle băiatului din ușa, și strigă :

— Bunăa; alta!

Valurile sboară din mână în mână, iar norodul face glume. După ce se mântue cu descărcatul, chervanele trag la han; în ogradă se fac focuri și chefuesc, — negustorul, căraușii și băieții, delaolaltă — până noaptea târziu.....

Acum, în urmă, un singur om mai calca pragul dughelei: conul lordache Iovu. De două ori pe lună, regulat, arunca cei câțiva galbeni, *pensia* negustorului scăpatat. Când venia, totdeauna pe jos, negustorul îl zăria de departe; se ridica repede după scaunel și se învârtia prin dugheana, ca și cum ar fi vrut să o pregătească pentru musafirul ce avea să primească. La ușa, conul lordache se pleca puțin să intre. Lui Meremet i se ridica sângele, cât mai avea, în obraz; simția cum îl cuprinde o căldură izvorită din piept; se chinuia să scoată câteva cuvinte de bună venire, bolborosia, nu era în stare; la urmă se repezia de saruta mâna boierului, și ochii i se umezeau.

Tot atât de indiușat era și Conul lordache. Îi plăcea dugheana asta cu toată sărăcia și ruina ei; i se părea rasărită din pamânt ca o floare salbatică, sdrențuită de spini....

— Ce mai faci, negustorule?

Meremet tușia, se îneca, deabia putea să ingaime:

— Bine... mulțumim.... Măria ta.

Boerul se așeza pe scaun, ducea batista la gura, —

colbul îi făcea rău, — lua din buzunar țidula pe care însemnase de-acasă cumpărăturile, o ducea în dreptul ochilor, și porunceă.

Pe când negustorul se tâbârcea să scoată marfa, să o scuture cu măturîța, conul Iordache se prefăcea că nu vede nici colbul, nici rosăturile șoarecilor; i-o lauda :

— Bună pânza ai, negustorule; uite vezi, tare bună pânza ai dumneata.

Lui Meremet iar îi navalia căldura din piept în față, și iar se silia să mulțumească.

Apoi, din fișicul de tinichea îmbrăcat în piele de marochină roșie, galbenii cadeau strălucitori, zingănind pe tejghea.

Numai așa putea trăi, de azi pe mâne, negustorul Meremet.

Într'o dimineată negustorul stătea ca de obicei pe scaunașul lui, în prag. Un om se repezi pe lângă dânsul în dugheana. Numai după ce intră baga de seamă că stăpînul e în ușa. Era vataful conului Iordache.

— A murit boierul.

Dintru'ntăiu negustorul pară că nu înțelege; apoi toată vîlaga îi se scurse par'că din trup, și se rezimă cu spatele de perete. Cu o seară mai înainte boierul fusese la el.

— „Am avut treaba prin târg și m'am repezit pe la dumneata. Dacă vrei să-l vezi, haide.“ Fără să mai aștepte răspuns omul eși pe ușa tot atât de grabit. Ce putere ascunsă ridică pe negustor și-l îmbrânci pe urmele vatafului?

De treizeci de ani, dela moartea nevestei lui, negustorul nu mai călcase ulițele târgului. Pe unde mergea nu-și dădea sama; casele, de la ferestrele cărora priviri întrebătoare se îndreptau spre dânsul, nu le cunoștea. Dar mergea fără să simtă oboseală. Par'că visa.

S'a deșteptat lângă sicriul în care conul Iordache Iovu stătea cu ochii închiși, cu fața suptă, liniștită, ca într'un somn adânc.

A stat mult acolo, la picioarele binefacătorului.

Și cum stătea singur, cu sufletul strâns de durere, deodată i se păru că dintr'un colț al odaiei răsare un glas domol, iubit: „Ce mai faci, negustorul?“ Atunci negustorul se prabuși în hohote de plâns peste sicriu, sarutând picioarele celui ce nu mai putea simți căldura iubirii lui....

Spre seară, patașca veni să poarte, între cei patru ingeri poleiți, pe conul Iordache spre rohatcă; deacolo aveau să-l ducă, în trasura, să-l îngroape la moșie.

Negustorul, istovit de puteri, rămase singur. Cine s'ar mai fi gândit la el! Deabia pașind eși pe poartă; o luă drept înainte, pe unde credea că venise. Într'un colț de ulița se opri. Pe unde să apuce? La întâmplare, spre stânga. Se rataci. Niște copii eșiau dela școală. Îl înconjurara țipând:

— Negustorul Meremet! Negustorul Meremet! Stafia maa, stafia!

Batrânul se lipi de un gard, tremurând, cautând să se apere. Se ruga să-l lase în pace. Dar copiii începura să urle și mai tare; unul dintre ei îl trase de antereu; negustorul căzu jos. Un baiețuș mai rasărit îi dadu la o parte:

— Lasați-l ma, săracul, nu vedeți că plânge?

Din ochi, lacrimile lunecau în șir pe obraz, scurgându-se jos, pe pământ, unde cazuse cu capul.

Copiii se liniștiră ca prin farmec; îl ridicară, îl duseră acasă, depărtându-se apoi în liniște.

Meremet rămase, buimacit, în ușa. Nici nu-și dete samă că dugheana fusese deschisă, singură, o zi întreaga. Privi în laturi; cele două magazine mari, ce se înălțau în fața darapanaturii lui, i se păreau până la cer. Îl coprinse un fior de frică. Intra înăuntru, închise obloanele, ușa, și se culcă.

Vecinii aflaseră îndată că sprijinul negustorului se dusesse. Dar cel ce se bucura mai mult era jupanul Avrum, care de mult își pusese în gând să ridice pe locul darăpănăturii lui Meremet o dugheană ca cea pe care o avea acuma peste drum. Planul era iscusit: mușteriu care i-ar fi scăpat din mână, nemeria peste drum la băietul lui. Ce chilipir, gândia Avrum, incredințat că treaba era ca și făcută. Deaceea, nu după multă vreme dela moartea conului lordache Iovu, răsări într'o spre seară, în pragul negustorului, ce sta pe scaunaș, lângă ușă.

— Bună vremea, moș Meremet!

Meremet rămase nedumerit, ca în preajma unui om pe care nu-l mai vazuse niciodată. De unde eșise ființa cea, înfașurată într'un caftan lustruit, ca o piele de șarpe, cu perciunii incolaciți pe lângă urechi, izvorîți de supt palaria nalta, neagra ca mangalul?

— Ce mai gândești dumneata, moș Meremet? Ce mai gândești?

Negustorul clipi din ochi, — ar fi vrut să alunge vedenia ce-l chinuia; apoi, când îi deschise pe acelaș chip roșcat, se sculă, duse scaunașul înăuntru, și zăvori dugheana. Privirile pizmașe par'că-l urmăreau prin scânduri.

A doua zi Avrum prinse pe negustor lângă tejghea. Lunecase până în mijlocul odăii, și spusese cu glasul trăgănat, ca și cum i-ar fi fost lene:

— Bună vremea, moș Meremet!

Meremet tresări, i se opri răsufletul, se sprijini să nu cadă. Nu putea scoate o vorbă.

Avrum nici n'avea nevoie de răspuns. Își puse mânele în șolduri și începu a se învărti în loc, uitându-se împrejur. Vorbii tot el:

— Dumneata faci bine, dar dugheana dumitale nu face deloc bine.

Apoi incredința printr'un jurământ:

— Pe Dumnezeuul meu!

Urma sa vorbeasca :

— Vai! vai! vai! dugheana dumitale-i tare ruinata! Bagdadia ma mir ca tine; pareții is puhavi, moș Meremet. Uite la fereasta, — aceea nu-i tencuială, ii bum-bac. Un vânticel și gata, te suflă *di pi* fața pamântului! Și ușa-i bortelita, și.....

Nu sfârși ce avea de spus, se apropie de raftul cu postavuri și-l sgâlțai cu amândouă mânele. Raftul se dezbină, scârțâind, mai să cadă.

— D'apoi raftul! Raftul se ține in picioare ca Hraștină, bețivul.

Și se depărta, venind grăbit, către negustor.

Meremet rămasese impetrit.

Avrum duse o mână la spate, pe cealalta o vari in braul negru ce-i ținea, strâns pe trup, halatul, apoi întinzând gatul și pornind puțin umarul drept inainte, șopti, ca și când n'ar fi vrut să-l audă alții:

— Știi ce m'am gândit eu, moș Meremet? Pentru ce nu ai vinde dumneata dugheana? Nu zau! Ai lua câțiva galbeni noui-nouți, și-ai trăi foarte frumos. Ce mai la deal la vale, iaca, și-o cumpăr chiar eu. Nu face, dar eu o cumpăr. Îți dau pe dugheană, fără marfa, treizeci și cinci de galbeni.

Meremet stătea in aceeași nemișcare; par'ca-i secase izvorul glasului.

Avrum îi vorbi mai grăbit:

— Nu-i așa ca nu crezi? Nici nu-i de crezut! Iaca pe darăpanătura dumitale, eu îți număr treizeci și cinci de galbeni. Ma duc. Te las cu bucuria. Măne facem târgul.

Lunecă tot atât de ușor precum venise, cu umarul drept inainte, cu gatul întins, cu fața scaldată intr'un zîmbet șiret.....

Negustorul își veni cu încetul in fire. Întins pe pat se linișți oarecum. Minte i se limpezi. înțelegea acuma

pe deplin scopul vrăjmaşului ce-l urmăria cu atâta staruinţă. Şi deodată i se desvelî în minte câteva icoane de demult, tare de demult!... Un bătrân puternic, vioi — tatăl lui, negustorul Niculiţa... Şi'n urma, tot pe acest bătrân, slăbit de boală... Patul de moarte... Cele din urmă cuvinte: „Să păstrezi ce-ţi las, băete“. Această amintire îl tulbură iar. Nu, nu, Doamne fereste, nu şi-ar fi vândut el dugheana. Aici murise tatăl lui, aicea trebuia să moară şi dânsul. Era o minciună tot ce spusese Avrum. Dugheana lui e bună, rafturile-s trainice....

Dar par'că tot i se strecurase indoiala în suflet.

Negustorul se sculă de se duse tiptil pe lângă pereţi. Se uită bine la crăpăturile largi, de intra degetul prin ele; pipăi tencuiala, mâna i se îngropă într'însa. Cuvintele vrăjmaşului îi rasunau la ureche: „îi moale ca bumbacul, moş Meremet.“ Se uită de jur împrejur, se vâri pe după lăzi, cotrobăi pe după pat şi deabia acum băga de seamă cât de încovoiat era peretele lângă care dormea de cincisprezece ani! Îi fu frica să sgâlţâie raftul; îşi aminti căt se clătina de tare sub braţele osoase ale lui Avrum. Se ghemui iar pe pat.

Trebuia să facă un meremet, ca cele de altădată. Dar cu ce? Şi-i răsări deodată chipul conului Iordache. La dânsul are să ceară. Parcă-l vedea în capul uliţei, uitându-se drept înainte, venind să plătească galbenii obişnuiţi. Dar în aceeaşi clipă se intrupă alături faţa celuiilalt boier, faţa senină a conului Iovu, dormind liniştit, în sicriu, somnul de veci.

Un gemăt adânc sdruncină pieptul negustorului, şi un plâns sfâşietor îl cuprinse.

Adormi târziu. Îl munci un vis grozav. Parea că e pe scăunaşul lui; un străin intră pe lângă dânsul în dugheana. El se scoală şi se ia după străinul care se întoarse cu o faţă neagră-neagră, cu ochii ca două

flacări. Întinzând degetul îi arată tejgheaua. Pe tejghea, cu mânele cruce pe piept, sta întins în sicriu conul Iordache Iovu. „Acum să mori și tu“ îi strigă străinul, și cu niște brațe ce se întind până la rafturi, sgâlțâie dugheana care se prăbușește peste el.

Meremet se trezi tremurând, scaldat în sudoare, cu privirile rătăcite în întunerecul odăiei lipsite de lumina candelii ce uitase să aprindă.

Se făcu ghem, așteptând clipă cu clipă venirea zilei.

Se luminase. Negustorul, galben ca un mort, deabia aprinse candela și deschise ușa. Ploua. Un vânt rece îl lovi în față, îl mai trezi. Se așeză pe scăunăș, în dosul tejghelei, căci îl cuprinsese frigul. Nu mânca nimic toată ziua, nici nu putu toarce un gând mai liniștit. O frică neînțeleasă îi strângea sufletul.

Spre seară, îl scoase din amorțeala aceasta glasul lui Avrum.

— După față văd, moș Meremet, câtă bucurie ai dumneata de târgul nostru. Foarte bine.

Dar nu mai putu urma căci, ca prin farmec, trupul lui Meremet se învioră subțimboldul unei furii grozave, și ca și cum ar fi fost vorba să-i iea chiar acum dugheana, se repezi ca o măță, și apucă pe Avrum de gât sgâlțându-l cum sgâlțaise dansul raftul.

— Nu vând, nu vând nimic.

Avrum simția cum îi fuge sufletul supt cleștele degetelor bătrânului, desnădăjduit se smuci cu toată puterea, svărlind până lângă soba pe negustor, și fugi spre ușă. Aici se opri, privi spre bătrânul ramas întins pe dușumea, se repezi înapoi, îl lovi cu piciorul în pânțele și strigă:

— Na! căne, căne!

Apoi plecă blestemând în limba lui. . .

Căzând, Meremet se lovise cu capul de colțul unei

lazi; o șuvița de sânge i se scobora dealungul obrazului. În pantece simția o durere mare, iar deasupra tâmpiei drepte ca o împunsatura de ac. Apoi nu mai știu nimic. . .

inoptase de mult când deabia putu să se traga spre a împinge ușa și obloanele, apoi până la pat pe care după multe încercări izbuti să se suie.

Puterile i se sleise cu desăvârșire. Încordarea ce făcuse ca să se culce îi deschisese rana. Dureri nu mai simția. I se părea ca o gădilatură dulce, lunecarea caldă a sângelui în lungul feței. Rămăsese nemișcat, cufundat într'o dulce ușurare, — o plutire pe o apă liniștită ce-l purta la vale. . . . Par'ca dormia și par'ca nu. . . . Nu, nu dormia. . . . Cum să doarmă ziua: soarele strălucește puternic înalbind ca pe un bulgăre de argint dugheana meremetisită, ridicată din nou ca o floare, supt îngrijirea unor mâni de mama. . . . Ce multa marfa! Valurile de pânză au luat și ele, pe semne, ceva din razele soarelui, — sclipesc. . . . chervanele descărcate s'au orânduit în ogradă; în han mișună negustorimea. . . . De unde a răsărit Gherase, ucenicul? . . . Ce lumină! Luciul ei ineacă totul, nu te mai poți uita. Un singur chip rămâne în urmă, deslușit. Cum să cunoască ochii ceia adânci, duioși, cari-l privesc; buzele care-i zâmbesc binevoitor! Cum să nu cunoască pe conul Iordache Iovu!

— „Ei, ți-ai văzut dugheana ca și odinioara, negustorul. Acuma, hai cu mine“. Și luându-l de braț conul Iordache îl duce pe o cărare de zarzări înfloriți. . . . Mergea unul lângă altul, și pe măsura ce înainta i se părea că se topește cu încetul, că-i rămâne tot mai puțin din trup, . . . tot mai puțin. . . . că nu-i mai rămâne nimic.

O tremurare a feței, ca o adiere, și atât.

EM. GÂRLEANU-EMILGAR.

PSIHOLOGIA MARTORULUI

(Urmare și sfârșit).

IV. — O altă categorie de martori falși sânt martorii sugestibili. Copiii, mai ales, intră cu toții în această categorie.

Ori și ce om de altfel poate fi sugestionat. Psihologii și medicii au dovedit acest fapt cu prisosință.

O imagină, ori o idee, introdusă în creierul cuiva, tinde să se exteriorizeze în manifestările acestuia. Cu cât creierul este mai nedesvoltat, sau mai slăbit prin o boală nervoasă, cu atât și exteriorizarea se face mai ușor. Copiii și persoanele increzătoare, cele bolnave de histerie, în primul rând, nu opun sugestiunilor decât o foarte slabă rezistență. Ori și ce li se spune este crezut și afirmat, chiar când afirmarea ar aduce un rău acelui care o face. Sugestiunea este mai tare decât chiar interesul propriu.

Profesorul din Nancy, Liegeois, căruia îi datorim multe cunoștințe asupra sugestiunii, istorisește următorul caz.

O tânără femeie este adusă în Noemvrie 1868 înaintea tribunalului corecțional din Vic, sub inculparea de a fi suprimat copilul pe care îl născuse de curând. Moașa afirmase că nașterea avusese loc. Acuzata la început tăgădui; dar în urmă, la întrebarea pe care i-o puse comisarul de poliție, dacă n'a aruncat copilul în jgheabul de unde mănâncă porcii, a răspuns, după multe ezitări, că da. La judecătorul de instrucție, moașa a explicat că ea a fost aceea care a avut mai întâiu ideea aruncării copilului în jgheabul porcilor și că inculpata la început a ezitat, dar în urmă a spus că moașa

a ghicit bine. Inculpata întrebată a doua oară de judecător, a reînviat afirmațiunile sale, precizându-le încă: „Am luat copilul, și după ce am deschis poarta dela cotețul porcilor l-am aruncat în jgheab. Nu l-am auzit țipând, și nici nu l-am văzut mișcând“. Medicul cantonal din Dreuze în expertiza sa conchise de asemenea că nașterea a avut loc. Inculpata fu condamnată. Puțin după aceea însă prezentându-se să-și facă pedeapsa, se observă că ea era însărcinată. La 25 Dechemvrie 1868 ea născu o fiică bine constituită și la termen. Bine înțeles sentința de condamnare fu reformată.

Întrebată apoi asupra depozițiunii sale false, tânăra femeie declară că părinții și moașa au stat de capul ei să spună tot adevărul, amenințând-o că dacă nu va spune ce a făcut cu copilul născut, are să fie condamnată la 20 ani muncă silnică. Această amenințare, întărită probabil și printr'o halucinațiune retro-activă, determină pe tânăra femeie să facă depoziția falsă prin care ea se acuza singură (1).

Si cazurile acestea sânt foarte numeroase în literatura medicală.

Într'un articol al d-rului Motet găsim un altul tipic privitor la sugestibilitatea copiilor.

Un comerciant de vază este adus la judecătorul de instrucție sub inculparea de a fi atentat la pudoarea unui copil de 10 ani. El protestează cu indignare și arată cu demănușul cum a întrebuințat timpul și anume orele în care se petrecuse presupusul fapt de care era acuzat. Nevinovăția lui nu întârziă să se dovedească. Iată acum însă cum această fabulă luase naștere. Un copil de 10 ani se reintorsesese acasă cu mult mai târziu decât obișnuia el să se reîntoarcă dela școală în celelalte zile. La sosire, mama lui neliniștită îl întreabă de unde vine. Copilul se incurcă în răspuns. Mama îl întreabă cu mai multă înverșunare. Ea își inchipuie că copilul său a putut fi victima unui atentat la

(1) Dr. Bernheim, *Hypnotisme, suggestion, psychokirapie*, 2. Edit. Paris 1903.

pudoare, și odată plecată pe acest drum, începu să întrebe și să-i sugereze copilului răspunsurile care să întărească această bănuială. Când tatăl veni acasă, nu mai fu lăsat copilul să istorisească, ci mama însăși istorisi fabula pe care o inventase singură. Copilul o auzi, și o învăță pe din afară. Când fu întrebat asupra locului unde se săvârșise atentatul, el arătă la întâmplare casa comerciantului în chestiune. Fabula fu crezută de părinți până ce fură cunoscute mai târziu adevăratele motive, care făcuseră pe copil să întârzie, în ziua aceea. Copilul întârziase atras de compania conșcolarilor săi (1).

Și cazurile acestea sânt foarte numeroase. Ele impun o normă și anume: Judecătorul trebuie să țină totdeauna seamă de posibilitatea unor asemeni sugestii. În special el să nu ia nici odată depozițiunile copiilor drept o bază solidă.

În genere, sugestiiunile sânt greu de dovedit. Acel ce vrea să descopere adevărul, care se ascunde sub ele, trebuie să aibă, pe lângă cunoștințe de psihologie, și mult tact. O rețetă sigură de cum trebuie procedat în toate cazurile, de sigur că nu se poate da.

Există însă unele cazuri, în care sugestiunea este provocată de însăși acela care pune întrebările, adică de judecător: și în aceste cazuri ar fi de dorit ca o reformă să se introducă după sfatul psihologiei. Aceste sânt cazurile în care martorul, lesne increzător și timid, se lasă a fi cu desăvârșire târit în spre afirmările pe care judecătorul le dorește. Negreșit că judecătorul nu vrea de bună voie să inducă pe martor în eroare. Inducerea se face pe nesimțite și în contra voinței lui. Iată în ce fel. Judecătorul își formează o anumită opinie pe baza câtorva informațiuni, sau din depozițiunile câtorva martori. Această opinie nu este încă destul de bine stabilită în convingerea lui. În jurul ei se grupează mai multe ipoteze cari apasă asupra conștiinței judecătorului. Judecătorul ar dori mai multă lumină. Lumina

(1) „Revue de l'hypnotisme“, 1887.

intârzie însă să se producă. Nesiguranța din sufletul judecătorului este însoțită de un sentiment de jenă și de neplăcere. Razele adevărului devin pentru el din ce în ce mai dorite. O licărire falsă e luată din întâmplare drept una din aceste raze. Atunci sugestionarea inconștientă începe. Martorul timid, sau intimidat de autoritatea judecătorului, răspunde cum crede că ar fi pe placul acestuia. O ipoteză începe să devină probabilă. Judecătorul înmulțește întrebările pentru a o susține. Martorul se lasă a fi târît pe panta acestei probabilități. Sentimentul de jenă, care împovăra până aci sufletul judecătorului, începe să se ridice și să facă loc sentimentului contrar. Judecătorul devine încetul cu încetul radios de buna idee ce a avut și pe care o vede întărită de afirmările martorului. Martorul devine încetul cu încetul docil și ajunge cu desăvârșire sub dominațiunea judecătorului. Ipoteza probabilă se transformă în certitudine pentru judecător. Martorul, abdicând cu desăvârșire la judecata sa proprie, răspunde cum i se cere. Judecătorul crede că se află pe urmele adevărului, când în realitate el nu face decât să se asculte pe sine. Martorul e mulțumit că a adus un serviciu. Și acest joc, din nenorocire, se termină mai adeseori printr'o sentință nedreaptă.

Pentru a evita falsul din asemenea cazuri ar fi de dorit să se admită în practica judecătorească următorul mod de procedare: Întrebările, cari sânt puse martorului, să nu trădeze prin nimic opinia judecătorului. Sub nici un motiv, mai ales, să nu se indice martorului răspunsul ce se așteaptă dela el. Și pentruca aceasta să se poată ori când controla, ar trebui să se ia obiceiul de a se scri în totdeauna de către greșier, dimpreună cu răspunsurile date de martor, și întrebările puse de judecător. Astfel se va vedea mai ușor dacă este sau nu între ele o legătură de sugestiune. Încă mai mult. Ar trebui să se ia obiceiul ca pe viitor greșierul să nu reducă nimic din conținutul întrebărilor și răspunsurilor, ci să le reproducă întocmai cum au fost rostite; cu un cuvânt să le stenografieze. Atunci judecătorul, în mo-

mentele sale de reculegere, recitîndu-le, va putea mai ușor să-și dea seamă, dacă s'a făcut sau nu vinovat de practica sugestiunii. Și dacă judecătorul însuși, acel care a luat depozițiunea martorului, nu-și va da seama, este mai posibil ca prin acest mijloc să-și dea seama un altul. Justiția în orice caz nu va avea decât să câștige din introducerea obiceiului de a se stenografia de către grefier întreaga depozițiune. Vom avea de altminteri ocaziunea să revenim și mai jos asupra utilității ce ar avea-o stenografia în practica judecătorească.

V. — Între martori falși, dar tot de bună credință, o ultimă categorie o formează martorii atinși de vre-una din boalele sistemului nervos care fac cu neputință funcționarea normală a memoriei.

Dar asupra acestei categorii nu insistăm prea mult. Judecătorul, în cazurile în care se prezintă asemenea martori, are îndatorirea să provoace o expertiză a medicului specialist. Certificatul eliberat de acesta îi va da măsura în care poate utiliza o mărturie venită din partea unui bolnav. Cunoștințele de psihologie, pentru aceste cazuri speciale, trebuiesc dar completate. Totuși, cu desăvârșire inutile, ele nu sînt nici aci. Un judecător cunoscător în ale psihologiei are, întăiu, avantajul să distingă mai cu ușurință cazurile cu adevărat patologice; căci de multe ori aceste sînt greu de recunoscut. Bolnavii de isterie, buniară, se înfățișează, în aparență, în condițiunile oamenilor normali, și numai un ochiu atent îi poate recunoaște. Psihologia pregătește destul de suficient această atențiune necesară. Cu ajutorul ei, judecătorul, în cazurile dificile, știe când să facă apel la luminile medicului specialist. Apoi un al doilea avantaj, și nu mai puțin însemnat, este că psihologia dă judecătorului cunoștințele necesare pentru a înțelege și a utiliza mai bine certificatul eliberat de specialist. În acest certificat câte odată nu se spune nimic hotărîtor asupra gradului de veracitate pe care îl au toate afirmațiunile făcute de bolnav asupra unui anu-

mit fapt ; ci odată diagnosticul medical stabilit, rămâne ca judecătorul să primească sau să respingă parte din afirmațiunile făcute de bolnav. Sânt unele boale ale sistemului nervos cari ating de preferință numai câte o funcțiune intelectuală și lasă pe celelalte intacte. Așa histeria, pe care o citarăm mai sus, atinge cu preferință funcțiunea memoriei ca reproducere, dar lasă mai mult sau mai puțin intactă funcțiunea percepțiunii. Paranoia cronică, din potrivă, atinge însăși funcțiunea de percepțiune. Paralizia de origină sifilitică aduce slăbirea totală a memoriei, fără însă să provoace halucinațiuni ; pe când paralizia de origină alcoolică aduce dimpreună cu slăbirea memoriei și halucinațiuni. Epilepsia este însoțită de turburări de memorie parțiale și capricioase ; senilitatea însă este urmată de o degenerare sistematizată (1).

În toate aceste cazuri se impune negreșit ca judecătorul să procedeze cu multă circumspecțiune, și pe cât este posibil să nu-și bazeze nici odată convingerea în mod exclusiv pe afirmările unui bolnav. Dar sânt împrejurări totuși în care adevărul câștigă prin utilizarea lor parțială. Uneori chiar se întâmplă ca ele să fie unicele care se prezintă. Atunci fără voie ele se impun conștiinței judecătorului, și judecătorul este dator să le cumpănească, și să aleagă din ele aceea ce-i pare verosimil. Alegerea este însă oarbă, dacă nu este susținută de cunoștințe științifice.

Așa, dacă ne-am închipui că se prezintă cazul unui martor atins de degenerescență senilă. Veracitatea afirmărilor pe care le face acest martor sânt totdeauna de o valoare cu totul inegală, și judecătorul care nu cunoaște legea după care se gradează această valoare, se găsește în fața unei dificultăți de neînving. Asupra evenimentelor celor mai recente, martorul nu știe răspunde sau răspunde fals ; din contră, întrebat asupra evenimentelor din trecut, și încă din-

(1) Dr. A. Cramer, *Ueber die Zeugnisfähigkeit bei Geisteskrankheit und bei Grenzständen* (Beitrage zur Psychologie der Aussage, Heft II).

tr'un trecut îndepărtat, martorul răspunde cu precizie, și face impresia de a spune adevărul. Judecătorul care nu cunoaște legile psihologiei, găsește faptul paradoxal și se crede înaintea unui martor neutilizabil. Judecătorul, cunoscător de legile psihologiei, găsește însă că faptul este foarte natural, și în consecință prețuește afirmările martorului. Se știe, în adevăr, din psihologie, că degenerescența memoriei din cauză de senilitate prezintă un caracter tipic: ea începe mai întâi cu faptele recente și pe urmă se întinde treptat asupra celor trecute. Un bătrân, cu memoria slabă, nu-și reamintește de ziua de ieri, dar reproduce cu fidelitate zilele sale din tinerețe. Deci chemat ca martor, el va fi un martor utilizabil pentru dovedirea faptelor petrecute mai de mult. Judecătorul care știe aceasta nici nu se codește de a-l utiliza.

Acest exemplu ni se pare destul de suficient pentru a îndreptăți reînnoirea și la sfârșitul acestui paragraf a invitațiunii ce am repetat-o de atâtea ori mai sus. *Caeterum censeo...* pregătirea psihologică a magistratului este de o imperioasă necesitate!

VI.-- Treceam la o nouă categorie de martori falși, la aceea a martorilor de rea credință. Examinarea acestei categorii ne aduce din nou în plină psihologie. Și încă cu o agravare.

La categoriile precedente se putea indica judecătorului capitolul din psihologie pe care avea să-l consulte, pentru a-și desluși starea sufletească a martorului. La această din urmă categorie, o asemenea indicațiune nu se poate face. Reaua credință este o calificare care acoperă fenomene cu mult mai complexe, de cum acoperă calificarea de bună credință. Pentru a o pătrunde și a o stăpâni, judecătorul este dator să se familiarizeze cu întreg cuprinsul științei sufletului. El trebuie să știe a despărți stările sufletești în diferitele lor componente și trebuie să știe încă și legile cauzale după care aceste stări se produc.

Afirmarea falșă, făcută cu rea credință, este expresiunea

unei stări sufletești complexe. Într'insa se întâlnesc motive de origine variată; motive cari cooperează într'o lumină de conștiință foarte neegală. Martorul însuși este departe de a-și putea lămuri bine situația. În unele cazuri, el este deplin conștient că afirmă ceva fals; în alte cazuri însă numai pe jumătate; și alte ori, s'ar putea zice, aproape de loc. Datoria judecătorului este de multe ori să vadă mai clar decât însuși martorul. El trebuie să reconstitue procesul psihologic care a adus după sine afirmarea falsă; și cum aceasta nu o va putea face direct, de oare ce martorul caută să se ascundă, el va trebui să-l reconstitue indirect din contra-zicerile și în genere din raporturile anormale pe care falsul le produce la întâlnirea sa cu restul personalității sufletești a martorului. Procesul psihologic care duce la o afirmare falsă este ca un fel de *intrus* pentru personalitatea sufletească a martorului. O adaptare perfectă între el și acesta din urmă nu se produce nici odată; totdeauna rămân nepotriviri. Dar aceste nepotriviri, deși greu de eliminat, sânt totuși cu dibăcie ascunse de unii martori. Este o datorie pentru judecător să nu lase a fi înșelat. El are să reconstitue prin mijlocirea acestor nepotriviri procesul afirmărilor false, întocmai cum își reconstitue medicul cursul unei boale prin mijlocirea simptomelor ce i se prezintă. Cu diferența numai, și aceasta încă 'spre împovărarea judecătorului, că la îndeplinirea sarcinei sale, medicul găsește în bolnav un ajutor, pe când judecătorul n'are același ajutor din partea martorului.

Este drept că psihologia se ocupă cu studiul numai a vieții normale a sufletului; dar aceasta este și cea mai importantă. Judecătorul, care are în mintea lui o icoană lămurită despre stările sufletești normale, distinge cu mai multă ușurință stările artificiale sau provocate intenționat. Toate manifestările acestea ies pentru el atunci cu atât mai mult în relief. Așa cum de altfel este cazul și în practica medicală. Un medic care n'ar cunoaște legile vieții fiziologice normale, n'ar fi nici odată în stare să pună dia

gnosticul unei boale. Judecătorul care nu cunoaște legile după care în mod obișnuit se exprimă stările sufletești, nu va putea recunoaște nici cazurile în cari se simulează prin o aparență meștesugită stări ce nu există. Definiția faptului anormal se face totdeauna după ce s'a stabilit definiția faptului normal.

Dar să lăsăm teoria și să ilustrăm folosul psihologiei prin câteva exemple din viața practică.

Iată un martor de rea credință, care de fapt nu afirmă lucruri mincinoase, dar ocolește pe cât poate adevărul așa, încât judecătorul este indus în eroare. Interogatorul începe; martorul se arată dispus să vie în ajutorul justiției; însă informațiunile pe cari el le dă, sau n'au nici o legătură, sau nici o importanță pentru cunoașterea faptului ce se cercetează. Reaua sa credință el o îmbracă câteodată în haina naivității; câteodată o ascunde după paravanul unui mutism ursuz. Martorul face digresiuni, ori se abținează să tacă. În tot cazul interogatorul nu duce la nici un rezultat. Judecătorul, pe cât poate, încearcă să învingă îndărătnicia martorului. Încercare deșartă. Interogatorul este suspendat pentru acea zi. Se încearcă a doua zi. Acelaș rezultat. Atunci judecătorul renunță, sau dacă este nervos recurge la intimidare. Câte odată intimidarea reușește; dar de drept la acest procedeu nu trebuie recurs. Căci e foarte greu să stabilești limita intimidării. Unde începe și sfârșește ea, și unde începe violența? În cazurile obișnuite, interogatorul, așa dar, se suspendă. De fapt el nu există de loc. Din momentul ce răspunsurile martorului n'au nici o importanță, ele se abandonează. Unii judecători au chiar de normă să le rezume în câteva cuvinte pentru a îndeplini formalitățile cerute de lege, dar în fond ei nu pun nici un preț pe dănsle. Martorul a reușit să ascundă aceea ce voia să ascundă, fără să i se poată aduce invinuirea de a fi un martor fals. Judecătorul îl abandonează, deși adeseori impresia lui intimă este că a fost amăgit. Dar ce avea să facă? Conștiința lui

este împăcată, căci a încercat tot ce îi sta prin putință. Cum n'a izbutit el, n'ar fi izbutit nici un altul în locul lui.

Cu toate acestea, izbânda nu era poate tocmai atât de anevoioasă, dacă s'ar fi știut proceda mai bine! În laboratoarele de psihologie, cazul unui asemenea martor mut este cercetat în mod experimental, și mai totdeauna rezultatul la care s'a ajuns a fost tocmai contrariu. Cu toată dorința martorului de a ascunde adevărul, adevărul totuși s'a putut reconstitui indirect din spusele lui.

În cercetările de laborator să procedeze astfel. Se invită o persoană să privească cu atențiune obiectele dintr'o cameră, sau să asiste la o scenă, provocată într'adins. După ce persoana a privit astfel timp de câteva minute obiectele sau scena, ea este lăsată câteva zile liberă, apoi e readusă din nou la laborator pentru a fi supusă experimentării. Persoana este rugată, ca în toate răspunsurile ce i se va cere, să ascundă în toate chipurile aceea ce a văzut. Cu un cuvânt, să se comporte ca un martor fals, care ar dori să nu mărturisească, că a fost de față într'un anumit loc. Să presupunem bunioară, că persoana în cestiune a văzut o cameră în care existau următoarele obiecte: un biou acoperit cu postav verde, având deasupra lui o călimară mare de bronz cu o statueta reprezentând pe un inger cu aripele întinse pentru a sbura. Alături de biou două fotoliuri de piele roșie închisă. Fiecare fotoliu are o monogramă în colțul din stânga. Un covor, țesătură românească. Peretele din fața ușei de intrare un tablou reprezentând bătălia lui Ștefan-cel-Mare dela Podul înalt în mărime de 50×80 c. m. Ramele tabloului sânt în stejar. Spre peretele dela dreapta ușei de intrare, între două ferestre, o canapea tot de piele roșie închisă. În dreptul ferestrelor câte un scaun. Spre stânga o bibliotecă, a cărei rafturi de sus sânt pline cu cărți legate în diferite colori, iar cele de jos în negru. În fața bibliotecii o scară de aproximativ doi metri înălțime, culoarea stejarului, etc... Și acum experiența consistă în următoarele: Martorul fals e rugat ca la fiecare cuvânt pe

care îl pronunță experimentatorul, să răspundă și dânsul cu un cuvânt, al cărui sens să se asocieze cu cel dintâi. Spre exemplu: s'a pronunțat *Maroc*, martorul poate răspunde *Franța*; s'a pronunțat *zăpadă*, va răspunde *munte*, etc. Cât timp cuvintele pronunțate nu amintesc obiectele ce trebuiesc ascunse, martorul nu se trădează prin nici un indiciu deosebit. El răspunde cam la același interval cu un cuvânt al cărui sens se asociază cu cuvântul pronunțat. Dar experimentatorul pronunță deodată cuvântul *biurou*. Martorul atunci gândește imediat la biurul văzut de el. În mintea lui cu necesitate prima asociație este aceea tocmai care ar putea să-l trădeze. Bine înțeles, se ferește să cadă în cursă. Dintre cuvintele cari i se prezintă în minte, el alege și răspunde tocmai cu acela, care nu amintește de loc obiectele ce sânt să se ascundă. În loc de *verde*, care l'ar trăda, răspunde *comercial*. Experimentatorul pronunță din nou cuvinte indiferente. La *câmilă*, răspunde martorul *Africa*; la *piramidă*, *Egipt*, etc. Apoi din nou vine un cuvânt primejdios. Experimentatorul pronunță: *tablou*. Martorul gândește la tabloul văzut. Negreșit însă că el nu va răspunde, nici cu *Ștefan-cel-Mare*, nici cu *Podul-Înalt*; va răspunde cu ceva ce este cu totul străin tabloului văzut. Bunioară *Napoleon*. Și așa mai departe.

După multe cuvinte indiferente, iarăși din partea experimentatorului câte un cuvânt care reamintește obiectele ce trebuiesc tăgăduite. Și atunci iarăși acelaș joc în mintea martorului. Prima asociere este aceea care trădează. Pe aceasta însă martorul o înlocuește cu alta care iese cu totul din cadrul bănuelii.

Experiența este la sfârșit. Experimentatorul care a avut grija să-și noteze la fiecare răspuns durata timpului cât a întrebuit martorul pentru a răspunde, procedează la interpretarea datelor culese. Primul semn caracteristic care i se prezintă este durata relativ prea lungă pe care a întrebuit-o martorul pentru a răspunde la anumite cuvinte. Pe când la unele cuvinte s'a răspuns după câteva zecimi din

secundă, la altele s'a întrebuițat secunde întregi. Care să fi fost cauza? Nu alta decât că la aceste cuvinte martorul a reflectat mai mult. Se adună la un loc cuvintele cari au necesitat o așa de lungă reflectare. Curios, ele prezintă o oarecare legătură între dănsese. *Biurou, Tablou, Bibliotecă, Scară, Ștefan-cel-Mare, Podul-Înalt, Înger, Fotoliu*, etc. Sânt tocmai cuvintele cari redau înfățișarea camerei... Martorul s'a trădat singur. Pentru a evita acest sfârșit ar fi trebuit, ca la toate cuvintele pronunțate, el să nu întrebuițeze decât un timp egal pentru reflectare și să nu caute să ocolească anumite asocieri. Dar stă oare în puterea lui să facă așa ceva? Chiar să fi fost pus la corent cu natura experienței, și tot n'ar fi putut o face.

Experiența se poate încă varia în diferite feluri: Dacă este de descoperit o scenă tăgăduită de martor, pe lângă metoda de mai sus, se mai poate întrebuița și cea următoare. Experimentatorul povestește martorului diferite scene, în cari intră și elemente din scena ce trebuie ascunsă. Martorul este obligat să reproducă din memorie fiecare povestire. Atunci se observă următorul fenomen curios. Martorul, sau trece sub tăcere din fiecare scenă povestită elementele comune cu acele din scena ce vrea să ascundă, sau le completează cu elemente ce n'au fost povestite, dar care se găsesc în scena la care martorul a asistat. Legea asocierii ideilor este mai puternică decât însăși voința martorului. Acel care știe să o urmărească surprinde cu ușurință schimbările intenționate în cursul ei normal; căci fiecare schimbare atrage după sine manifestări cari se pot controla. În zadar persoana care dorește a ascunde ceva, dă gândirii o unitate aparentă; această unitate se distruge de îndată ce cineva știe să o atace.

Negreșit în practica judecătorească, nu se pot întreprinde experiențe în felul celei descrise mai sus. Cabinetul judecătorului nu se poate transforma într'un laborator de psihologie. Nu este mai puțin adevărat însă, că judecătorul care este inițiat în asemenea experiențe psihologice, va fi mai în mă-

sură să găsească un procedeu pentru a scoate adevărul din gura unui martor de rea credință, de cum l-ar găsi judecătorul neinițiat. Experiențele psihologice de laborator se fac în condițiuni artificiale, este adevărat; dar aceasta nu împiedică ca ele să fie foarte folositoare. În condițiuni artificiale se fac de altmintreli toate experiențele științifice.

Dar iată un alt caz mai interesant: martorul care nu se mulțumește să ascundă adevărul, ci spune intenționat neadevărul în locul adevărului. Martorul de rea credință, tip. Judecătorul are cu acesta multă bătaie de cap. Rare ori dacă nu recurge la intimidări. Dar și când recurge, rezultatul nu totdeauna este satisfăcător. Să vedem dacă există un mijloc de a prinde în cursă și pe acesta.

Credem că da.

Vorbirea fiecărui individ este strict determinată de întreaga lui personalitate psihologică. Fiecare are modul său particular de a se exprima, care se recunoaște ușor, după vocabularul întrebuițat și după legătura frazei. Vorbirea este tot așa de caracteristică pentru om, cum este și scrisul. Un expert o poate recunoaște, cu toată dorința contrarie a celui ce vrea să și-o schimbe intenționat.

Astfel fiind, depozițiunile false, *invățate pe din afară* de martor, sânt foarte ușor de recunoscut. Trebuie să fim numai atenți. Sau martorul învață depoziția pe din afară, fără să-și dea oboseala de a o asimila felului său de a se exprima, și atunci depoziția contrastează cu restul vorbirei martorului, și este lesne de recunoscut; sau martorul este mai inteligent și încearcă să se exprime în stilul său propriu. Atunci, negreșit, recunoașterea este mai grea; imposibilă însă nu. Ori câtă dibăcie ar avea martorul, vorbirea care i-a fost insuflată de o persoană străină rămâne totuși cu un caracter străin. Dacă se întâmplă însă, să fie mai mulți martori în aceeași categorie, adică mai mulți martori dresați pentru o anume mărturie, atunci opera de descoperire este foarte mult ușurată. Frazele învățate rămân tipice, cu un caracter de asemănare dela martor la martor, pe când restul depo-

zițiunilor se diferențiază după personalitatea psihologică a fiecăruia în parte. Judecătorul nu are decât să compare depozițiunile, și va fi îndată surprins de descoperirile pe care le face. În depozițiunile cele mai variate, el va găsi că povestirea unui anumit fapt este totdeauna redată printr'o anumită întorsătură de frază, care este stereotipă de la martor la martor. O flexiune verbală, o conjuncțiune, un acord casual etc. trădează origina, fiindcă acestea ies în relief prin uniforma lor repetițiune. „Am recunoscut dela „inceput că martorul S. depunea fals“, îmi spunea în Craiova un vechiu magistrat cu ocazia judecării unui proces la Curtea cu juri, „numai după întrebuițarea perfectului com- „pus. Toți ceilalți martori consăteni cu dânsul întrebuițează „perfectul definit. Și de altmintreli în vorbirea curentă in- „trebuițează și S. acelaș perfect. Numai în mărturisirea „pe care i-o cerem noi face altfel. A învățat depoziția pe din afară dela vre-un avocat“.

Dar pentru a aplica cu succes metoda aceasta de comparațiune, se cere, ca o primă condițiune, *stenografiarea* tuturor depozițiunilor. Numai așa se păstrează vorbirei martorului individualitatea sa proprie. Cu depozițiunile rezumate, fie de grefier, fie de judecător, așa cum se practică acum, nu se poate ajunge la nimic. O cercetare comparativă asupra lor duce cel mult la caracterizarea personalității grefierului sau a judecătorului, iar nici de cum la a martorului.

Depozițiunile trebuiesc stenografiate. Aceasta, cum am avut ocaziunea să o zicem și mai sus, este o cerință a științei. Dela realizarea ei depinde o ameliorare importantă în practica judecătorească.

Ne-am ocupat de mijlocul de *a prinde în cursă* pe martorul de rea credință, care repetă lucruri învățate pe din afară. Să vedem acum pe cel ce creiază falșul din inițiativa sa proprie.

Pentru aceasta să completăm adevărul psihologic enunțat mai sus.

Am zis că vorbirea fiecărui individ are în sine ceva particular, prin care se distinge de vorbirea celorlalți indivizi. Acest ceva particular stă în alegerea cuvintelor și structura frazei. Pentru a fi mai compleți, să adăugăm că acel ceva stă și în tonalitatea afectivă care însoțește fiecare gest de expresiune.

În vorbirea curentă această tonalitate uneori dispare, din cauza obișnuinței. În vorbirea omului cult mai mult decât în vorbirea celui incult; în vorbirea omului matur mai mult decât în vorbirea copilului.

În împrejurările importante ale vieții însă, când cuvintele tind să exprime o convingere adâncă, sau tind mai ales să comunice și altora o convingere făcută, atunci tonalitatea afectivă vine la suprafață. Persoana care vorbește este mișcată, face gesturi, ridică tonul, își dă o înfățișare expresivă. În aceste împrejurări tonalitatea afectivă merge paralel cu conținutul vorbirei și servește la caracterizarea acesteia. Persoana care vorbește nu are nevoie să dirijeze această tonalitate, căci ea vine singură. Tonul, gestul, expresiunea emotivă, se asociază de sine la conținutul vorbirei, în modul cel mai natural. Și cum fiecare persoană își manifestă individualitatea sa în vorbire, tot așa ea și-o manifestă și în tonalitatea afectivă care însoțește vorbirea. Aceleași lucruri, povestite de diferite persoane, se exprimă nu numai cu cuvinte și fraze diferite, ci și cu o tonalitate afectivă diferită. Tonul, gestul, expresiunea emotivă, sânt tot așa de personale cum sânt și frazele. Dela persoană la persoană asemănări pot să existe, dar identitate nici odată.

Să vedem acum ce uz putem face de acest adevăr al psihologiei.

A depune falș, și încă cu rea credință, nu intră în obiceiul tuturor. Chiar și aceia cari se decid la o asemenea faptă, simt că în viața lor împrejurarea prin care trec e o împrejurare importantă. De aceea mai nici odată martorul de rea credință nu merge nepregătit înaintea judecătorului. El își aranjează din vreme discursul; gândește la întrebările,

care ii vor fi puse și la răspunsurile pe care el va trebui să le dea. Mai mult încă, — și aci este pentru noi mult așteptatul *experimentum crucis*, — el se gândește și la tonalitatea afectivă pe care va trebui să și-o dea.

Din această preparație, pe care și-o dă martorul, rămân câteva urme, pe care le poate citi acela care este deprins cu asemenea lectură.

În adevăr, cuvintele, care vor compune răspunsurile de ocazie, sânt în genere ușor de ales și aranjat. Un martor dibaciu n'are, în această privință, mai nici o teamă. Teama lui mai mare este cum să-și compună figura, gestul, vocea, cu un cuvânt, ce tonalitate afectivă să-și dea. Căci, negreșit, nu oricine are talentul imitațiunei teatrale în așa grad, încât să se încreadă în aceea ce va aduce momentul. Judecătorul îl poate bănuî, îl poate confrunța. Un gest, o mișcare îl poate trăda. În zadar cuvintele sânt ticluite din vreme, dacă ele nu sânt susținute și de o înfățișare adecuată. Omul care spune adevărul e liniștit, e chiar uneori exuberant; în orice caz el nu tremură, nu-și prea alege cuvintele... Martorul fals prevede dificultățile și situațiunea lui delicată. El trebuie sau să le învingă aceste dificultăți, sau să renunțe la afirmările false. Dacă s'a decis să facă afirmări false, atunci trebuie să-și compună și o înfățișare potrivită. Cuvintele ticluite nu sânt de ajuns.

Rezultatul din toată această pregătire este că martorul să prezintă înaintea judecătorului cu un aer prefăcut de sinceritate. El poartă o mască sentimentală, care, după părerea lui, va ajuta la întărirea convingerii ce vrea să comunice. Această mască însă, — ca toate măștile de altfel, — nu e potrivită numai sufletului său, ci oricărui suflet, care ar vrea să treacă drept sincer. Judecătorul inițiat va recunoaște într'însa lipsa de individualitate. Înfățișarea de sinceritate, când acoperă sufletul în adevăr sincer, nu e tipică, nu se potrivește sincerității în genere, nu e teatrală. Înfățișarea falsă a sincerității e teatrală. Ea este constituită artificial, din memorie; este așa cum a crezut martorul că

trebuie să fie sinceritatea, dar nu cum este de fapt. De fapt sinceritatea are o înfățișare personală, după cum este și sufletul care o manifestă.

Pe lângă acest caracter general, mai este și un semn particular, care poate servi judecătorului.

Înfățișarea sincerității, când este reală, nu precedă actul însuși al sincerității. Martorul sincer n'are nevoie să-și dea aerul de sinceritate înainte de a începe depoziția. Aerul de sinceritate vine de sine dimpreună cu depoziția. Martorul de rea credință însă, comite totdeauna greșală de a face să fie precedată depoziția sa de un aer falș de sinceritate. El să știe bănuț și deaceea preintâmpină din vreme in-doeala ce ar putea să se producă în mintea celui ce-l ascultă. Așa la luarea jurământului. Martorul de bună credință re-petă după judecător cuvintele sacramentale ale jurământu-lui: „jur că voi spune adevărul și numai adevărul“, pe tonul obișnuit, fără multe ceremonii. Martorul de rea cre-dință găsește totdeauna mijlocul să atragă atențiunea ju-decătorului. Sau apasă cu intențiune asupra fiecărui cuvânt, sau, — cum se întâmplă mai des, — el repetă cuvintele în mod mecanic și cât mai repede, afectând convingerea că pentru el jurământul nu era de nevoie, că el în orice caz ar fi spus adevărul...

Sântem la sfârșitul studiului nostru.

N'am avut pretențiunea de a da un manual practic după care judecătorul să procedeze în ascultarea martorilor. Am dorit numai să atrag atențiunea asupra importanței pe care o are psihologia în asemenea cestiuni.

Că un judecător, — și fără o pregătire psihologică specială, ci prin simpla sa practică, — poate ajunge să observe față de martori regulile stabilite de noi mai sus, este posibil. Ba încă este foarte probabil. Dar această posibilitate nu se întâmplă decât după o îndelungă practică. Până ce o aseme-nea îndelungă practică să se formeze, judecătorul continuă însă să judece, și cei judecați nu au posibilitatea să re-

vină pentru a fi judecați din nou de el, mai târziu, după ce practica s'a format. Erorile făcute sânt ireparabile.

Apoi știința, în genere, are de scop să scurteze timpul de experiență, iar nu să-l suprimă cu desăvârșire. Numai acest scop îl poate avea și psihologia. Tot de odată, profesionistul de merit — cum dorim să fie magistratul, trebuie să caute în știință motive pentru îmbogățirea activității sale viitoare. Printre aceste motive noi îi propunem pe acele oferite de studiul psihologiei.

C. R. MOTRU.

CĂTEVA CONSIDERAȚIUNI MEDICALE

АНТРА

APLICAȚIUNEI HIPNOTISMULUI ȘI SUGESTIUNII

Hipnotismul și sugestiunea sânt două noțiuni cu înțeles mai mult sau mai puțin enigmatic, asupra căror s'au scris sute și sute de monografii, fără ca să avem încă cunoștințe precise asupra însemnătății adevărate a acestor două serii de fenomene. Hipnotismul ca și sugestiunea au fost întrebuințate în vindecarea boalelor de empirici și șarlatani, din timpurile cele mai depărtate, dar lui Charcot și școlii lui dela Salpetriere i-a revenit meritul de a fi scos magnetismul animal din haosul misterului în care îl învăluisese Mesmer și adepții lui. Spre a fi la adăpostul erorilor, Charcot a întrebuințat metode științifice riguroase în studiul fenomenelor hipnotice.

Aplicațiunile medicale ale hipnotismului au avut să îndure multe asalturi. Unii autori au susținut că procedeul hipnotic nu are nici o influență favorabilă asupra tratamentelor bolilor, iar alții au atras atențiunea asupra pericolelor și accidentelor grave ce rezultă din întrebuințarea lui. Obiecțiunile aceste sânt foarte vechi, de oare ce sânt mai mult de 50 de ani de când Briquet a acuzat *fascinațiunea* de a nu se adresa decât unui simptom, și pe de altă parte rezultatele obținute nu sânt durabile. Brachet înaintea lui Briquet a fost foarte sceptic în ceea ce privește valoarea curativă a afecțiunilor nervoase prin fascinațiune. În special școala dela Salpetriere consecinte cu ideile pe care le profesază asupra hipnotismului, ce nu ar fi decât o nevroză provocată, s'a ridicat în contra hipnotismului ca metodă de tratament.

Gilles de la Tourette protestează chiar în contra sugestiunii făcută în hipnoză și o acuză de a transforma bolnavul în automat ce lucrează fără cunoștință. El merge chiar până acolo încât vorbind despre tratamentul anorexiei prin hipnotism, zice: bolnavul nu se alimentează ci este alimentat, a mânca prin sugestiune hipnotică nu înseamnă a mânca.

Pitres fără a merge atât de departe ca Gilles de la Tourette, crede că hipnotizarea e un mijloc dificil de manipulat și trebuie rezervat numai pentru câteva cazuri. Binet la rândul lui recunoaște că hipnotizarea nu reușește la toată lumea, că ea provoacă fenomene nervoase și transformă persoana hipnotizată în automat.

Wundt încă este unul din cei ce au protestat în numele libertății individuale în contra întrebuirii hipnotismului: Legislația actuală, zice acest autor, nu îngăduie sclavia, nici chiar atunci când cineva cu liberă voință voeste a deveni sclavul altuia; este adevărat, continuă Wundt, că subordonarea voinței hipnotizatului nu e decât o sclavie trecătoare, dar atâta cât ea există reprezintă o sclavie cu înprejurări agravante, de oare ce ea ridică hipnotizatului nu numai dreptul de a lucra, dar și posibilitatea de a lucra după propria lui voință.

Wundt, pentru aceste motive, consideră hipnotismul ca imoral.

Profesorul Jolly de la facultatea de medicină din Berlin, mort acum câțiva ani, spunea despre hipnotism că el dezvoltă o isterie care nu este decât în stare latentă. Într'un raport prezentat în 1900 la congresul internațional de medicină, Dupre crede că individul devine hiperhipnotizabil în mâinile magnetizorului și de o extremă maleabilitate psihică. Rezultatul imediat al hipnotismului e dezvoltarea progresivă a sugestibilității unei persoane față de hipnotizator. Acest autor admite că chiar accidente neurastenice sau istero-neurastenice se pot manifesta după ședințele de hipnotism. În fața opiniilor emise de oameni competenți, nu mai pare că există nici o îndoială că hipnotismul nu mai poate fi întrebuit decât cu prudență, chiar de medici, și că dreptul de a hipnotiza trebuie să fie rezervat exclusiv medicilor.

Căci dacă chiar la persoanele hipnotizate de medici se pot observa oarecari accidente nervoase, cu atât mai mult ele vor fi mai grave și mai numeroase când hipnotismul se aplică de empirici, din care unii speculează în mod nedemn persoanele hipnotizate.

Bernheim afirmă că la mii de hipnotizați n'a văzut nici odată nici cel mai mic inconvenient. Morselli crede că accidentele atribuite hipnotismului nu sânt datorite decât exagerațiunii ideii preconceptuate și geloziei. Pakiewitz asigură că este un mijloc inocent și că n'a observat, în 30.000 ședințe de hipnotism, nici cel mai mic pericol.

Bine înțeles că opiniunea acestor autori competenți nu e valabilă decât pentru practicile de hipnotism aplicate de medici într'un scop cu totul precis.

În cazul cel mai favorabil, hipnotismul e un mod de tratament, un fel de operațiune psihică foarte delicată; cu ce drept deci poate fi încredințată acțiunea curativă a hipnotismului în mâna unor empirici, din cari unii nu sânt decât niște șarlatani? Pentru acest motiv mai mulți medici, printre cari Sibernay, întrebunțează de preferință metoda sugestivă, lăsând la o parte practica hipnotismului.

Cestiunea regulamentării hipnotismului datează încă din timpul lui Ludovic al XV. Acest rege numise în 1794 o comisiune spre a examina doctrina și procedeele lui Mesmer. Bally a făcut un raport secret prin care atrăgea atențiunea guvernului la pericolele ce decurg pentru bunele moravuri prin manoperile magnetismului. Pe de altă parte, comisiunea a regăsit că practicele de hipnotism aduc dezordinea simțurilor și pot da naștere la consecințe deplorabile pentru moralitatea publică.

În 1817 regele Danemarcei a făcut să se publice o ordonanță prin care admite magnetismul în practica medicală în aceleași condițiuni și reserve ca în Rusia. În acelaș an regele Suediei stabili printr'un regulament că candidații la titlul de doctorat vor putea susține teze asupra hipnotismului; în fine tot în acelaș an regele Prusiei a semnat o ordonanță datată din 7 Februarie, prin care numai medicii sânt autarizați de a pune în practică magnetismul animal. În 1825 împăratul Alexandru al Rusiei a numit o comisiune cu însărcinarea de a studia cestiunea hipnotismului. Această comisiune, în raportul ei, insistă asupra faptului că magnetismul fiind un agent foarte important nu poate fi întrebunțat decât de medici instruiți. Atunci țarul a dat un ucuz în sensul vederilor comisiunei. La rândul său Austria a intervenit în cestiunea hipnotismului și prin decretul din 26 Octombrie 1845 autoriză numai pe medici de a întrebunța hipnotismul într'un scop terapeutic. Dar Austria a mers mai departe încă. Opinia publică fiind alarmată de numărul

de experiențe publice de magnetism, făcu ca ministerul să dea, în 29 Dec. 1876, o circulară relativă la experiențele de hipnotism. Circulara pedepsește cu amendă și închisoare pe autorii experiențelor publice de hipnotism, însă face o excepție pentru experiențele făcute cu scop științific sau în reuniunile absolut private. În 1866, consiliul sanitar superior al Romei a interzis în Italia reprezentările publice de hipnotism. Consiliul sanitar opinează că spectacolele de hipnotism putând aduce o profundă perturbațiune în impresionabilitatea publicului și ținând seamă că somnambulismul provocat și sugestiile hipnotice fac parte din doctrinele neurologiei moderne, interzice spectacolele publice de hipnotism. La rândul său Portugalia, în urma avisului consiliului sanitar din Lisabona, ia măsuri în acelaș sens. Prin o decizie ministerială spectacolele de hipnotism și sugestie sânt considerate ca imorale și periculoase pentru sănătatea publică, căci pot da naștere la abuzuri grave și la crime. În America se iau măsuri de aceeași ordine. Astfel la 5 Martie 1891 Prendergast, directorul comisiei de igienă, din Cincinnati, a dat autorităților acestui oraș sfatul de a interzice reprezentațiile publice de hipnotism, pentru motivul că aplicarea intempestivă de hipnotism are consecințe rele pentru sănătatea mintală a indivizilor. Consiliul municipal a interzis după asta reprezentațiile publicând o ordonanță prin care stabilea că ședințele publice de hipnotism sau magnetism sânt considerate ca un delict. La congresul asociației medicale britanice din 1891, s'a discutat cestiunea sugestiilor criminale. După câteva discuțiuni, secțiunea a adoptat o moțiune prin care cere puterilor publice de a se interzice ședințele publice de hipnotism și magnetism. În discursul de deschidere citit la secția de medicină preventivă la al VII-lea congres internațional ținut la Londra, Sir Ioseph Fayner a atras atenția colegilor asupra hipnotismului și magnetismului, fenomene prin care un individ are influență asupra altuia. El crede că roștul medicinei preventive e de a face să cunoască consecințele periculoase ce rezultă din aceste experiențe.

Țara însă care a desfășurat mai multă activitate în privința consecințelor dezaastroase ale hipnotismului, practicat de empirici și șarlatani, este Belgia.

În 24 Ianuarie 1888 d-rul Thiriar a arătat pericolele la cari pot conduce practicele de hipnotism public și chiar a doua zi ministrul justiției Le Jeune ceru avizul Academiei

de Medicină din Belgia, care numi o comisiune compusă din Boddaert, Crocq, Masoin, Heger și Lemal, cari conchid în unanimitate la oprirea reprezentărilor de hipnotism; concluziunile raportului sânt aduse la tribuna Parlamentului și în urmă printr'un proiect de lege se pedepsesc organizatorii ședințelor de hipnotism public cu 15—16 luni închisoare și cu amendă de 26—1000 fr. Legea e votată de Cameră și în urmă de Senat.

Acum vr'o 11 ani avu loc un accident mortal, intr'un oraș din Ungaria, provocat în timpul hipnozei de un șarlatan. Consecința a fost un edict imperial prin care se interzic ședințele de hipnotism persoanelor nepreparate.

La noi în țară se pare a nu se fi înțeles încă gravitatea chestiunii, de oare ce de mult timp încă magnetizatorii dau reprezentații publice și chiar actualmente am fost informat că se practică hipnotismul în București de oare care empirici fără cunoștință de medicină, abuzând de increderea bolnavilor și de ignoranța autorităților. Cu toate astea, trebuie să adaug că în anul 1899, atunci când Pickman a vrut să dea reprezentații de hipnotism în București, prof. Petrini-Galați, pe atunci director al serviciului sanitar, a numit o comisie compusă din d-nii d-ri Paulescu, Obregia și subsemnatul; comisia însărcinându-mă a face raportul am conchis, bazat pe măsurile luate în alte țări, că experiențele lui Pickman trebuie interzise. Hipnotizatorul a fost însă mai abil decât noi; neputând da reprezentații publice, el a dat reprezentații particulare în saloanele unor doamne de elită din București. După insistențele uneia din aceste doamne, am asistat la una din reprezentații la care venise așa numitul high-life al Bucureștiului. Neapărat că unele din experiențele lui Pickman prezentau un interes adevărat științific, însă cred că aceste experiențe trebuiesc refăcute și controlate de oameni de știință, dar nu în societăți unde fantazia și dorința de supranatural întunecă mintea spectatorilor și produce turbări în sufletul lor.

În 1900, la al doilea congres internațional de hipnotism, chestiunea se discută din nou din punctul de vedere legal. Reprezentații școlii dela Nancy și câțiva învățați străini ca Liebault, Bernheim, Delboeuf, Morselli, Ruel și Kubern, nu sânt partizanii interdicțiunii ședințelor de hipnotism, dar argumentele lor nu sânt de loc convingătoare. Iată cum se exprimă Liebault: De ce să nu se plângă (medicii) în contra spectacolelor unde curge sângele animalelor, spectacole unde

doboritorii de animale sânt sfâșiați și mâncați. Trebuie să recunoaștem că acest argument e de puțină valoare, de oare ce medicii sânt chemați în prima linie să se ocupe de bolnavi și de mijloacele de a împedica boalele, iar reprezentațiile de hipnotism, cum am văzut, dau naștere la turburări nervoase. Argumentul lui Delboeuf este și mai puțin convingător. Într'adevăr, acest autor pretinde că în urma unei anchete amănunțite n'a putut să găsească un singur caz autentic de o indispoziție demnă de atenție pe care să o atribue hipnotizărilor publice.

Se înșeală însă acest autor; cazurile acestea nu numai că există dar sânt chiar numeroase. Charcot, Gilles de la Tourette, au publicat asemenea cazuri. Eu insumi am putut să văd mai multe persoane atinse de turburări nervoase în timpul reprezentărilor date de Van der Hobb și de Pickman. Bernheim crede că reprezentațiile publice de hipnotism nu sânt vătămătoare, dar ele luminează publicul asupra acestor fenomene a căror necunoaștere constituie un pericol real pentru societate. Lasonne cu dreptate protestează în numele libertății individului hipnotizat care, dat în spectacol mulțimei, cuprins de emoțiuni nesănătoase, fascinat în mod brutal, halucinat până la nebunia furioasă, nu e decât un automat. Ceea ce reese din toate aceste spuse este că trebuie să se regulementeze și la noi reprezentațiunile publice de hipnotism.

Fără indoeală că momentul a sosit și la noi ca și în altă parte de a regulementa ședințele private de hipnotism și reprezentațiunile publice. Trebuie să se considere hipnotismul ca un mijloc de tratament care face parte din terapeutila medicală și prin urmare să se considere ca un exercițiu ilegal de medicină atunci când el e practicat de persoane neposedând diploma de doctor în medicină. Hipnotismul are indicațiunile și contra-indicațiunile lui, pe care numai un medic expert le poate înțelege. În Rusia practica hipnotismului a fost reglementată și n'ue permisă decât medicilor, și acestora numai cu condițiunea ca doi medici să asiste la toate experiențele de hipnotism.

În Franța aplicațiunea hipnotismului e permisă medicilor civili, dar e interzisă medicilor militari.

Pitres, conform tradițiunii școalei dela Salpetriere, crede că între hipnoza provocată și hipnoza spontanee nu există diferență de natură. A hipnotiza o persoană însemnează a-i da un atac de somn artificial, a-l deștepta înseamnă a pune

capăt acestui atac prin manopere experimentale, dar atacul de somn nu e decât un echivalent clinic al atacului complet de isterie.

Prin urmare, zice veneratul decan al facultății de medicină din Bordeaux, hipnoza artificială e una din manifestările diatetice nevropatice, un simptom al isteriei ce poate fi provocat sau oprit prin excitațiune experimentală. Gilles de la Tourette profesează o opinie identică. Între letargie, catalepsie și somnambulismul hipnotic și stările cu aceleași nume aparținând isteriei, nu există decât această unică diferență, adică că primele stări sânt provocate, celelalte sânt spontanee. Babinski, care deja desvoltase aceeași gândire că hipnotismul se manifestă prin fenomene care sânt identice accidentelor isterice, a revenit asupra cestiunii și a desvoltat o concepțiune generală a isteriei, prin care identifică hipnoza cu isteria. Aceea ce caracterizează turburările primitive ale isteriei, zice acest autor, este că putem să le reproducem prin sugestione cu o exactitudine riguroasă la oarecari indivizi și putem să le facem să dispară sub influența progresivă a persuadării. Din contră, celelalte afecțiuni nervoase care rees din cadrul isteriei nu pot să fie reproduse prin sugestione. Se poate obține cel mult o imitațiune imperfectă, ce se poate ușor distinge de original. Să se încerce, de ex., ca să se reproducă prin sugestione la un isteric hipnotizat emiplegia facială periferică, paralizia radială obișnuită, dar ar fi imposibil ca persoana cu care se experimentează să reproducă aceste afecțiuni. Tot astfel, dacă toate manifestațiunile isteriei pot să dispară sub influența decisivă a sugestionii, sântem din contră surprinși de insuccesele ce le avem când căutăm să vindecăm vre-un bolnav neisteric prin forța persuadării. Bolnavii cari suferă de boala îndoelii, chinuții de fobii diverse, neurastenicii alarmați de starea lor de slăbiciune, de idei negre și ipocondriace, nu se vor vindeca prin psihoterapie. Aceasta va putea să-i amelioreze, dar nici odată ea n'ar putea singură să-i vindece; trebuesc alte mijloace, spre a ajunge la acest scop și în prima linie un repaus al creierului mai mult sau mai puțin prelungit. Se poate însă obiecta că dacă prin hipnotism nu putem reproduce o stare patologică identică cu afecțiunea sistemului nervos, s'ar putea însă simula oarecare fenomene ce se întâlnesc în coree sau în neurastenii. Lucrul este adevărat cu atât mai mult că eu însumi am observat de curând o epidemie de coree isterică, în care am putut con-

stata bolnave prezentând un tablou destul de asemănător cu acela al coreei isterice. Mi se pare dar indiscutabil că dacă isteria poate simula numai boalele organice de sistem nervos, poate însă lua o înfățișare desăvârșită a unei stări nevrotice precum este coreea, neurastenia și altele, fără însă ca să presupunem de a fi vorba de asociațiunea isteriei cu una din aceste boale.

O cestiune gravă, de înalt interes, care a fost discutată cu ardoare, chiar cu pasiune, e aceea de a se ști dacă hipnotismul se poate provoca la ori și cine.

Liebault și Bernheim după el, cred că cea mai mare parte din oamenii sănătoși sânt hipnotizabili; activul Liebault, hipnotizând 1011 persoane a găsit 24 refractare, celelalte 987 erau hipnotizabile. Însă somnul profund nu s'a produs decât în 460 cazuri. Pe de altă parte la 231 s'a obținut chiar un somnambulism profund. Etatea joacă fără îndoială un rol însemnat în producțiunea hipnozei. Berian crede că aproape toți copiii pot să fie hipnotizați afară de idiști și isterici cari ar fi refractari. Din contră școala dela Salpetriere a admis încă de mult că hipnotismul nu se observă decât la isterici, iară proporțiunea persoanelor hipnotizate ar fi de aproape 30%. Se poate observa cu drept cuvânt că nu toți istericii sânt hipnotizabili și că pe de altă parte există persoane hipnotizabile cari nu prezintă nici un semn de isterie. În urmă este drept să observăm că școala dela Salpetriere a avut în vedere în special cazurile de hipnoză profundă cu cele trei faze, pe câtă vreme după statistica lui Liebault observăm că la 133 de cazuri n'a existat decât un somn ușure sau numai o somnolență.

Sexul de asemeni joacă un oarecare rol în producțiunea hipnozei. Ea ar fi mai frecventă la femei decât la bărbați—oarecare factori ca somnul artificial prin substanțe tonice sau oboseala, anemia ar ușura de asemeni cultivarea hipnozei. Educațiunea de asemeni constituie un factor important în realizarea hipnozei, căci o persoană hipnotizată de mai multe ori se hipnotizează și mai ușure.

De mai multe ori hipnologii s'au întrebat dacă se poate adormi un individ fără voința lui. Răspunsul este afirmativ. Dar de obicei hipnoza apare mai lesne la persoanele cari dau consimțământul lor. Un exemplu deja vechiu, căci datează dela 1820, probează că consimțirea unei persoane nu e necesară pentru hipnoză. Generalul Voizet a demonstrat că dacă ne apropiem în timpul nopții de o persoană ce

doarme adânc și i se aplică degetul pe frunte sau pe epigastru după câteva minute întrebând pe această persoană adormită ea poate răspunde fără a se deștepta. Experiențe de același fel au fost făcute de Berger, Liebault, Bernheim, Delboeuf și alții cari au putut verifica aceste experiențe de mai multe ori. Cu toate acestea mi se pare că Veres are dreptate când spune că este necesară în producțiunea hipnozei ideea sau imaginea somnului la individ, cu alte cuvinte că în hipnoză reprezentațiunea mentală conștientă ar juca un rol primordial. Bernheim nu împărtășește această opinie. După el nimeni nu poate fi hipnotizat în contra voinței sale și prin urmare rezistența la injuncțiune împiedică hipnoza. Nu pot împărtăși acest mod de a vedea, căci el nu poate fi considerat ca având o valoare absolută. Într'adevăr oarecare persoane ușor de hipnotizat pot să fie adormite în contra voinței lor, mai cu seamă atuncea când au asistat la ședințe de hipnotism, sau când hipnotismul a fost cultivat la aceste persoane. Faptul acesta l-am constatat de mai multe ori. Trebuie fără îndoială să admitem că rezistența individuală la aceste persoane în momentul de a adormi e cu desăvârșire suprimată.

Modul de a hipnotiza e foarte variabil. Mesmer și adepții lui întrebuntau ca mijloc privirea și atingerea corpului cu palma în diferite regiuni. S'au întrebunțat altă dată așa numitele baghete magnetice. Mesmer magnetizase un arbore pe bulevardul Saint-Martin punându-l la dispoziția bolnavilor săraci. Marchizul de Puysegur a întrebunțat și el un arbore magnetizat. Abatele Faria a nimicit toată vraja hipnotizatorilor arătând că cauza somnambulismului nu depinde de hipnotizator ci de hipnotizat. Braid a întrebunțat un obiect strălucitor la care trebuia să se uite mereu persoana de hipnotizat, îndreptându-și privirea și atenția asupra acestui obiect.

Braid a fost un precursor, el a înțeles valoarea elementului psihic, adevăratul rolul sugestiunii în producerea hipnozei. Opiniunea lui Braid a fost reluată și dezvoltată de Liebault și în special de Bernheim. Sugestiunea, zice Bernheim, denotă cea mai mare parte a manifestațiunilor hipnozei. Ideea concepută de operator, prinsă de hipnotizat și primită în creierul lui, realizează hipnoza cu ajutorul unei susceptibilități exaltate, datorită stării hipnotice. Bernheim incepe prin a spune bolnavului că este folositor de a-l supune teraputeice sugestive, că este posibil de al vindeca sau ușura prin hip-

notism, că îi va produce un somn bine făcător, ce restabilește echilibrul sistemului nervos.

La trebuință Bernheim hipnotizează una sau două persoane spre a arăta că starea de hipnotism n'are nici un efect urit și atunci bolnavul increzător cedează mai lesne, atunci îi spune: uită-te bine la mine, nu cugeta decât la somn, o să simți o greutate la pleoape, o oboseală a ochilor; ochii lăcrămează, clilesc, vederea se turbură, pleoapele se închid. În urma acestei manopere, unele persoane închid ochii și dorm imediat. La altele Bernheim repetă, insistă și mai mult și vorbele se însoțesc de gesturi. Pune două degete ale mâinii drepte înaintea ochilor persoanei de hipnotizat care trebuie să le primească. Iar cu cele două mâini trece de mai multe ori de sus în jos pe figura persoanei de hipnotizat. El zice: pleoapele se închid, nu poți să le mai deschizi, brațele sânt greoaie, picioarele de asemeni, nu mai simți nimica, somnul vine; atunci cu un ton imperios zice: „*dormi*“.

Adesea după aceste manopere ochii se închid, bolnavul doarme. Manoperele acestea sânt multiple și se deosebesc dela un operator la altul. Dar, mai în toate, elementul sensorial, precum obiectul strălucitor, compresiunea globilor oculari, ce dă naștere la fosfene, sau excitațiunea datorită luminei solare sau luminei artificiale, reprezintă în aceste cazuri elementele esențiale ce au de scop de a reproduce hipnoza. Elementul sensorial se poate adresa auzului sau chiar mirosului; el are de scop ca prin o serie de excitațiuni repetate să producă oboseala acestui simț care asociat la elementul sugestiv, consistând în reprezentarea mintală a imaginii somnului, să producă hipnoza.

Elementul sufletesc joacă un rol preponderant în geneza multor boale dinamice ale sistemului nervos. Reprezentația mintală, ideea fixă, emotivitatea nu numai că creează aceste boale, dar le întreține, le modifică și le schimbă evoluția lor, după modul cum activitatea sufletului nostru este îndreptată. De aci s'a născut o metodă de tratament veche ca și lumea, psihoterapia, dar studiată și aplicată în mod științific numai dela cercetările școalei lui Charcot dela Salpêtriere și a celei dela Nancy a lui Bernheim. Acest tratament e bazat pe relațiunea ce există între reprezentația mintală și reacție. A cugeta însemnează a lucra, zice Taine, iar Bain susține că acțiunea este criteriul suprem al credinței. În acelaș sens se exprimă și Ribot: reprezentarea unei mișcări este o mișcare care începe, o mișcare în stare

născândă. Tot așa de semnificativă este cugetarea următoare a lui Strieker: este imposibil unor persoane de a avea reprezentarea inițială a unui cuvânt, fără ca să se petreacă în mușchii ce servă la pronunțarea acestui cuvânt o mișcare corespondentă. Putem cita aici pe Maudsley: acțiunea specială musculară nu este numai expresiunea unei pasiuni, dar face parte chiar din această pasiune. Trecând în domeniul faptelor, să luăm un exemplu aproape comun pe care îl întâlnim adesea. O femeie predispusă la accidente nervoase îngrijește pe soțul ei paralizat de mult timp; emoțiunile pe cari le încearcă cu prilejul boalei și grija peste măsură ca și ea, femeie săracă, să nu se bolnăvească, de teama mizeriilor ce-i amenința, se paralizează și ea. Psihoterapia boalelor organice ale sistemului nervos a fost preconizată de Bernheim. Acest autor observă cu drept cuvânt că orice boală organică e însoțită de turburări nervoase secundare, ce constituiesc un fel de răsunset al boalei organice. Ele sânt datorite preocupărilor morale, turburărilor de nutriție, tóxemiilor, și asupra lor psihoterapia poate avea o bună influență.

Psihoterapia ridică forțele, redeșteaptă apetitul, combate insomnia. Dar terapia psihică poate să aibă înrăurire chiar asupra turburărilor funcționale provocate de organul bolnav, căci cum a arătat Bernheim câmpul turburărilor funcționale întrece deseori cu mult câmpul leziunii organice. Se știe că una și aceeași leziune, cel puțin în aparență, poate produce la un bolnav o durere vie, la altul moderată și la altul aproape nulă. Se știe pe de altă parte că isteria se asociază nu tocmai rar cu diferitele boale organice. Psihoterapia este în stare de a modifica, de a vindeca aceste fenomene adăogate. Ea va face să dispară prin organul medicului durerea, teama, spaima și alte turburări morbide. Prescripțiunea unei poțiuni, unei fricțiuni va materializa spre a zice astfel acțiunea sugestiunii. Se vede dar, că psihoterapia este o metodă însemnată de tratament; în unele boale sine materia ea este suverană și rezultatele ei sânt spre a zice astfel miraculoase; patogenia acestor boale fiind de ordine psihică și tratamentul trebuie să fie de același fel. Este evident că această metodă de tratament nu trebuie lăsată în mâna șarlatanilor sau a empiricilor ce abuzează de credulitatea bolnavilor.

DR. G. MARINESCU.

DESPOTATUL LUI DOBROTICI

Originea și numele provinciei noastre transdanubiane sânt strâns legate de persoana și numele despotului bulgar Dobrotici, care, în a doua jumătate a veacului al XIV-lea, a întemeiat în aceste părți o stăpânire independentă. Astăzi fostul despotat al lui Dobrotici face parte din țara noastră și în decursul vremurilor soarta lui a fost adeseori legată de soarta țărilor noastre. Deaceea cunoașterea istoriei sale prezintă un interes deosebit pentru noi. Rămânând să încerc altădată a scrie această istorie, mă voi ocupa aici numai de începuturile despotatului dobrogean, căutând mai ales să adun laolaltă și să pun în legătură știrile răslețe, publicate de învățați de-ai noștri ori de istorici străini, cu privire la persoana lui Dobrotici și la despotatul său.

I.

De când apare în istorie (1357) și până la moartea sa (1387), Dobrotici se prezintă ca un stăpân independent. Lăsând la o parte faptul că contemporanii îi dau titlul de „despot“ și „dominus“, ceea ce ar mai îndreptăți și părerea că era din familia țărilor bulgari (1), actele sale în tot timpul domniei sânt acte de adevărat suveran. Relațiile sale cu țarul legitim al Bulgariei, Sișman, și cu celă-

(1) Iorga, *Chilia și Cetatea-Albă*, p. 51.

lalt „țar“, Sracimir, nu permit bănuiala nici unei atârării de aceștia, iar cu alți potentăți el poartă războaie, incheie păci și alianțe pe contul său propriu și după cum îi dictează interesele statului său. Țara ce stăpânește e numită de contemporani după numele său: „țara Bulgarului Dobrotikes“ sau numai „Dobritza“, și el o lasă moștenire fiului său. Însuși Mircea când pune mâna pe ea se intitulează: „despot al țărilor lui Dobrotici.“

Cari erau însă aceste „țări“? Cât de departe se întindea despotatul lui Dobrotici?

Cea mai veche mențiune despre acest despotat, un act din Iunie 1357 al Patriarhiei din Constantinopol (1), arată pe Dobrotici stăpânind două castele lângă Mesembria, anume „Kozeakon“ și „Emmona“, pe cari d. Jireček le identifică cu actualele Kozak-kioi și Emine. Alte mențiuni contemporane, socotelile expedițiunii contelui Amedeu de Savoia (2), lasă să se înțeleagă că reședința despotului era Kalliakra. În sfârșit o a treia informațiune, tot contemporană, călătorul bavarez Schiltberger (3), vorbind de cele trei Bulgarii de pe la 1396/7, adică a lui Sracimir, a lui Șișman și a lui Dobrotici, spune că această din urmă are de capitală „Kallacerka“ (Kalliakra). Scriitorii ceva mai târzii, Chalkokondylas și cronicarii turci compilați de Leunclavius, mai pomenesc, ca posesiuni ale lui Dobrotici, „Varna“ precum și „regiunea vecină zisă Dobritze“ (4). Rezultă deci că baza despotatului său o forma țărmul Mării Negre, dela Mesembria până la Kalliakra, împreună cu Varna și ținutul dimprejur.

Însă Schiltberger mai spune că „a treia Bulgaria — a lui Dobrotici — e acolo unde curge Dunărea în mare“; însem-

(1) Miklosich și Müller, *Acta patriarch. Const.*, I, p. 367, nr. CLXVI. — Cf. Jireček, *Gesch. d. Bulgaren*, p. 320.

(2) Iorga, în *Conv. liter.*, XXV, p. 576.

(3) Ediția Langmantel, p. 52. — Cf. Jireček, *o. c.*, p. 324; Iorga, *Chilia*, p. 51.

(4) Iorga, *ibid.*, p. 51.

nări anterioare călătoriei lui arată de asemenea că încă la 1360 oraşul Chilia ţinea şi el de Bulgaria (1), iar pentru anul 1366 se constată cu siguranţă că acest oraş era al lui Dobrotici (2). Prin urmare trebuie să admitem că şi regiunea de la nord de Kalliakra şi, mai ales, litoralul până la Chilia, făcea parte tot din acest despotat, deşi portulanele din sec. al XIV-lea şi al XV-lea (3) ar dovedi că în această parte Dobrotici împărţia stăpânirea cu Genovezii.

Cât de adânc se întindea despotatul în continent nu se poate stabili cu siguranţă, dar locuitorii din aceste părţi obişnuiesc să numească şi astăzi cu numele de Dobrogea numai partea şesă, stepa, ce se întinde din mare până în bălţile Dunării, în ramificaţiunile Balcanilor şi la nord până în munţii Babadagului. Acesta ar fi un indiciu că atâta cuprindea despotatul şi în vechime, mai ales că nu se poate dovedi istoriceşte că oraşele de pe Dunăre, afară de Chilia, s'ar fi ținut vr'odată de acest despotat. Dimpotrivă, pentru Silistra, care pe vremea aceasta era un oraş foarte însemnat, se pot găsi dovezi sigure că n'a fost niciodată a lui Dobrotici. Astfel deşi avem destule menţiuni, cari arată nu numai oraşele însemnate pe cari le posedă Dobrotici, ci şi unele castele fără mare importanţă, cu toate acestea nici una nu aminteşte Silistra, un oraş tot atât de însemnat ca şi Chilia, de pildă. Apoi, în titulatura lui Mircea, Silistra e menţionată totdeauna ca o posesiune deosebită de „ţările lui Dobrotici“ sau de ambele maluri ale Dunării (4). În două documente latineşti, unul din 1390, altul din 1391, Domnul muntean are chiar titlu deosebit pentru fiecare din aceste posesiuni, zicându-şi adică : *despot* al țărilor lui Dobrotici şi *domn* al Silistrei (*terrarum Dobrodicii despotus et*

(1) Iorga, *ibid.*, p. 50.

(2) *Conv. lit.*, XXV, p. 576.

(3) Iorga, *Chilia*, p. 47-48.

(4) Iorga, *ibid.*, p. 62, menţionează toate documentele cari au în titlatură posesiunile transdanubiane.

Tristri dominus) (1). În sfârșit cronicarii turci, povestind expedițiunea din 1387-8 contra lui Șişman și a lui Ivanco, fiul și urmașul lui Dobrotici, arată Silistra ca posesiune a lui Șişman (pe când Ivanco avea Varna), ca „cea mai însemnată din cetățile și orașele sale“ și spun că sultanul a cucerit-o dela Șişman (2).

Dar nici Chilia n'a rămas mult timp în stăpânirea lui Dobrotici. La 1381 găsim într'insa un consul genovez, dovadă că încăpuse în mâna Genovezilor, cu cari Dobrotici se afla în războiu și cari apoi au păstrat-o până la 1403 (3).

Rezumând acum cele stabilite până aici, vedem că de fapt despotatul lui Dobrotici coprindea litoralul mării dintre Mesembria și Kalliakra, împreună cu ținutul dimprejur, adică cu stepa ce se întinde până în bălțile Dunării la est și munții Babadagului la nord. Într'un anumit timp autoritatea despotului s'a întins și asupra Chiliei și probabil și asupra litoralului dintre acest oraș și Kalliakra, dar în aceste părți a găsit rivali puternici în Genovezi. Numele de „Dobrogea“ însă s'a întins mai târziu asupra întregului ținut până la Măcin și Silistra, tot așa cum numele de „Basarabia“ s'a întins cu timpul asupra întregii țeri dintre Prut și Nistru, deși la început acest nume cuprindea numai cele trei județe dela sud.

II.

Să cercetăm acum împrejurările în cari s'a format despotatul nostru.

Încă înainte de moartea țarului Alexandru (1365), imperiul bulgar începuse a se desmembra. Fiul mai mare al țarului Sracimir, înălăturat pe nedrept dela tron, a primit ca apanagiu ținutul Vidinului, unde domnia ca „țar“ inde-

(1) Hurmuzaki, *Doc.*, I, pp. 322 și 334-5.

(2) Iorga, *ibid.*, p. 63-4.

(3) Idem, p. 52.

pendent. Pe Dobrotici îl vedem, de altă parte, încă dela 1357, stăpân pe ținutul din împrejurimele Varnei și făcând acte de suveranitate, cum era acel de a rupe relațiunile bisericești cu mitropolitul din Târnova și de a pune biserica sa sub autoritatea patriarhului din Constantinopol (1). Urmașul lui Alexandru, țarul Șişman, n'a moștenit prin urmare decât partea de mijloc a Bulgariei, cuprinsă între posesiunile lui Sracimir și ale lui Dobrotici.

În acelaș timp imperiul desmembrat era amenințat din toate părțile. La nord era regele Ungariei, Ludovic, a cărui politică imperialistă urmăria cuceriri în dreapta Dunării; la sud erau Turcii, care încă dela 1363 ajunseseră în valea râului Marița. Regele unguresc a găsit momentul de a năvăli peste Dunăre imediat după moartea țarului Alexandru; el a cucerit Vidinul, a luat prins pe Sracimir și în locul stăpânirii separatiste bulgare a înființat un „banat“ unguresc al Vidinului.

Cucerirea ungurească constituia nu numai un pericol mare pentru Șişman, care se putea aștepta și el la soarta lui Sracimir, dar atingea și demnitatea lui de „țar“ și de urmaș al țarilor, căci pierdea la străini o țară care *de drept* era a sa. Era natural deci ca în amenințatul țar să se nască o ură neîmpăcată contra regelui unguresc, și aceasta cu atât mai mult, cu cât la sud pericolul turcesc devenind tot mai mare — în special pentru posesiunile sale, căci numai aceste se întindeau până în Marița — Șişman se găsia în neputință de a se apăra. Iar ca ironie a sorții, ajutorul extern ce i se anunța, trebuia să fie adus tocmai de cel ce umbla să-i răpească țara, de Ludovic al Ungariei.

Într'adevăr, regele unguresc se înțelesese încă dela 1363 cu papa și alți monarhi europeni pentru începerea unei acțiuni comune contra necredincioșilor (2). „Cruciata“ a și

(1) Jirecek, *o. c.*, p. 320.

(2) Pentru toate cele referitoare la această cruciată, v. Iorga, *Lupta pentru stăpânirea Vidinului*, Conv. liter., XXXIV, p. 962 urm.

fost începută în primăvara anului 1365, dar numai un singur aliat, regele Petru I de Cipru, a luptat contra Turcilor; Ludovic, am văzut, s'a aruncat asupra „schismaticilor“, asupra Bulgarilor lui Sracimir, satisfăcând în primul rând scopurile sale politice. Cât privește cauza religioasă, regele unguresc a crezut că o va servi în deajuns, dacă va trimite în banatul nou cucerit al Vidinului misionari catolici. În acelaș timp se pare că Ludovic era decis să continue acțiunea sa tot în această direcție, căci îl vedem intrând în legături mai strânse cu cetățile italiene, cu contele Amedeu de Savoia și cu împăratul Ion V. din Constantinopol. Acest din urmă s'a hotărît chiar să solicite în persoană ajutorul regelui unguresc, în care scop întreprinde, în acelaș an 1365, o călătorie la Buda. Înțelegerea s'a făcut ușor aici, căci regele n'a cerut în schimbul ajutorului decât convertirea la catolicism a împăratului și a popoarelor sale, iar nevrednicul împărat s'a arătat dispus să primească această condițiune (1). La întoarcerea împăratului, iarna, regele l-a petrecut cu cinste până la Vidin, de unde călătorul a luat drumul spre casă. Dar, ajuns la Varna, el e prins și pus la închisoare (2).

Din cele spuse până aici se înțeleg ușor motivele, cari au îndemnat pe Bulgari să oprească pe împărat. Șișman mai dinainte era în dușmănie cu el, fiind ațâțat mai ales de fiul rebel al împăratului, Andronic, care-i era cumnat (3). Iar acum împăratul, intrând în alianță cu regele Ungariei, inamicul natural al lui Șișman, deveni un vecin periculos pentru „țar“. Era natural prin urmare ca acesta, auzind de trecerea împăratului pe teritoriul bulgar, să caute să pună mâna pe el. Însă faptul că împăratul a fost închis în Varna, care era a lui Dobrotici, dovedește că și despotul era de

(1) Hurmuzaki, *Doc.*, I², p. 128.

(2) Iorga, *ibid*; Jireček, *o. c.*, p. 325.

(3) Jireček, *o. c.*, p. 325.

acord cu Şişman asupra pericolului ce prezinta împăratul și aliații lui.

Ofensa adusă împăratului bizantin a indignat pe cruciați și papa a hotărît să o răzbune, publicând în Ianuarie 1366 un nou proiect de cruciată pentru liberarea împăratului prizonier. Dar și de astă dată, ca și anul trecut, un singur om a rămas să ducă greul luptei: vărul împăratului, contele Amedeu de Savoia.

În fruntea unei frumoase armate și ajutat de corăbii venețiene și genoveze, contele atacă, din Iunie până toamna târziu, țărmul bulgăresc al Mării Negre cucerind mai multe castele și ajungând până în fața Chiliei (1). Numai Varna, unde se afla prizonierul, a putut rezista și atunci, apropiindu-se iarna, contele a început tratative cu Dobrotici și Şişman. În tot decursul lunii Noemvrie se urmează între el și cei doi principii bulgari un schimb des de scrisori și solii, la cari se mai adaugă și intervenția orașelor Mesembria și Anhial și a Patriarhului din Constantinopol. Rezultatul fu că într'adevăr împăratul a fost liberat, iar Amedeu putea debarca la sfârșitul lui Iulie 1367 în Veneția, după ce, trecând prin Constantinopol, împăratul și poporul i-au făcut o primire strălucită.

Expediția aceasta a avut o influență hotărîtoare asupra politicei viitoare a celor doi principii bulgari. Şişman a pierdut mult pe urma expediției, căci litoralul i-a fost pustiit, orașele și castelele de acolo prădate și cucerite; unele din ele au fost chiar ocupate de Bizantini. De altă parte, Turcii au profitat și ei de aceste lupte și la un moment dat au și pus mâna pe castelul Sozopolis, de unde i-a putut alunga numai intervenția grabnică a lui Amedeu (2). Era firesc prin urmare, ca aceste nenorociri să-l îndârjească și mai mult contra cruciaților și, fiindcă nu găsia altă scăpare, să-l

(1) Pentru această expediție: Jireček, *o. c.*, p. 325 și *Conv. liter.*, XXV, p. 576. Lucrarea d-lui Bollati de Saint-Pierre, *Spedizione in Oriente di Amadeo VI*, n'am avut-o la îndemână.

(2) Jireček, *ibid.*

decidă să se arunce în brațele Turcilor, în fața cărora mai curând sau mai târziu tot trebuia să se închine. Iar primul fruct al acestei alianțe avea să fie, în intenția țarului bulgar, recucerirea Vidinului dela Unguri. Deaceea Șişman, ajutat de Turci, atacă în anul următor, 1368, acest oraș, care e însă salvat de Ludovic unit cu Vladislav, Domnul Țerii Românești (1).

Politica turcofilă a lui Șişman nu putea însă conveni lui Dobrotici. El n'a perdut nimic pe urma cruciatei, căci nici o cetate de a sa n'a fost cucerită. Liberarea împăratului nu putea să o considere ca o umilire, fiindcă el nu era, ca Șişman, dușman hotărît al împăratului, iar alianța acestuia cu cruciații nu se prezinta pentru el ca un pericol iminent. Apoi Dobrotici nu avea, ca Șişman, să-și satisfacă ambițiunea de a cuceri vreun teritoriu perdut; el nu putea avea altă ambițiune decât să-și păstreze teritoriul și independența. Iar pentru aceasta puteau să i fie de mai mare folos cruciații, decât Turcii, și deaceea el și inclină spre cruciați. Încă din timpul tratativelor cu Amedeu se pare că Dobrotici a intrat în legături mai intime cu creștinii și probabil insistențelor lui se datori, în cea mai mare parte, liberarea împăratului. Aceasta ar explica și înrudirea ce s'a făcut pe urmă între familia sa și a împăratului.

Dar avem dovezi de legături amicale și cu regele unghuresc. După ce Turcii și Șişman au fost alungați dela Vidin, domnul Țerii Românești, Vladislav, a crezut că ar putea el cuceri acest oraș și a și reușit să facă aceasta. De aici s'a născut un război între el și Ludovic, care s'a terminat cu o pace, în baza căreia regele ceda Vidinul din nou lui Sracimir, vechiul stăpânitor, pe care Ludovic îl eliberează din închisoare. O scrisoare a regelui din 1369 arată însă că această eliberare s'a făcut „pe chezașia lui Laicu-Vodă și a lui Dobrotici“ (2), ceea ce dovedește că acest din urmă

(1) Iorga, *Lupta pentru stăpânirea Vidinului*.

(2) Asupra acestui războiu v. Iorga, *ibid.*

trebuia să fie bine cu regele unguresc. Nu s'ar putea susține că despotul bulgar și-a *impus* chezășia, căci nu se arată nicăiri că el ar fi luat parte la războiul împotriva regelui.

Toate acestea dovedesc că în urma cruciatei din 1366, cei doi principii bulgari duc, unul față de celălalt, o politică cu totul opusă și chiar dușmănoasă. Ruptura între ei a devenit de sigur și mai mare, când pe la 1374 Dobrotici caută să cucerească pentru ginerele său Mihail, fiul împăratului bizantin, coroana Trapezuntului, dela „împăratul“ de acolo, prieten și rudă a lui Șișman (1).

Cât privește lungul război ce Dobrotici a purtat cu Genovezii (1373—1385), e greu de admis că s'ar fi născut din dorința despotului „de a-și asigura domnia asupra Mării Negre“ (2), ci e mai probabil că a fost provocat de Genovezi, cari voiau să ocupe Chilia, cum au și ocupat-o chiar în decursul acestui război (1381). Rolul ce a avut în decursul luptelor guvernatorul rebel din Tenedos, Ioan Muazzo, n'a putut fi mare, căci atunci când a fugit el la Dobrotici, (1383), războiul era început și apoi chiar în anul următor Muazzo a fost prins și pedepsit (3). Dobrotici era bătrân în acest timp, numai domnia o avea de aproape 30 de ani, așa că nu putea avea ambiții de cuceriri, cum i se atribue. În anul 1385 încă, luptele cu Genovezii au încetat, iar când peste doi ani se încheia pacea, Dobrotici era „răposatul domn.“ Tratatul „defavorabil“ a fost scris de fiul său Ivanco.

III.

Până în anul 1387 țara lui Dobrotici pare a nu fi fost atacată de Turci. După bătălia dela Marița (1371), aceștia au

(1) Hopf, *Griechenland*, II, p. 8; Heyd, *Hist. du commerce du Levant*, I, p. 532; Iorga, *Chilia*, p. 51.

(2) Hopf, *ibid.*

(3) *Ibid.*; *Chilia*, Iorga, p. 52.

luptat mai ales contra Sărbilor și a lui Șişman, reușind pe cei dintâi să-i supună la 1376 și cucerind celui de al doilea rând pe rând orașele de pe țărm și castelele din munți. În acest timp Șişman a mai fost atacat și de fratele său Sracimir, care i-a cucerit pentru un timp Sofia, făcând astfel ca orașul să cadă mai ușor în mâna Turcilor (1382).

La 1386 7 sultanul Murad cere ambilor principi bulgari, Șişman și Ivancu, fiul lui Dobrotici, să ia parte la o expediție contra Sărbilor, dar și unul și altul refuză. Totuși ei nu ajută nici pe creștini, și Sărbii n'au avut aliați decât pe Bosniaci în acest război, terminat cu victoria creștinilor la Pločnik. Această victorie însă a decis pe cei doi principi bulgari să se declare pe față contra Turcilor, provocând astfel o expediție a sultanului contra lor. În 1387 8 ostile turcești îi atacă în acelaș timp pe amândoi; Ivancu se apără bine în Varna, pe care Ali-Pașa n'o poate cuceri, dar Șişman nu îndrăznește să lupte cu Sultanul, ci i se închină. Drept chezășie sultanul îi cere Silistra, pe care țarul i o și promite. Dar și închinarea și promisiunea n'au fost făcute decât cu scopul de a întârzia înaintarea lui Murad, căci Silistra, în loc să fie predată Turcilor, a fost și mai mult fortificată de Bulgari. Atunci sultanul pornește din nou contra lui Șişman, cucerește, între altele, Tărnova, Șumla și Nicopole, iar țarul e silit să se supună definitiv (1).

Cu ocazia acestei expedițiuni cronicarii turci pomenesc și de cucerirea unor „turnuri“ la Dunăre, arată că s'au prezentat sultanului și „cheile cetății care se numește Giurgiu“ și că Turcii au pus mâna „pe castelele și cetățile acelea, pe cari altădată, trecând Dunărea, le ocupase Muntenii în Bulgaria“ (2). Ultima mențiune ar dovedi că încă înainte de 1387 8 Muntenii ar fi ocupat cetăți pe malul bulgăresc. Domn al Țării Românești era în 1387 Mircea, dar el poate să

(1) Iorga, *Chilia*, p. 63-4; Jirceek, *o. c.*, p. 241-2.

(2) Iorga, *ibid.*

fi domnit și vre-un an, doi, înainte de 1387, căci știrile despre predecesorul și fratele său Dan nu ajung decât până la 1385. Se constată de altă parte că relațiile între acești doi frați n'au fost de loc bune și în luptele lor s'a amestecat și Șișman (1). Deci la acest timp s'ar referi mențiunea „altădată“.

Cu toate acestea de aici nu putem de loc să conchidem că odată cu cuceririle de orașe în Bulgaria, Mircea ar fi pus stăpânire și asupra despotatului lui Dobrotici; despre aceasta prima mențiune n'o avem decât în 20 Ianuarie 1390 (2). Chiar și dacă documentul (documentele?) cu data de 1387 ar fi într'adevăr din acest an (3), el n'ar dovedi această stăpânire. Căci în document Mircea e arătat stăpân peste „șterile tătărești,“ peste „ambele maluri ale Dunării până la Marea cea mare“ și peste „cetatea Silistrei“; iar acestea, am văzut mai sus, nu echivalează cu stăpânirea peste „șterile lui Dobrotici.“ În 1387-8 Mircea nu putea avea din „șterile tătărești“ decât o parte din sudul Basarabiei, însă fără Chilia și ținutul ei, care era în mâna Genovezilor, iar cetățile de pe „amândouă malurile Dunărei“ am văzut că-i erau discutate de Turci.

Însă în vara anului 1389 s'a dat o luptă mare la Kosovo și la această luptă a luat parte activă și Mircea. Câteva luni în urmă, în Ianuarie 1390, el se intitulează într'adevăr „despot al șterilor lui Dobrotici“, pe lângă care adaugă și domn al Silistrei, pe care se vede că a recucerit-o dela Turci. Deci în acest interval de timp a pus el mâna pe despotatul dobrogean, profitând probabil de faptul că Ivanco, care trăia la această dată, nu-l putea apăra contra Turcilor. În 1391 stăpânirea aceasta e din nou documentată.

Dar în 1392 Turcii cuceresc iarăș Silistra și un document

(1) Iorga, *Geschichte des rum. Volkes*, I, p. 279.

(2) Iorga, *Chilia*, p. 62 Toate documentele ce menționez mai departe sânt de aici.

(3) Iorga, *Geschichte*, p. 281, n. 1.

dela sfârșitul acestui an menționează numai stăpânirea asupra Terii-Românești „din munți până la hotarele Tartariei“.

În anul următor sultanul Baiazid a cucerit definitiv Bulgaria lui Șișman și acesta dispare de acum din istorie; apoi sultanul plecă în Asia. Mircea profită de absența lui și năvălește în dreapta Dunării, de sigur cu scopul de a recuceri cetățile pierdute. Urmarea fu cunoscuta expediție a lui Baiazid în Muntenia, în anul 1394, cu care ocazie s'a dat și lupta dela Rovine. Urmările rele ce a avut pentru Mircea această expediție — se știe că el a fost silit să plece în Ardeal, iar în locu-i Turcii au pus pe Vlad — au adus cu ele și pierderea posesiunilor din dreapta Dunării, inclusiv despotatul dobrogean, care probabil a fost pierdut încă dela 1392. Documentele lui Vlad nu pomenesc niciodată aceste posesiuni, iar tractatul lui Mircea cu Sigismund dela 1395 deasemenea nu le amintește. Era și natural de altcum ca Mircea să nu le stăpânească acuma, când era lipsit de tron, după ce încă înainte de 1393 nu le mai avea.

Pentru anii 1395 și 1396 însă avem și alte dovezi că posesiunile transdanubiane erau în alte mâni. O însemnare dela 19 Octomvrie 1395, din socotelile Perei, arată că Ivanco trăia la această dată (1), iar bavarezul Schiltberger, trecând cu un an, doi în urmă spre Constantinopol, numește fosta țară a lui Dobrotici cu numele de „Bulgaria“, iar capitala ei „Kalliakra“ (Kallacerka). Tot el spune apoi că „țerile cari sânt între Dunăre și Mare țin de sultanul turcesc“ (2). Acestea ne-ar îndreptăți să credem că despotatul lui Dobrotici era acum în mâna lui Ivancu, care îl stăpânea ca vasal al sultanului.

Abia după restabilirea în scaun, la 1397, a putut Mircea să încerce din nou cucerirea posesiunilor sale din dreapta Dunării. În acest an creștinii ocupă Silistra, Vidinul, și Nicopole, dar scurt timp în urmă Baiazid recucerește Silistra.

(1) Iorga, *Chilia*, p. 55.

(2) Ed. Langmantel, p. 52-3.

Un document din 1399 pomenește din nou stăpânirea transdanubiană, și până la moartea lui Baiazid ea a rămas în mâna Domnului muntean. Rolul însemnat ce l-a avut Mircea în luptele pentru tron dintre urmașii lui Baiazid, a contribuit apoi ca țărmlul drept al Dunării să-l mai poată păstra până la 1417. Dar numai „țărmlul“ cu „cetățile turcești“, căci despotatul dobrogean propriu zis a rămas, după 1392, pentru multe veacuri în mâna Turcilor.

CONST. MOISIL.

IZVOARELE IN LITERATURA

În timpul din urmă estetica a renunțat la scopul ei de mai înainte de a da canoane generale pentru artă și reguli generale ale frumosului și se mulțumește pe de o parte cu analizarea nașterii operei de artă în sufletul artistului, pe de altă parte cu studiarea impresiei ce produce, deci a plăcerii estetice. Ceea ce însemnează, că și estetica tinde să ajungă în posesiunea mijloacelor și metoadelor științelor pozitive, a datelor sigure, a faptelor și în posesiunea unui mijloc sigur de operațiune, al comparațiunei, care admite controlul.

Printre disciplinele cele dintâi care au trebuit să țină seamă de această schimbare, de imposibilitatea unui cod general al frumosului și de lipsa unui sistem metafizic admisibil al esteticei, a trebuit să fie critica literară și istoria literaturii. Și cum aprecierea unei opere de artă numai după plăcerea și neplăcerea subiectivă, pe care o simțea criticul, de mult cedase locul — vorbesc de Germania — unei metode mult mai științifice, celei istorice, critica literară de astăzi și-a căutat o cale care să unească avantajii metodei istorice cu rezultatele obținute de estetica mai nouă, o cale care să nu dea loc arbitrarului subiectiv al esteticei metafizice, dar nici lipsurilor metodei istorice pure, care renunță la judecarea valorii estetice a operei.

Aceasta e mișcarea ultimelor decenii în Germania pe terenul acesta. De fapt și Taine a fost pe aceeaș cale. Când

Taine cere explicațiunea operei din personalitatea autorului și înțelegerea personalității autorului din rasă, mediu și moment, el nu face altceva decât înlătură judecata pur estetică, deci subiectivă, sau mai bine zis o completează cu cercetări și considerațiuni, pe care și istoria le întrebunțează, și dă problemei întregi dimensiuni mari și proporțiuni, pe care el cu intuițiunea sa genială a putut să le stăpânească și învingă, care însă pentru cei mai mulți urmași s'au dovedit periculoase. Căci stăpânirea sigură a unui orizont atât de vast poate să reușească numai geniului, iar pentru cei mulți pretinde adunarea unui material de observație amănunțită, pe care numai rar o va putea face unul singur, înainte de a se putea trece la deducțiunile generale. Mai conține metoda aceasta și marea primejdie de a da prea puțină atenție și importanță personalității și puterei ei. Dar și altfel metoda aceasta, încăpută pe mâni mai slabe, a condus la rezultate atât de puțin științifice, încât știința germană de astăzi consideră d. ex. pe Brandes ca reprezentând un punct de vedere și o metodă, peste care s'a trecut înainte fără câștig și fără pierdere, deși aceeași știință germană se servește și ea de studiarea rasei, mediului și împrejurărilor pentru explicarea fenomenelor literare. Numai cât o face cu rigurozitate și precauțiune, studiind mai întâi până în cele mai mici amănunte lucrurile cele mai apropiate—opera în sine, izvoarele ei, viața autorului, influențele sigure ce s'au exercitat asupra lui, etc.—și lărgind numai treptat sfera, pentru ca să o poată stăpâni totdeauna cu privirea, să nu piardă nimic esențial din vedere, să nu se strecoare neexactități (lucru, care se întâmplă atât de ușor, când se sintetizează fără analiză prealabilă) și să nu fie expusă rătăcirii în vag.

E clar că, cu cât metoda întrebunțată în critică deschide mai puține porțițe greșelilor, cu cât exclude mai mult rătăcirea pe căi vagi, cu cât admite mai mult controlul, cu atât critica va fi mai științifică. Aprecierea subiectivă, sau mai bine zis personalitatea criticului își are și aci locul ei,

căci cu cât criticul va avea o viață sufletească și o experiență internă mai bogată, cu atât va avea un fundament mai solid pentru înțelegerea vieții sufletești a artistului; cu cât organizațiunea sufletească a criticului va fi mai bogată și mai multilaterală, cu atât mai ușor va putea prinde particularitățile caracteristice ale operii literare. Va trebui însă în același timp exercițiu și obiectivitate, ca nimic din lumea subiectivă a criticului, din modul său de a vedea și a simți, să nu fie trecut pe nedrept în producțiunea individualității străine a artistului. Dar pe lângă acestea trebuie să mai existe altceva, care pe de o parte să îngreudească posibilitatea arbitrarului, pe de altă parte să dea material pozitiv și date sigure și deodată cu acestea ocazie pentru control.

Posibilitatea controlului ne-o dau faptele și comparațiunea, dacă e aplicată și aci cum se aplică în toate științele. În critica literară comparațiunea e importantă și altfel, fiindcă este un mijloc sigur pentru dezvoltarea atențiunii astfel, încât să poată prinde cu ușurință părțile caracteristice fiecărui fenomen și, asemănând diferențele, să poată supune totul unor puncte de vedere generale.

Dar nu orice poate fi luat spre comparațiune, dacă nu voim să facem numai figuri retorice, și dacă voim să obținem prin comparație rezultate sigure și pozitive, pe care să putem clădi mai departe. Trebuie să începem cu cele mai apropiate, care se impun spre studiere și comparare, și numai stabilind rezultate sigure să ne bazăm treptat pe cele obținute pentru a lărgi sfera și a atrage în comparațiune lucruri mai depărtate. Numai atunci putem pretinde, ca cercetările și rezultatele lor să fie tratate drept cu adevărat științifice, numai atunci ne putem aștepta la rezultate pozitive indiscutabile, care vor putea fi supuse controlului de ori cine.

Iar faptele și datele sigure, dela care trebuie să plecăm? Ele ne vor fi date de viața și persoana autorului și de izvoarele operelor sale.

Astfel a ajuns critica științifică la metoda care face, ca

opera de artă să se nască oarecum încă odată înaintea noastră, și numai pe urmă o analizează și o caracterizează. Astfel ea ajunse să ceară, ca opera literară să se desfacă înaintea noastră în elementele, din care s'a înjghebat în sufletul autorului. Căci înainte de toate trebuie o cunoaștere a materialului pe care l-a prelucrat autorul și o privire clară în modul lui de a lucra, dacă voim să avem posibilitatea de a aprecia just activitatea lui. Numai atunci vom putea ști, care au fost intențiunile lui — dacă le-a avut — numai atunci vom putea surprinde manifestațiunile inconștiente ale individualității sale.

Iată cum studiul izvoarelor s'a impus ca primă condiție a criticii științifice, cel puțin la Germani. — Iată de ce critica științifică consideră necunoașterea izvoarelor și studiarea necompletă a lor drept lipsă gravă și cauză de nesiguranță. Căci numai ele pot da criticii caracterul unei științe pozitive, de oare ce tot restul clădirii trebuie să fie fondat pe această temelie. Bine înțeles, studiul izvoarelor nu trebuie considerat ca scop, ci numai ca un mijloc indispensabil, ca o treaptă, peste care trebuie să trecem — de multe ori cu multă greutate, pentru ca să ne putem apropia de înălțime.

La noi studiul acesta în literatură nu se prea cunoaște și e desconsiderat. E și foarte ușor să spui, că e muncă migăloasă, care te face să pierzi posibilitatea gustării operei literare și plăcerea estetică! Ca și cum prima și singura datorie a criticului ar fi o gustare senină și neturburată a plăcerii estetice, pe care i-o produce opera de artă! Din contră, cunoașterea izvoarelor face gustarea operei de artă mai intensivă, fiindcă aprofundează înțelegerea ei. Și în critică, ca în ori care altă știință, se cere muncă răbdătoare și desinteresată, prudență, respect pentru adevăr și iubire pentru știință. E adevărat însă că e mult mai comod să rămâi la aprecierea pur subiectivă, toată munca să-ți fie cum să jonglezi mai bine cu termenii „romantism“, „clasicism“, „realism“, „idealism“ și cu toate combinațiunile, pe

care le pot da acești termeni răbdători; să dai verdicte, prin care clasezi în categoriile de mai sus, admiți talent în oarecare măsură, ori nu admiți nici talent, nici individualitate, nici morală; să clasezi toată literatura de astăzi în cutare rubrică; să pretinzi că dai direcție nouă literaturii nu numai de astăzi, ci și celei de mâine, pe care o vei duce pe calea cea adevărată. E foarte ușor, mai ales la noi, nu se cere decât iscusință, oarecare inteligență și foarte mult curaj, dar e zadarnic și nu e științific.

Trebuesc deci fapte și posibilitatea controlului. Ce se impune atunci mai mult și mai înainte de toate, decât cunoașterea materialului, care l-a inspirat, de unde l-a luat poetul, modul cum l-a întrebuințat și prelucrat? Numai astfel avem posibilitatea de a vedea ce l-a atras și de a ne explica pentru ce l-a atras; numai astfel putem distinge, ce-i aparține lui și ce este luat gata de la alții; numai așa îl putem surprinde în timpul, când puterile cele mai ascunse ale sufletului său lucrează clar înaintea noastră; numai astfel îi putem observa particularitățile, care-l disting de alții sau pe el însuși în diferitele epoce ale producției sale. Numai astfel putem constata intențiunile și aspirațiunile autorului și aprecia întrucât și le a îndeplinit. Aci avem date pozitive, fapte care nu pot fi contestate de nimeni, comparațiunea lor o poate controla oricine și discuțiunea stearpă e din capul locului exclusă, căci se stabilește adevărul obiectiv, care nu poate fi decât unul singur. Și terenul pentru bogăția observațiilor fine e departe de a fi pierdut sau micșorat, personalitatea criticului se poate desfășura și mișca în deplină libertate, însă numai în interiorul sferei adevărului.

Iată pentru ce critica germană pune atâta preț pe cunoașterea izvoarelor, pe care le caută și le studiază cu o sânguință exemplară; iată de ce se dă o atențiune extraordinară scrisorilor, memoriilor și tuturor notițelor, care rămân pe urma poeziilor, de ce se studiază variantele, pentru a observa evoluția artistului. Iată pe ce temelie solidă

e așezată judecata literară și estetică și apoi generalizarea și clasificarea în rubricile mari. Iată cum se poate ajunge la o caracteristică, care să fie în stare într'adevăr să dea o idee precisă despre opera de artă și aceluia care n'o cunoaște.

Dar nu numai pentru aprecierea și înțelegerea autorului ci și pentru interpretarea textului poate să fie de mare folos cunoașterea izvorului. Ce e drept, fiecare autor presupune sau trebuie să presupună, că cititorii îl vor înțelege fără alte ajutoare, că opera în sine va produce în sufletul acestora asociațiunile de idei, pe care a voit el să le provoace, că sentimentele și emoțiunile dorite de el, adică plăcerea estetică, vor urma citirii operei sale fără vre-o intervenție străină. Cu toate acestea cunoașterea izvorului dă de multe ori lămuriri și precizări și în privința aceasta ușurează în mod deosebit interpretarea și face posibilă o înțelegere mult mai profundă.

Pentru documentarea celor de mai sus și pentru a da un mic exemplu al importanței pe care o are cunoașterea izvoarelor, voi lua o poezie a lui Heine. În Heinrich Heine's *Sämtliche Werke*, herausgegeben von Elster, vol. I, pag. 357, se află

Der Asra.

Taglich ging die wunderschöne
Sultanstochter auf und nieder
Um die Abendzeit am Springbrunn,
Wo die weissen Wasser plätschern.

Täglich stand der junge Sklave
Um die Abendzeit am Springbrunn,
Wo die weissen Wasser plätschern ;
Taglich ward er bleich und bleicher.

Eines Abends trat die Fürstin
Auf ihn zu mit rauhen Worten :
Deinen Namen will ich wissen,
Deine Heimat, deine Sippschaft !

Und der Sklave sprach: Ich heisse
 Mohamet. Ich bin aus Jemen,
 Und mein Stamm sind jene Asra,
 Welche sterben, venn sie lieben. (1)

Compare acum oricine profunzimea și preciziunea impresiei, pe care i-o lasă balada de mai sus, claritatea ideei, pe care i-o dă despre Heine ca poet liric, cu aceea pe care o va avea după studiarea și compararea izvoarelor. Să compare aprecierea, pe care o poate face acum poeziei de mai sus și unde ar fi meritul poeziei și al poetului în cazul când anecdota s'ar fi aflat undeva tocmai în forma aceasta și n'ar fi așteptat decât să fie pusă în versuri, în cazul acesta n'ar fi toată aprecierea vorbă în vânt? — Să compare deci aprecierea de acum cu preciziunea și siguranța judecății, pe care o poate formula după cunoașterea izvorului și a modului cum l-a întrebuițat Heine.

În aceeași ediție a operelor lui Heine, vol. VII, pag. 624 cetim următoarele: „S. 357, f. der Asra. Heine's Quelle befindet sich in dem Werke De l'amour von Stendhal (Marie Henri Beyle). 1. Aufl. 1822. In der Ausgabe von 1856 (Paris, Levy) stehen S. 177. f.:

Fragments extraits et traduits d'un recueil arabe intitulé Le divan de l'amour, compile par Ebu-abi-Hadglat (manuscripts de la bibliotheque du roi, n. 1461 et 1462).

nach einer von einem Mohammed erzählten Geschichte:

Ce Djamil et Bothaina, sa maîtresse, appartenaient tous les deux aux Benou-Azra, qui sont une tribu celebre en

(1) Traducerea în proză ar suna cam astfel:

Din neamul Asra.

Zi cu zi fata minunat de frumoasă a sultanului se plimba spre seară pe lângă fântâna, în care foșnesc apele albe. Zi cu zi sclavul cel tânăr stătea spre seară lângă fântâna în care foșnesc apele albe; zi cu zi el tot mai palid se făcea. Într'o seară principesa se îndreptă spre el și-i zise în grabă: Cum te chiamă? Din ce neam și din ce țară ești? Iar sclavul zise: Mă chiamă Mohamet, sânt din Iemen și din neamul acelor Asra, cari mor când iubesc.

amour parmi toutes les tribus des Arabes. Aussi leur manière d'aimer a-t-elle passé en proverbe, et Dieu n'a point fait de créatures aussi tendres qu'eux en amour.

Sahid, fils d'Agba, demanda un jour à un Arabe: De quel peuple es tu? Je suis du peuple chez lequel on meurt quand on aime, répondit l'Arabe. „Tu es donc de la tribu des Azra?“ ajouta Sahid. Oui, par le maître de la Caabat repliqua l'Arabe. „D'où vient donc que vous aimez de la sorte?“ demanda ensuite Sahid. „Nos femmes sont belles et nos jeunes gens sont chastes“, répondit l'Arabe.

Quelqu'un demanda un jour à Arouâ-Ben-Hezam: „Est-il donc bien vrai, comme on le dit de vous, que vous êtes de tous les hommes „ceux qui aient le cœur le plus tendre en amour?“ „Oui par Dieu! cela est vrai!“ répondit Aroua, et j'ai connu dans une tribu trente jeunes gens que la mort a enlevés, et qui n'avaient d'autre maladie que l'amour.

(Diese Nachweise zum Asra verdanke ich Herrn Prof. Erich Schmidt in Berlin)“.

Potrivirea aproape cuvânt de cuvânt (cel puțin în întrebare și răspuns) dovedește pe deplin, că aci trebuie căutat izvorul poeziei lui Heine. Și cine cunoaște câtuși de puțin poeziile lirice și viața lui Heine, știe că și poetul cunoștea din experiență iubirea profundă, care distruge fără speranța fericirii măcar, și deci nu se va mira că acest subiect a trebuit să-l impresioneze adânc și să-l atragă.

Din comparațiunea izvorului cu poezia lui Heine rezultă: motivul e luat pe dea'ntregul, însă situațiunea și „pointa“ sânt invenția poetului. Cele 6 versuri dela urmă sânt împrumutate aproape textual, așa că sfârșitul baladei e format din partea de mijloc a anecdotei. Dar cât de bine e totul localizat (scena la curtea unui sultan oarecare, neamul Asra în Iemen = Arabia Felix!) și cât de bine e motivat: acolo este nobilul, care întreabă numai din curiozitate, aici întrebarea e motivată și situațiunea apropiată mult de inima noastră, fiindcă femeia iubită întreabă pe sclavul, care o iubește, care se stinge văzând cu ochii. Astfel explicațiunea

în gura sclavului e mult mai poetică și mai mișcătoare, căci în acelaș timp e și o discretă declarațiune de iubire, făcută în forma cea mai gingașă de unul care știe ce soartă îl așteaptă. Și motivarea, în ce cuvinte simple: *wunderschöne Sultanstochter* (încă un epitet, care nu spune mai nimic!), *er ward immer bleich und bleicher*, etc. Să nu se treacă cu vederea, că Heine a terminat poezia cu perspectiva aceasta tragică a morții, care vine ca o necesitate fatală și n'a continuat-o ca într'o operetă sau un roman sentimental, povestind, de ex., căm s'au stabilit de acum relațiuni secrete etc., deși din cele ce preced s'ar putea admite un interes oarecare pentru sclav. — Abia după această comparațiune cu izvorul vedem clar ce a voit să accentueze poetul și putem aprecia puterea, cu care în trăsături atât de simple și de discrete a putut să ne dea în patru strofe scurte tragedia unei vieți din cele mai poetice. Acum vedem ce este proprietatea lui și ce este luat dela alții și putem observa câtă preciziune și forță știe să dea el prin „pointa“ poeziei sale față de povestirea, în sine, și ea, atât de poetică, a izvorului întrebuițat.

Am luat ca exemplu o poezie din cele mai scurte și totuși sper că am demonstrat ce este esența studiului izvoarelor, care este funcțiunea lui și cât este de necesar, dacă voim să dăm caracter pozitiv, științific studiilor literare și critice; e ușor de înțeles, că la opere de o importanță și întindere mai mare, la drame, romane, etc., rezultatele obținute pot fi mult mai multiple și mai de valoare pentru înțelegerea și aprecierea justă a operei și a poetului.

Să ne inchipuim munca aceasta săvârșită pentru toate operele unui poet, bine înțeles acolo unde se poate face, unde izvorul e cunoscut (și se lucrează neconținut, ca să se afle, pe cât posibil, izvoarele tuturor operelor mai însemnate și rezultatul acestei munci colosale se adună apoi de prin reviste și de pe unde e publicat, ca să formeze notițe modeste la sfârșitul volumelor operelor complete sau introducerea la aceste opere) - să ne inchipuim deci

această muncă îndeplinită pentru toate operele unui poet și atunci ne vom putea face o idee, cum în țara muncii cinstite și conștientioase, unde adevărul și știința sânt respectate și iubite, critica literară nu plutește în vânt, nu face scamatorie pe socoteala naivilor, nici nu caută să-i amețească și adoarmă în legănatul ademenit al termenilor umflați și vagi, ci procedează ca oricare altă știință pozitivă, adunând fapte, comparând și dând astfel rezultate pozitive, indiscutabile, care-i pot aduce cu drept cuvânt numele de „critică științifică.“

Berlin.

TRAIAN BRATU

LA LUNĂ

Treci deapururi gânditoare,
Lună, pe cărări senine
Oglindindu-te pe lac,
Ale tale raze line
Prin pădurea sunătoare,
Ca argintul, se desfac.

Treci. Tu ai văzut prin vremuri
Cum se luptă omenirea,
Cum durerile-i se cern,
Ș'ai putut să te cutremuri...
Numai tu mai știi menirea
Universului etern.

Căci aice toate cele
Noi statornice le credem
Și ne 'nchipuim că sânt,
Deși știm unde purcedem.
Cade veșnic peste ele
Al deșertăciunii vânt.

Cugetarea întreruptă
Veşnicia n'o despică;
Vulturul urcat prea sus
Cade cu aripa ruptă —
Steaua nu se mai ridică
Dacă raza-i a apus.

Şi în neputinţa noastră
Adevărul de-a-l cuprinde,
Ne-a rămas să ne 'mbătăm
De-al tău farmec ce se 'ntinde
Pe tăria cea albastră,
Şi un imn să-ţi înălţăm!

AL. A. NAUM.

DESPRE METODĂ ÎN FILOSOFIE

I.

Pentruca o speculație omenească să poată fi deosebită de altele, trebuie să se arate sau că îi aparține un domeniu aparte, sau că se slujește de o metodă specială.

Fiecare dintre căile acestea au fost la vremea lor urmate, pentru a se stabili distincțiunea ce se simțea că există între filosofie și celelalte ramuri de activitate intelectuală. S'a afirmat de către unii că filosofia diferă de celelalte științe, pentrucă are un obiect deosebit, și s'a pretins de către alții că autonomia filosofiei se întemeiază, nu pe particularitatea obiectului, ci pe cea a metodei. Întâiul mod de vedere e al majorității filosofilor, cel de al doilea e numai al unei școli, al unui curent filosofic, mărginit la câteva decenii de durată și coprins între hotarele unei singure țări, al curentului despre care s'a zis foarte multe și va trebui să se spue și mai multe, — al curentului purcedat dela Kant și culminat cu Hegel.

Întâia grupă de delimitatori ai filosofiei — căreia să-i zicem marea grupă — stabilește că filosofia are un domeniu special. E domeniul legilor celor mai generale, al principiilor supreme, cari stăpănesc deopotrivă fenomenele lumii fizice și înfățișările lumii sufletești. Pe când științele celelalte numite pe drept particulare, pornite din nevoea diviziunii muncii și întemeiate pe diferențe aparente, despărțesc universul armoniei și înlănțuirii generale în compartimente mai răstrânse în care lucrează închizându-se și se închid lucrând, rămâne nevoea unei alte întreprinderi — care nu e decât filosofia — ca să înfăptuească armonizarea grupelor separate și să găsească acele legi universale care firește nu puteau fi descoperite, în urma pulverizării investigației umane, de cercetătorii nici unuia din domeniile speciale în care fiecare se zidea.

Prin urmare, filosofia are un obiect aparte. Coordonând legile mai mărunte, care subsumă cercetările fiecărei științe speciale, râvnește formularea legilor generale, și măcar întrezărirea principiilor supreme. Are ea pentru aceasta și o metodă proprie? Întru nimica, răspund laolaltă partizanii acestui mod de a vedea. Metoda ei, este metoda comună a tuturor celorlalte științe, care nu e decât metoda firească a minții noastre. Celelalte științe s'au alcătuit ca atare din cauza necesității de divizare a muncii. A fost nevoie numai să se împartă largul și bogatul câmp al naturii, care întrece puterea de cercetare a unei singure munci, și de aci au izvorit specialitățile toate, iar nici de cum ca să se satisfacă deosebite moduri de investigare, ce ar exista în sufletul omenesc. Capetele noastre nu au decât o singură cale de cunoaștere. Din acest punct de vedere nu s'ar fi stabilit nici odată vre-o distincție și deci vre-o specialitate. Calea este una, știința e tot una. Specialitățile au fost, după cum s'a spus, create, din cauza largimii covârșitoare a câmpului naturii. Rostul filosofiei e să unifice, să armonizeze între ele rezultatele acelor științe, găsite după metoda lor. Metoda filosofiei e deci metoda celorlalte științe, aplicată numai pe o întindere mai mare, decât o aplică fiecare din ele. — Această idee a fost susținută — și dacă nu susținută dar urmată — din cea mai depărtată antichitate până astăzi, cu excepția acelei școli filosofice de care am pomenit.

În contra acestei opinii se ridică cealaltă părere, anume că dacă e vorba să se facă vre-o deosebire între filosofie și științe, aceasta se poate face numai pe baza metodei și nu pe cea a obiectului. Aceeaș materie poate fi tratată și cercetată în două chipuri: după metoda experimentală, inductivă, care e metoda științelor speciale, și care e o metodă vulgară, precum și după metoda deductivă sau speculativă, o metodă cu mult mai nobilă și care e metoda filosofiei. — Această părere are ca punct de plecare pe Kant, zic punct de plecare și nu inițiator, pentru cuvântul că nu poate fi dânsul făcut responsabil de consecințele cam silite pe care le-au tras alții din ideile sale. Kant făcuse pentru întâia oară următoarea distincțiune clară: există idei „apriori“ care aparțin minții noastre, în calitate de forme ale ei constitutive, înainte de ori ce experiență și cărora experiența se supune, și idei „aposteriori“ care sânt dobândite din experiență. — Inovația lui Kant consista nu în afirmarea existenței ideilor „apriori“ — acest lucru se mai spusese și

înainte de dânsul, bunăoară de Descartes — ci cu privire la caracterul pe care îl atribuia dânsul ideilor în chestiune. Aceste idei, după părerea lui Kant, erau pur *formale*, rezervând conținuturile materiale numai ideilor ieșite din experiență.

Din pricina acestui esențial caracter al ideilor „apriori” decurgea pentru ele mai întâiu un desavantaj, care în anume privință echivala cu o decapitare. Ori ce speculație întemeiată numai pe ele, ori ce speculație care întorcea capul dela experiență, era o speculație sterilă.

Numai cu ajutorul formelor „apriori” nu puteai stabili nimic, nu puteai conchide nimic, cum nu poți stabili, după forma unor rame de tablouri, nimica în ce privește calitatea ori natura pânzei pe care o vor încadra. Pe de altă parte însă, dela Kant, aceste idei înăscute capătă și o însemnătate, pe care înainte nu o avuseră și pe care — închizând ochii asupra desavantajului de mai înainte — au să o speculeze într'atâta câțiva din urmașii lui. Ideile „apriori” devin formele necesare ale ori cărei experiențe posibile. Ele singure nu pot dovedi nimic. Însă ori ce experiență, ori ce fenomen al naturii, trebuiește neapărat să se supue cadrului lor prestabilit. Ele însemnează conturul necesar al ori cărei experiențe actuale și viitoare, căci, după părerea lui Kant, nici o reprezentare nu vine înaintea conștiinței mai înainte ca să îmbrace aceste forme ale ei. — Pe când filosofii anteriori lui Kant care admiteau idei înăscute, — fără să le considere ca formale și apoi universale — dacă se aventurau și în speculații pure câte odată, nu prejudecau pe de altă parte forma ori cărei experiențe, Kant, dacă se abține cu hotărîre dela speculații curat mintale, prejudecă însă într'o măsură conturul tuturor experiențelor omenești. — Acesta este punctul lui Kant. Trei din urmașii săi merg pe această cale înainte. Dacă forma ori cărei experiențe este dinainte hotărîită de ideile constitutive ale minții, apoi această experiență cu fenomenele ei, cu legile și cu evoluția ei, va putea fi „apriori” construită numai prin speculația abstractă, urmărită numai cu astfel de noțiuni, — consecință inspirată de Kant, dar nu și indicată de el. Mai trebuia pentru aceasta o rectificare a hărții, a înlăturirii ideilor înăscute. Fichte și mai pe urmă Hegel înlocuiesc tabloul static al ideilor formale, pe care îl lăsase Kant, cu o schitare genetică, cu un proces dialectic al acelor idei, și astfel întreprind pe baza lor exclusivă să construească natura,

istoria ș. c. l. — Toată fenomenologia naturii, atât fizice cât și spirituale, e un efect al dezvoltării ideii, și în mod aprioric, fără consultarea experienței și fără controlul ei, se poate construi, dela cele mai largi cuprinderi până la cele mai mici amănunte, toată această natură la care participăm. Iată cum s'a ajuns la convingerea că pe lângă metoda empirică a științelor particulare mai există o metodă de cercetare deosebită, metoda speculativă, abstractă, tot atât de valabilă ca cealaltă și cu mult mai nobilă și mai comprehensivă, care este a filosofiei.

Așa dar pe când după prima opiniune deosebirea dintre filosofie și celelalte științe e chestiune de obiect, după a doua părere e o chestie de metodă.

Cei dintâi afirmă că filosofia are un domeniu de stăpânire proprie, deosebit de al altor științe, ceilalți că filosofia nu are un domeniu, ci numai o cale deosebită ce străbate toate domeniile. Ambele păreri recunosc rolul superior al filosofiei. Dar pe când — pentru a face o comparare — după întâia părere, filosofia e o autoritate cu putere temporală (având o țară proprie de stăpânit), după a doua e numai putere spirituală, adică stăpânește întreg ținutul științii, cu toate colțurile și amănuntele sale, însă cu un altfel de sceptru în mână, decât sceptrele celorlalte științe...

Nu a trecut mult și a doua părere, cea care afirmase deosebirea de metodă a filosofiei, a intrat într'un discredit crescând. Deducțiile apriorice ale metodei speculative erau rând pe rând desmințite de științele experimentale. Și ori cum, era greu să se convingă lumea că experiența era cea care greșea... Și în adevăr cele mai neașteptate afirmații științifice rezultase din aplicarea aventuroasă a metodei speculative. Se pretindea că există stele acolo unde nu erau și că sânt necesare goluri planetare, după regulile dialectice, acolo unde după scurtă vreme s'au găsit resturi de astru sfărâmat. În fine, dacă imi aduc aminte bine, se stabilise identitatea între stele și facle, tot ca o neapărată consecvență a procesului dialectic al noțiunilor apriori. Metoda a căzut în marele discredit care i se cuvenise și cum multă lume continua să creadă că filosofia nu e alta decât aplicarea acelei metode, a ajuns să se confunde pentru câtăva vreme noțiunea de filosofie cu aceea de verbiș. Este drept că și dela Fichte și dela Schelling și dela Hegel au rămas și idei fecunde. E și astăzi foarte prețuită legea evoluției prin contraste, o idee Hegeliană. Dar toate

aceste idei serioase nu se datoreau metodei speculative, ci izvorau, după cum s'a observat îndată, din experiențe do-site și nedecarate. Din zi în zi se constată mai tare necesitatea indispensabilă a experienței, pentru ori ce lege, pentru ori ce afirmare serioasă.

Operațiile minții izolate, care nu încorporează bucăți de experiență, funcționează în gol. Ori ce afirmație materială făcută pe o astfel de cale, era sau opera fantaziei sau a unii experiențe nemărturisite. Pe calea speculației apriorice nu se poate hotări nimic valabil, sau, spus cu mai multă putere, o asemenea metodă nu există.

Formele minții noastre, după cum spune Wundt mai pe urmă în introducerea Logicei sale, sânt numai instrumentul cu care se găsește raporturile din natură, iar nu aceste raporturi însele. Astfel condus, procesul reacțiunii lăsa în picioare drept singură opinie posibilă, cu privire la chestiunea noastră, că filosofia se deosebete de celelalte științe, numai pentru că are un *obiect* particular.

II.

Științele particulare și-au împărțit câmpul naturii pentru ca să-l poată studia. Filosofia, după cum s'a spus și mai înainte, caută să unifice rezultatele lor concentrate în legi universale, realizând astfel pentru sufletele noastre unitatea naturii, care fiind cercetată cu o singură metodă nu s'ar fi fragmentat pentru noi niciodată, de n'ar fi fost covârșitoarea ei mărime față de puterile studiului nostru. Deosebirea filosofiei de celelalte științe constă așa dară în menirea, în rolul, în întreprinderea ei particulară. Pe când celelalte științe cercetează anume domenii de natură, ea are ca obiect natura întreagă, și prin urmare legile universale și principiile ultime. Pentru a le atinge pe acestea, se înalță, și trebuie să se înalțe, pe rezultatele științelor speciale, găsite prin inducție și experimentare și coordonându-le la oaltă se ridică spre perspective din ce în ce mai generale, tot pe aceeași cale de investigație, anume dela particular la general, dela fapte la idei. Aceasta este opinia rămasă în picioare cu privire la rostul filosofiei, în urma înlăturării celeilalte opinii, ce pretindea că filosofia dispune de o cale proprie pentru a descoperi adevărurile lumii, calea construcțiilor apriori neîntinate de con-

tribuția vulgarei experiențe. Vom cerceta în restul articolului nostru, dacă nu cumva și aceasta de a doua opinie nu are partea ei de adevăr; dacă nu cumva metoda speculației abstracte nu poate descoperi adevăruri independent de experiență; dacă în fine abrogarea acestei opinii nu are partea ei de exagerare. Și pentru aceasta e bine să precizăm din capul locului care este poziția noastră. Între părerea că filosofia are numai un *obiect* deosebit, acel al legilor universale și între aceea că filosofia fără a avea un obiect deosebit dispune de o *metodă* proprie, metoda apriori, este loc nu pentru un eclecticism de combinare, ci pentru o atitudine astfel formulată: E incontestabil că filosofia are un obiect deosebit, dar tocmai prin faptul că are un obiect deosebit și anume pe acela al primilor principii sau al legilor universale, nu poate ca uneori să ajungă la adevăruri, în domeniul care îi aparține, și cu metoda apriorică, care în alte științe nu se poate întrebuița?

E incontestabil că mintea omenească nu este numai un aparat de reflectare pasiv. În ori ce experiență ea adaugă în totdeauna o contribuție proprie, de natură formală firește, dar tocmai din această privință poate, de o însemnătate mai întinsă. Cuvintele lui Wundt, amintite mai înainte, sânt intim legate în scrierea lui de alte cuvinte pe care nu le-am citat atuncea tocmai ca să le citez acum. E drept, afirmă Wundt, că formele minții noastre nu sânt decât mijloacele cu care se descopăr raporturile din natură iar nu cum spun Hegelianii aceste raporturi in se. Însă (și aci e partea pentru noi importantă) și aceste raporturi ale naturii, într'un cuvânt toată experiența, ca să poată veni la cunoștință, ca să poată pentru noi să *existe*, trebuie neapărat să se îmbrace cu formele minții noastre. Un lucru care nu se încadrează în ramele inteligenței, nu există și nu va exista niciodată pentru noi. Dacă lucrul stă astfel, dacă o parte din cunoștințele noastre (partea lor formală) e în totdeauna condiționată, oricare ar fi făptura lor externă, de mintea noastră proprie, atunci fără îndoială că o parte din înfățișarea lumii va putea să fie apriori construită, fără nevoie de controlul experienței, fără temeri de surprizele ei. Și în acest chip metoda speculativă, atât de pretuită odată și atât de depreciată azi, va putea să fie cu rod folosită în filosofie, vom vedea îndată de ce numai în filosofie, nu și în alte științe.

Am zis că orice experiență ca să existe pentru oameni

trebuie să se supue formelor inteligenței noastre, forme a căror origină nu e momentul nici nevoea de a o discuta. Dacă lucrul stă astfel, atunci aceste forme odată cunoscute, poate să se afirme în mod apodictic, pentru experiența tuturor veacurilor viitoare, ce anume lucruri niciodată *nu* se vor întâmpla. Și așa se poate spune de pe acuma cu toată certitudinea posibilă că în vecii vecilor nu va apare în mijlocul naturii un fenomen fără o cauză oarecare și nu va răsări o faptură, care să fie identică cu opusa ei. Aceasta o putem spune în mod aprioric, fără cercetarea experienței, care fie zis în treacăt nici nu ne-ar putea îngădui o astfel de afirmare, decât numai sub *condiția* repetării aceluiași imprevizibil.

Dar să trecem dela aceste exemple negative, în tot cazul așa de formale încât nu pot să alcătuiască aproape nimic din trupul unei filosofii, a unei filosofii în înțelesul de concepțiune asupra lumii și a vieții, și să vedem dacă cu metoda apriorică nu se pot stabili și perspective metafizice efective. Și mai înainte de a cerceta câteva cazuri de stabiliri filosofice de această natură, să arătăm în câteva cuvinte pentru ce acest lucru este cu puțință. Lucrul, după părerea noastră, nu e greu de explicat. Metoda apriorică constructivă se poate aprecia în filosofie, fiindcă aceasta din urmă e știința legilor *celor mai generale*. Și cum legile cele mai generale se confundă la limită cu conturul general al experienței, contur care e hotărît de formele minții noastre, iată cum ele pot fi într'o măsură deduse numai pe calea abstractă-speculativă, fără concursul experienței. Legile universale ale experienței, încă odată, sânt aceleași cu cadrele ei generale sau în tot cazul se au față de acestea din urmă ca poligonul cu o infinitate de laturi față de circumferința în care e înscris. Aceste cadre sânt ale minții noastre, care le aplică cu necesitate oricărei experiențe, și pentru ca să fie cunoscute, metoda speculativă e de-ajuns. Iată cum cu ajutorul acestei metode se poate ajunge la adevăruri în filosofie, zic numai în filosofie, fiindcă numai dânsa se ocupă cu legile cele mai generale, singurele care pot fi la limită identificate cu formele apriorice. Căci în măsura în care legile naturii au o extensiune mai redusă, îngăduie diferențe și particularități, ele se depărtează ca înfățișare de formele apriori, așa că metoda speculativă nu poate să fie folosită pentru descoperirea lor. Pentru acest cuvânt în celelalte științe, care cultivă domenii limitate, care

se opresc la diferențe aparente și formulează legi mai mărunte, metoda speculativă, eficace pentru legile universale, nu se mai poate întrebuița. În acest chip se poate stabili și o diferență de metodă între filosofie și știință și aceasta nu în contra obiectului ci tocmai din cauza obiectului lor. În filosofie deci metoda speculativă poate fi întrebuițată, și atunci când poate fi întrebuițată, trebuie să adăogăm că e chiar superioară metodei experimentale, căci ea afirmă *apodictic* pe când aceasta din urmă numai *condițional*.

Să înșirăm acum câteva exemple concrete. Să luăm de pildă sistemul metafizic al lui Aristotel. Sistemul lui Aristotel e un sistem dinamic. În natură, afirmă filosoful, e o continuă mișcare, care se repercutează din fenomen în fenomen. La capătul acestui lanț de mișcare se află, drept cauză primă a întregului șir de fenomene mobile, o formă fixă, sau, cum spune filosoful o formă „pură”. Cauza primă a mișcării, prin urmare, e nemișcată.

La această incheiere a edificiului său filosofic, Aristotel nu a ajuns decât cu metoda speculativă și nici n'ar fi putut să ajungă altfel. De ce cauza primă a mișcării — în cazul când admiți nevoea unei cauze prime — nu este și dânsa o mișcare și trebuie să fie ceva nemișcat? Pentrucă dacă ar fi fost și ea o mișcare, prin urmare la fel cu tot șirul de fenomene mobile, nu e nici o *rațiune suficientă* să fie dânsa cauza primă, și nu de pildă o altă mișcare, mai înainte sau mai încoace decât ea. De îndată ce admiți cauza primă ca necesară, aceasta nu poate avea caracterele fenomenelor pe care le explică, anume acele caractere pentru care fenomenele își caută explicare. Un fenomen actual de mișcare se explică prin mișcarea unui fenomen antecedent. Aceasta se lămurește de asemeni printr'o altă mișcare precedentă, și tot așa poți merge la infinit înainte, — dacă nu simți nevoea unei opriri definitive, cu alte vorbe a unei cauze prime. Din moment însă ce ai admis cauza primă, ea nu poate fi tot un act de mișcare, fiindcă nu e nici o *rațiune* ca să fie acel act și nu altul de după sau dinaintea lui. Deaceia cauza primă, printr'o constrângere mintală, trebuie s'o admiți de altă natură decât fenomenele pe care le explică și care tocmai fiindcă erau astfel aveau nevoie să fie explicate, — și acest lucru în cazul de față l-a făcut Aristotel. Ori te hotărăști să nu eși din „dinamic” și atunci nu poți opri lanțul desfășurării nici odată, sau în cazul când vrei să-l termini cu o cauză primă, acea cauză trebuie să fie sta-

tică. Acelaş lucru care s'a spus despre mişcare, se poate spune ca o completare despre spaţiu şi timp. Te hotărăşti să nu admiţi altfel de existenţe decât acele din spaţiu şi din timp, atunci trebuie să prelungeşti cu necesitate lanţul existenţelor la infinit, — căci nu e nici o raţiune suficientă ca să fie cauză primă cutare şi nu alt fenomen. Sau pe baza principiului identităţii, nu poţi admite o clipă a timpului sau un loc al spaţiului care să nu presupue o clipă anterioară sau un loc dincolo de el. — Atunci în cazul când ți se impune existenţa cauzei prime, ea trebuie să fie situată în afară de aceste două forme ale fenomenelor, — aceasta prin constrângerea apriorică a propriei tale inteligenţi.

În rezumat, dacă mintea nu ți-e constrânsă în sensul cauzei prime (din acest punct de vedere sântem prada unei antinomii), poţi rămâne înăuntrul fenomenelor tempo-spaţiale, prin politica de veşnică prelungire a explicării, prin prelungirea la infinit. Dar dacă din potrivă cauza primă ți este impusă, atunci trebuie să s'o scoţi din lumea fenomenelor şi s'o concepi ca transcendentă. Iată o importantă perspectivă metafizică, găsită pe calea construcţiei apriori.

Să trecem la un alt exemplu, anume la cunoscuta lege a persistenţei forţei, a conservării energiei, sau a echivalenţei forţei. Această lege trece astăzi ca o lege experimentală, întrucât a fost verificată la cântar. Totuşi e interesant şi caracteristic de urmărit istoriceşte, cum a apărut anume formularea acestei legi. Se face caz cu dreptate de faptul că ea s'a ivit în secolul al 19-lea în trei capete de-odată, germanul Mayer, danezul Collding şi englezul Joule. Dacă însă urmărim lucrurile mai de-aproape, vedem că ea a fost enunţată şi de Kant şi de Leibnitz, ba încă şi de Lucreţiu după Democrit, cu alte cuvinte în vremea când experienţele erau abia începute, când observarea ştiinţifică abia mijea. Faptul că această lege, şi adăugăm, această lege atât de cuprinzătoare, a putut să răsară în timpuri când materialul experimental era aşa de sărac, a născut fireşte întrebarea dacă nu cumva nu se confundă cu legea apriorică a identităţii. Căci în definitiv dacă această lege nu putea fi scoasă decât din experienţă — dată fiind vastitatea ei cuprinzătoare — ea trebuia să se ivească tocmai în urma legilor mai mărunte, în tot cazul după o strângere de material bogat. De altminteri dacă stai să pătrunzi bine înţelesul acestei legi, din ce în ce ți pare ca o lege ce n'o poţi alunga. Ce ar

însemna că energia poate crește sau scădea? Ar însemna să apară creații din nimic, și unele lucruri să devie nimic. Dar acest lucru se poate oare concepe? În ce privește creația din nimic se poate cel mult spune că D-zeu a făcut-o din nimic, ceea ce firește e departe să însemne că a eșit din nimic. Iar dispariția în „nimic“ dacă e un lucru de vorbire mai curentă, asta e din cauză că vorba *nimic* se întrebuințează și cu alt înțeles. Un corp solid, prefăcut în vapori, se poate spune în formă figurată că a fost redus la nimic. Pentru oricine însă își analizează gândul, nimicul vaporilor nu e tot una cu nimicul neantului. Când Gustave Lebon în fruntea noii sale teorii asupra materiei, pune ca motto: Nimic nu se crează, totul se perde, fiindcă prin radiație materia devine eter, nici dânsul nu calca acea lege a gândirii, fiindcă nimicul eterului nu este nimicul absolut. Într'un cuvânt persistența energiei, sau a făpturii universale, nu este decât legea identității $A = A$. Ea este o lege universală, care se confundă ca atare cu una din cadrele minții noastre și a putut fi astfel găsită pe cale speculativă. Pentru a încheia cu exemplificările noastre, putem adăoga o observare generală. E simptomatic faptul că concepțiile filosofice ale cugetătorilor celor mai vechi sânt mult mai viabile și mai de actualitate decât ipotezele lor de știință specială. Pe când aproape toate acestea din urmă nu mai păstrează decât valoarea interesului istoric, multe din cele dintâi pot fi încă practic utilizate: dovadă Parmenide, dovadă Platon, dovadă Aristotel. Nu ar fi acest lucru o adevărată enigmă în cazul când filosofia ar avea aceeaș metodă ca celelalte științe particulare? Și nu ar fi fost mai natural, în cazul când singura metodă de urmare este cea experimentală, ca cele dintâi legi și ipoteze solide să fie acele mai mărunte, acele din câmpuri limitate? De ce s'a întâmplat contrariul? Explicarea nu poate să se dobândească decât admitându-se că o parte a concepțiilor filosofice a fost găsită cu altă metodă, metodă care în lumea lor particulară are toată eficacitatea (1).

Odată stabilit acest lucru, anume că partea cea mai generală a sistemelor metafizice poate fi și a fost speculativ aflată, prin analiza pură a formelor minții noastre, se pune

(1) Întrucât privește pe Parmenide putem avea și o indicație despre aceasta. Anume faptul că n'a isbutit să coordoneze privirea lui filosofică cu ideile de știință specială.

acuma o întrebare. Cum se explică varietatea de înfățișare a sistemelor înfăptuite? Firește nu e de mirare nici în cazul acesta, în cazul când legile filosofice pot fi găsite speculative, că sistemele de cugetare sânt totuși așa de rare, lucru care ar putea să pară curios. Căci deși conturul legilor filosofice poate fi descoperit numai prin examinarea cadrelor cugetării și deci într'o privință nu reclamă nici o știință prea vastă, nici o experiență prea bogată, acest lucru, examinarea cadrelor cugetării, buna analiză și oglindire a lor, este de sigur un lucru de o greutate care întrece puterea de gândire a minților comune. Vorba este cum se explică varietatea de înfățișare a sistemelor, la acele capete care au putut înfăptui. Cum s'a putut pe cale speculative, unde nu era la mijloc deosebirea împrejurărilor experimentale, să se ajungă la concepții așa de diferite? Cum oare, pentru fiecare, conturul unor cadre mintale comune s'a concretizat în perspective metafizice atât de eterogene? Și nu s'ar putea scoate de aici o obiecțiune care să contrabalanceze puterea mărturiilor dinainte, care căutau să ateste istoricește că în mare parte sistemele metafizice au fost determinate cu metoda speculative?

Apoi tocmai ceea ce nu ne pare just, e faptul că sistemele metafizice, deosebite în părțile lor dela bază, mai sânt deosebite și în partea dela vârf. Cu alte cuvinte examinând cu băgare de seamă înfățișarea acestor sisteme, observăm cum pe nesimțite sântem aduși de fiecare din ele către aproape aceleași concluziuni. Uniformitatea conturilor marilor sisteme e mult mai mare decât s'ar putea bănuși considerând la olaltă pe antici și moderni, și acolo unde ea nu apare, aceasta se explică lesne, mai cu deosebire prin diferențe verbale, pe motive de verbiaj. Și în această privință să luăm o pildă, anume marile sisteme ale lui Leibnitz, Spinoza și Descartes. În ce privește concluziunea lor metafizică ultimă, ceea ce înseamnă tot una cu conturul general, Descartes spune că lumca (compusă din materie și spirit) e creată și întreținută de Dumnezeu, Spinoza că materia și spiritul sânt pur și simplu două atribute ale lui Dumnezeu care e egal cu substanța infinită, Leibniz că lumca (alcătuită din monade) e o radiație a monadei monadelor care e tot una cu Dumnezeu. Între aceste contururi de sisteme pare a fi deosebiri esențiale (pentru care s'au și creat numirile distincte de Panteism și Teism) și o credeau aceasta și proprii lor autori. Totuși poate fi serios deosebire,

la aceste înălțimi ale gândirii, între creație, atribuție și radiație? Între un Dumnezeu care crează din nimica, între unul care se manifestă, între unul care radiază? Sânt oare aceste deosebiri presupuse mai mult decât deosebiri de imagini și, mai mult încă, deosebiri de cuvânt?

În definitiv dacă indicăm aceste veșminte variate, ne aflăm în fața unui mic contur de gândiri, în fața unei singure perspective. Toate aceste sisteme exprimă acelaș lucru: *că lumea trebuie să aibă o cauză primă și că aceasta ca atare este transcendentă*. Nimic alta decât atitudinea filosofică, speculația impusă, pe care am discutat-o ceva mai spre început.

Totuși trebuie să recunoaștem că deosebirile dintre sisteme nu pleacă toate din motive de verbiaj. Unele sânt efective, și aceasta se datorește unei realități foarte însemnate, anume că formele minții noastre nu sânt armonice între ele ci dinpotrivă se allă într'un mare conflict, — conflictul așa numitelor antinomii. Am spus că printr'o constrângere a minții dacă ai admis odată cauza primă, trebuie să așezi cu necesitate dincolo de fenomene. Dar aceasta numai după ce ai admis cauza primă, lucru la care nu ești silit decât pe jumătate, întru cât pe de altă parte te împinge c'o egală putere nevoea de prelungire a lanțului cauzalității până la indefinit. De aci două mari categorii de sisteme, sisteme fenomeniste și acele substanțialiste sau transcendentaliste (1). Ce rămâne să facă în cazul acesta filosoful când nu se poate resemna la o sceptică suspendare? Rămâne, din moment ce nu poate să aibă pentru o formulă oarecare unanimitatea categoriilor minții noastre, să urmărească numai o majoritate. Iar aci, probabil că n'o să se poată nici odată dobândi o majoritate obștește recunoscută, sigură, nediscutată, pentrucă nu se poate apuca cu deplină certitudine firul conducător al acestor forme risipite, a căror reală clădire, al căror rost și importanță niciodată nu a putut să fie la fel stabilit. Antinomiile există. Care dintre termenii din care se compun fiecare merită preferința și increderea noastră? Aproximațiile sânt cu putință, certitudinea desăvârșită însă nu. După modurile deosebite în care se va alcătui majoritatea, după ierarhia atribuită acestor forme de gândire, vom avea sisteme metafizice deosebite ca înfățișare.

1 S'au mai ivit și sisteme cu cauză primă pur fenomeniste. Acestea însă ne par de o factură imposibilă. E cazul cu Renouvier.

Întru cât ne privește, o spunem în treacăt, credem într'o putință de surmontare a antinomiei dintre cauza primă și seria infinită, de oare ce transcendența cauzei prime nu împiedică seria infinită a fenomenelor, cauza primă transcendentă având tocmai rolul de cauză a acestui șir infinit. Totuși lucrul nu poate fi impus ca nediscutabil, în tot cazul depășește marginile articolului de față.

Voiu incheia prezentul studiu cu o ultimă semnalare. Am spus că metoda speculativă este aplicabilă în filosofie, însă numai în ce privește legile ei cele mai generale, fiindcă numai acestea din urmă se pot confunda la limită cu cadrele minții noastre. Așa a fost bună oară transcendența cauzei prime, în cazul când o admiți cu necesitate, căci aveai constrângerea speculativă de a o concepe ca o existență care să aibă *in sine* propria-i rațiune de a fi. Numai așa puteai satisface principiul rațiunii suficiente, și ca atare trebuia s'o concepi în afară de formele de spațiu și de timp. Când este vorba însă de legi mai puțin universale — căci și în filosofie nu pot fi toate legile de o egală generalitate — când este vorba de lucru mai de amănunte, atunci ca și în științele speculative, metoda speculativă nu se mai poate aplica. Acestea trebuiesc inductiv așezate și numai pe urmă coordonate cu legile generale, iar nu aflate prin a lor metodă, de multe ori nici enunțate provizor. — Zic nici provizor așezate, fiindcă metoda speculativă nu poate da decât cadre și mai mult decât cadre nimic. De aceasta construcțiile Hegeliane n'au putut în partea lor de amănunte să aibă seriozitate. Metoda apriori poate fi întrebuințată în filosofie, însă cu măsură. Și cum măsura nu poate avea nici reguli nici canoane, ci o ai ca înzestrare firească sau nu, îndată ce ai numit-o, nu mai ai nimica de adăogat.

1906 Aprilie.

I. PETROVICI.

DESPRE CELE TREI MARI TABLOURI

ALE LUI

REMBRANDT, DIN OLANDA

Rembrandt, născut la 15 Iulie 1606 și mort la 7 Octombrie 1669, a lăsat 550 de tablouri terminate, din care abia vre-o 30 au rămas în Olanda, iar celelalte sânt resfirate în muzeele Europei. Acest fapt e curios, fiindcă Rembrandt nu a părăsit de loc pământul țării sale, precum era obiceiul artiștilor pe timpul său, și nu a stat în serviciul nici unui domnitor străin, cum a fost d. ex. Van Dyck la Carol I, regele Angliei, sau Rubens la ducele Vincenzo Gonzaga în Mantua, la Maria de Medici, văduva lui Henric IV, și la Filip III și IV, regii Spaniei. Olanda era dela anul 1648 liberă; bogăția ei era mare, coloniile ei întinse; comerțul pe timpul mării revoluțiuni engleze era concentrat în mâna ei: de ce dar tablourile marelui Olandez au fost vândute în străinătate?

Explicarea faptului o putem găsi numai în realismul Olandezilor. Nu știu dacă după Chinezi există pe pământ un popor mai realist decât Olandezii.

Solul țării lor a fost în timpuri nu tocmai depărtate fund de mare; nisipos, nomolos, plin de ape și mocirle, Olandezii printr'o muncă neîntreruptă și printr'o energie de fier au trebuit să-l canalizeze de-alungul și de-alatul, pentru ca să facă posibilă scurgerea apelor. Dar suprafața acelu sol este în cea mai mare parte sub nivelul mării și Olandezii au trebuit să ridice falnicile lor diguri, formând coaste artificiale, care să împiedece năpustirea apelor. Clima Olandei este urită; vânturile nu încetează aproape niciodată; atmosfera este încărcată de evaporațiunile multelor ape. Un popor, care de veacuri e până în ziua de astăzi într'o nein-

cetată luptă cu elementele, putea oare să nu devie practic și realist? Și cum Olandezii nu au avut poeți mari, literați celebri, cugetători adânci, — tot astfel nu au avut priceperea cuvenită pentru creațiunile genialului lor compatriot.

Dar dacă Olanda a pierdut partea cea mai mare a operelor lui Rembrandt, soarta totuși a voit ca tablourile principale să-i rămână ei.

Activitatea lui Rembrandt se poate împărți în două părți. Cea dintâi coincide cu epoca șederii sale în Haga, iar a doua se începe pe la anul 1631, când artistul se mută la Amsterdam, unde a rămas până la sfârșitul vieții sale. Prima este epoca de dezvoltare, a doua este epoca de perfecțiune a lui Rembrandt.

Rembrandt a fost dela început, ca toți pictorii olandezi, neîntrecut mănuiitor al colorilor și al luminei. „Lecțiunea de anatomie“, cel mai mare tablou al său din prima epocă, are sub acest raport aceleași caractere ca lucrările sale de mai târziu. Deosebirea este numai, că înaintând în etate Rembrandt și-a perfecționat felul său de lucrare și în epoca a doua clar-obscurul său a ajuns la acea vigurozitate neîntrecută, culoarea luminei sale și-a luat acea nuanță aurie-brună închisă, care formează farmecul fără de seamăn al tablourilor sale.

Rembrandt este realist ca toți Olandezii. Subiectele tablourilor sale sânt scoase din viața de toate zilele. Portrete singuratiche sau în grupe, portretele regenților, atât de obișnuite în pictura olandeză, formează subiectele celor mai multe tablouri ale lui. Concepțiuni fantastice și avântate Rembrandt nu a avut de loc. Chiar tablourile sale religioase poartă timbrul realismului caracteristic religiei protestante.

Însă de cele mai multe ori tablourile prezintă momente de o acțiune atât de puternică, încât explicarea se face de la sine, fără ajutorul catalogului. Realitatea figurilor lui Rembrandt este atât de plastică, impresia sugestivă atât de mare, încât privitorul uită cu desăvârșire că e în fața unui tablou și crede a vedea viața și realitatea însăși înaintea ochilor. Eu unul am văzut și am studiat aproape toate capod'operele artistice ale omenirii, dar la nici un artist și la nici un obiect de artă nu am putut constata o atât de mare putere hipnotizătoare ca la tablourile lui Rembrandt.

Realitatea lui Rembrandt nu este însă ordinară și materială; ea e poetizată în cel mai înalt grad de subiectivitatea genială a artistului. Și poate că la nici un alt artist al lu-

mei nu se adeverește atât de bine zicerea lui Bacon de Verulam: „ars est homo additus naturae“. Un subiect mai real decât acela al „lecțiunii de anatomie“ nu se poate; și totuși, văzut prin prisma subiectivității lui Rembrandt, cadavrul învinețit și-a pierdut oroarea sa obișnuită și scena apare ca cea mai gingașă creațiune poetică.

Unică în felul său este lumina tablourilor marelui Olandez, acea lumină magică de o culoare aurie-brună, pe care nu o mai găsim la nici un artist al omenirii. În această lumină este ascunsă taina farmecului nemărginit pe care îl produc tablourile sale, și cu drept cuvânt s'a zis că Rembrandt este un mag, iar lumina e magia lui.

Caracteristicile aceste le găsim la toate tablourile lui Rembrandt fără deosebire, dar mai ales la cele trei mari lucrări care au rămas în Olanda. Aceste trei excelează atât de mult față de celelalte, încât numai acela poate să aprecieze în deplin pe Rembrandt, care le-a văzut.

„Lecțiunea de anatomie“ este principalul tablou în Galeria regală din Mauritshuis în Haaga și este atât de celebră, copiile ei sânt atât de răspândite, încât toată lumea o cunoaște. Dar ce deosebire între original și copii! Tablourile lui Rembrandt nu se pot copia. Lumina lor magică și fermecătoare, puterea excepțională de sugestiune, nu se pot transmite copiilor; trebuie să vezi originalul, căci acolo arde flacăra divină a geniului artistic.

Și „lecțiunea de anatomie“ e un tablou de regenți: persoanele sale sânt portrete copiate de pe natură. Nicolae Tulp, distinsul medic, președintele corporațiunii chirurgicale din Amsterdam, primarul acestui oraș, amicul binevoitor al artistului, face o lecțiune de anatomie a brațului, probabil în fața unui auditor mai mare, din care însă în tablou sânt prezentați numai șapte medici, membri ai aceleiași corporațiuni. În multe tablouri ale lui Rembrandt acțiunea nu e prezentată întreagă în marginile restrânse ale pânzei, ci ea se întinde peste limitele cadrului cu aceeași vivacitate. Privitorul simte și vede acest lucru, nimeni nu trebuie să i-o spună. Nicolae Tulp are privirea îndreptată nu spre ascultătorii din tablou, ci spre un loc mai depărtat, de sigur spre alți auditorii ai amfiteatrului.

Vorbitorul are înaintea sa pe o masă de autopsie cadavrul în poziție piezișă și deaceea puțin scurtat în lungime, cu tendoanele și musculatura brațului stâng preparate până aproape de articulația umărului. Doctorul Tulp stă în pi-

cioare, în mâna dreaptă ține o pincetă, cu care marchează un mușchiu al brațului disecat, cu mâna stângă face un gest explicativ; iar ascultătorii stau doi în dreapta, plecați puțin să vadă mai bine musculatura brațului, doi cam în față la același nivel, iar alți doi tot la dreapta, cu un cap mai sus decât cei dinainte, și în sfârșit al șaptelea și mai sus. Toate persoanele sânt îmbrăcate în veșminte negre, elevii cu capetele goale, iar maestrul cu o mare pălărie olandeză neagră.

Întreaga acțiune se concentrează asupra vorbitorului, o figură frumoasă și inteligentă; auditorul stă sub impresia acestei vorbiri, cu atenția încordată, privind sau asupra conferențiarului sau asupra cadavrului sau a unui punct din aer. În toată scena domnește o tăcere maestrosă și o seriozitate științifică.

Efectul cel mai mare îl produce însă și în acest tablou lumina. Dar cum tabloul a fost terminat la anul 1632, lumina nu are încă acea culoare închisă, pe care ne-o prezintă artistul în lucrările sale de mai târziu. În „lecțiunea de anatomie” lumina este mai clară, nuanța brună mai deschisă, dar farmecul este același; ba unii critici o află mai liniștită, mai simpatcă decât pe cea de mai târziu. Ori cum ar fi, lumina acestui tablou este atât de fermecătoare, încât intrând în sala No. VII din Mauritshuis, privitorul stă uimit, nemșcat, stăpănit de o impresie atât de adâncă, cum foarte puține obiecte de artă din această lume pot să o producă.

Lumina este concentrată asupra cadavrului și vine de sus, din față și cam din stânga vorbitorului. Cadavrul este invinețit, dar sub vraja acestei lumini magice el și-a pierdut grozăvenia obișnuită, și, lucru miraculos, privind tabloul, par'că moartea se preface în viața, care mișcă în acest tablou măreț, ca și care nu știu dacă a mai produs vreodată geniul și mâna omenească.

O altă lucrare mare a lui Rembrandt este tabloul numit „*de Staalmesters*” din Ryks Museum în Amsterdam. Acesta prezintă în mărime naturală pe 5 sindici ai corporațiunii neguțătorilor de postav din capitală, ocupați cu revizuirea registrului. Sindicii sânt îmbrăcați în veșminte negre purtând în cap mari pălării olandeze, de sub care se văd la toți atárnând lungile plete; ei sânt postați după o masă acoperită cu un covor roșu de Persia, doi șezând înaintea registrului deschis, altul la stânga, ridicând de pe masă o pungă grea cu bani, al patrulea la dreapta, mai departe de masă, iar al cincilea stând în picioare între masă și cel

amintit, plecat puținel înainte. Îndărătul sindicilor stă, în picioare și cu capul gol, un slujbaş.

Tabloul ne înfățișează momentul când sindicii, ocupați cu cetirea registrului, sânt conturbați, probabil, de cineva care intră pe ușa din dreapta lor. Toți privesc, surprinși și nemulțumiți de neașteptata vizită, spre partea aceea: cei doi întrerup citirea registrului, iar casierul ridică pungă, par'că ar voi s'o ascundă. Tabloul ne înfățișează numai un colț de odaie, în care nu se vede nici ușa amintită, nici acela care a intrat și totuși lucrurile se petrec astfel, fie care privitor o vede și e convins despre acest fapt neîndoios. Și nu te aștepți decât să auzi în fiecare moment vocea plină de reproșuri a sindicilor, pentruca realitatea să fie deplină în acest tablou miraculos.

În fața lui, privitorul uită cu desăvârșire că vede un lucru imaginar și e pe deplin convins că ceea ce vede este realitatea și viața însăși, cu toată pulsațiunea și toate mișcările ei. Acest fenomen e cu atât mai uimitor, că tabloul poartă data 1661, când lucrarea lui Rembrandt era de tot pastoasă și portretele sale nu erau executate cu minuțiozitatea pe care o găsim de ex. în portretul Giocondei din Louvre, la care Leonardo da Vinci se zice că a lucrat 4 ani de zile, sau în portretele lui Hans Holbein și Albrecht Durer, care ne înfățișează deslușit fiecare fir de păr; nici perspectiva lui Rembrandt nu este atât de clară ca de ex. a compatriotului său Ian Vermeer. Și totuși marele Olandez ne vrăjește prin puterea geniului său în acest tablou realitatea și viața atât de fidel, cum nu a mai făcut-o nimeni, nici înainte nici după el.

Rembrandt voind să facă portretele numiților sindici, în loc să înșire 5 figuri nemișcate, una lângă alta, i-a pus în mijlocul unei acțiuni, care dă viață portretelor și scoate în relief însușirile lor sufletești; căci temperamentul și caracterul se manifestează mai bine în mijlocul activității decât în nemișcare înaintea aparatului fotografic. Deaceea portretele lui Rembrandt sânt cele mai izbutite pentru ajungerea scopului său; artistul nu are nevoie de o acțiune puternică, dramatică; cea mai mică mișcare, cea mai neînsemnată acțiune îi sânt suficiente, precum ne arată această scenă din „Staalmeesters.“

Și în adevăr temperamentele persoanelor din acest tablou sânt înfățișate cu o uimitoare claritate. Sindicul cel din centru este om inteligent, cu un temperament viu și

energic, el pare a fi președintele colegiului. Cel dela stânga lui e o fire blândă, liniștită, cu multă bunătațe de inimă; cel dela dreapta e flegmatic, tacticos, ș. a. m. d.

Principala lucrare a lui Rembrandt este „*eșirea companiei de vânători*“ a căpitanului Banning Cocq din cazarma lor de pe Singel in Amsterdam (*La ronde, die Nachtwache*). Tabloul este așezat în sala de onoare a muzeului țerei și ca dimensiune e cel mai mare din tablourile lui Rembrandt (4,35 m. + 3,60 m.).

Vânătorii nu merg în șir milităresc, ci in cea mai liberă și poetică dezordine. În frunte pășește căpitanul, o figură militărească și energică, îmbrăcat într'un frumos costum de cavaler, negru, cu eșarpa pe piept și cu pălăria olandeză în cap. El este într'o vie conversație cu locotenentul Willem van Ruitenbure, care pășește la stânga lui, îmbrăcat într'un costum de piele galbenă închisă de bou. Ei sânt ajunși pe pavagiul stradei, iar ceilalți îi urmează coborînd cele două trepte, care conduc din poarta casei la stradă. La dreapta căpitanului un vânător își umple arcebusa, îndărăt, pe treapta de sus, e stegarul Visser Cornelissen privindu-și mândru drapelul ridicat. La stânga locotenentului tamburul bate cu energie toba de care se sperie un câine. Apoi vin ceilalți vânători, cu sulitele lungi ridicate ca o pădure, în cea mai mare dezordine, in cele mai variate costume și cu diferite arme. În mijlocul bărbaților se mai vede un băiat ca de vre-o 15 și o fetiță ca de vre-o 12 ani, dar îmbrăcată in rochie lungă și având la brâu legat un cocoș mort, poate premiul învingătorului la tir.

Prin dezordinea în care merg vânătorii căpitanului Cocq mișcarea scenei devine de tot vie și acțiunea se ridică la putere dramatică. Toți vorbesc, toți se mișcă, câinele latră, drapelul fâlfâie in aer, iar în ochii soldaților strălucește veselie, mulțumirea și mândria cetățenilor unei țeri libere și fericite. Compania se mișcă, vine, se apropie, o vezi și o auzi și te dai la o parte, ca să faci loc vitejilor soldați. O grupă de 23 portrete, pe care artistul le-a pus în mijlocul unei acțiuni, făcând din ele tot atâtea ființe viețuitoare.

În acest tablou Rembrandt și-a ajuns culmea perfecțiunii. Un clar-obscur atât de vîguros nu mai găsim in pictură, carnațiunea este vie, reală, aurie-brună, cu umbre pronunțate, dar ceea ce formează miracolul tabloului este tot lumina. Însă lumina aceasta e mai magică și mai fermecătoare decât tot ce a produs chiar marele Rembrandt. Ea

vine de sus și din dreapta și e atât de vie, încât locotenentul, care are privirea îndreptată cam în aceea direcție, trebuie să-și strângă pleoapele, și pe costumul său de piele se desemnează chiar umbra mâinii gesticulătoare a căpitanului; toate fețele și toate obiectele, pe care le luminează, strălucesc de splendoarea ei, aruncând umbre puternice. Tăinicia acestei lumini a fost cauza că multă vreme s'a discutat, dacă e lumina zilei sau lumina de noapte. Poporul indeosebi crede și astăzi că eșirea companiei se face noaptea, ceea ce explică și numele tabloului. Sigur e însă că scena se petrece la ziua mare și lumina este a soarelui înainte de a-și ajunge zenitul, dar lumina trece prin fantazia și subiectivitatea lui Rembrandt, unde se petrece aceea schimbare poetică și minunată. Charles Blanc zice: „In adevăr apare mai mult ca o lumină imaginară și nimeni nu poate să susțină cu siguranță, dacă e lumină de zi sau de noapte; în tot cazul e reflexul geniului lui Rembrandt.”

Interesantă este comparația între lumina acestui tablou și lumina celebră a tabloului lui Correggio, numit „noaptea“ (la notte) din galeria regală din Dresda. Lumina acestui din urmă este orbitoare, supranaturală, inchipuită de un artist idealist, născut și crescut în splendoarea atmosferică a Italiei, și potrivit cu mărimea subiectului nașterii lui Hristos. Iar în „eșirea vânătorilor“ lumina este creațiunea realistului Rembrandt, care a trăit sub cerul de plumb al unei regiuni nordice, cu particularele ei efecte de lumină, și ne înfățișează cea mai reală scenă.

Rembrandt este realist în toată ființa sa. El nu are nimic din înălțimea amețitoare și idealismul sfânt al geniilor cinquecentului sau din fantazia nedisciplinată a Flamandului Rubens; el găsește frumosul pretutindeni și e de o opinie cu Leibnitz, că lumea întregă e frumoasă, și cu Michelangelo, că omul este cea mai frumoasă creațiune a naturei. Rembrandt crede că nu e greu a găsi frumosul, ci a-l prezenta; și mărimea artei sale constă în reproducerea energetică și perfectă a formelor și colorilor și mai ales în maeștră aplicare a luminei și a umbrei. Prin acest mijloc cele mai simple și mai reale lucruri apar în o frumusețe admirabilă și peste întregul tablou se revarsă o poezie dulce, care face din cea mai obișnuită realitate o viziune supranaturală. Nu numai frumusețea clasică produce impresie și emoțiune estetică, ci și lucrurile cele mai de rând, dacă ele

sânt prezentate prin felul subiectiv de a vedea al geniului artistic. Și un efect puternic de lumină poate să ne impresioneze tot atât de mult, ca de ex. durerea prezentată prin expresia feței.

Privit din acest punct de vedere, Rembrandt este cel mai interesant fenomen în istoria artelor omenești; acesta este de sigur faptul care l-a determinat pe Delaroche să afirme, că Rembrandt este poate primul pictor al lumii.

I. T. MERA.

DIN ISTORIA POEZIEI NOASTRE POPORALE

De mai bine de o jumătate de veac se adună mereu poezii populare de tot felul, prinse de carturari din graiul viu al poporului, scrise și tiparite în volume, în broșuri, prin reviste și ziare. Materialul astfel adunat din toate țările românești este atât de bogat, încât e timpul a se începe studii serioase despre această strălucită manifestare a sufletului neamului nostru în veacurile trecute. Câteva conferințe pline de declamații și de exclamații, cari s'au rostit și se mai rostesc din când în când pe la diferite Atenee mici și mari, din capitală și din provincie, nu sânt studii serioase și nu pot înainta întru nimica cunoașterea poeziei populare, nici în dezvoltarea ei istorică, nici în varietatea și în valoarea ei estetică.

Un început serios în studiul ritmicei, adecă a rostului armoniei versului poeziei noastre populare, a făcut de curând tânărul profesor dela Brașov d-l Alexandru Bogdan. Frumosul început sagaduește mult.

Alții vor trebui să se apuce să descopere din negura veacurilor originile și istoria dezvoltării acestei poezii, care — deși nu s'a păstrat scrisă din veacurile trecute, ca literaturile scrise — a avut totuși o istorie proprie. Această istorie — din analize și din comparații cu istoria națională cunoscută și cu literatura și istoria po-

poarelor vecine—se va putea încâtva descurca, și se va lamuri astfel o parte din istoria vieții sufletului nostru național.

Asupra unui punct din istoria poeziei populare românești vreau să atrag acum atențiunea viitorilor cercetatori, fără să am pretenția de a-l lumina pe deplin.

Poezia românească poporală narativă (numită: cântece batrânești, balade, etc.) este făcută în versuri de două mărimi: de 6 sau de 8 silabe;

de șase silabe ca cele din *Miorița*:

Vântul când a bate
Prin ele-a răsbate
Ș'ouile s'or strange,
Pe mine m'or plânge
Cu lacrimi de sânge.

de opt silabe ca cele din *Novac și Corbul*:

Grue zace la 'nchisoare
De trei ani lipsit de soare
Și prin gratii lung privește
Ceriul care strălucește
Și de dansul nu 'ngrijește.
Dor cumplit inima-i seacă,
Plâns de jale mi-l ineacă!

Să se observe că amândouă aceste tipuri de vers, în exemplele citate, sânt incheiate cu rime de două silabe, adică terminate cu o silabă atonă (neaccentuată) care urmează după ultima accentuată, elementul principal al rimei. Versurile astfel terminate sânt însă foarte des învrăstate cu serii de versuri terminate în silabă tonică, deci cu rima de o singură silabă, fără silabă neaccentuată la sfârșit. Așa:

din *Miorița*:

Și de-o fi să mor
În câmp de mohor,
Să spui lui Vrâncean
Și lui Ungurean...

din *Novac și Corbul*:

Iată, mări, cum plângea
 Că 'n departe se zăria
 Un corb negru corbișor
 Ce sbura incetișor.

Numărând silabele vedem că aceste versuri sânt de 5 și de 7 silabe; dar — deși cu o silabă mai puțin — totuși ele au aceeași întindere ritmică ca și cele de 6 și de 8, ceea ce se arată din faptul că sânt amestecate cu acestea și cântate în aceeași măsură. Este deci evident că silaba finală neaccentuată a fost redusă la un rol cu totul secundar, ea putând să fie sau să nu fie fără să se schimbe măsura ritmică a unui tip de vers. Deaceia grupurile cu versurile de 6 și de 8 silabe pot fi alternate cu grupurile de 5 și de 7, fără supărare, fiindcă au fost identice în lungime.

Formele *intregi* ale acestor tipuri de vers sânt cele de 6 și de 8 silabe.

Este știut că în fazele mai vechi ale limbei — până în secolul XVI — toate formele masculine de substantive și adjective terminate astăzi în consoană erau terminate în *-u* (intreg), după cum până astăzi este *-o* final în italiana; tot așa au fost și o mulțime de forme verbale. În acele epoci era deci mult mai mic decât astăzi numărul cuvintelor românești nesfârșite cu vocala neaccentuată. Se zicea *buuu, omu, lemmu, focu, bātu, dormu, nōru, lōru*, etc. etc.

În acea fază a limbei s'au născut și cele două forme de versuri românești și atunci — dacă nu absolut toate — dar aproape toate versurile erau sfârșite cu silabă neaccentuată, adică cu rimă de două silabe.

Perzându-se mai târziu la multe clase de cuvinte de tot finalul *-u* și aproape de tot finalul *-i*, multe versuri au ramas scurtate de o silabă — un fel de *catalectice*.

Iată un punct din istoria poeziei noastre populare,

care va trebui să fie lamurit și prin studiile istorice asupra limbei.

Dar mai este unul strâns legat cu acesta:

Care din cele două forme de vers este mai vechia în poezia noastră populară?

Dintr'o singură privire vedem că poezia lirică — doinele etc. — este toată compusă în versuri de 8 silabe (alternat cu 7, cum s'a văzut mai sus), pe când versurile de 6 silabe sânt întrebuițate *numai* în poezia narativă, dar că multe, foarte multe poezii narrative sânt compuse și ele în versul de 8 silabe.

Prin urmare poezia narativă este împărțită între cele două forme de vers: de 6 și de 8 silabe.

În versurile de 6 silabe sânt la Alecsandri: Mio-rița, Cucul și Turturica, Erculean, Fata de birău, Miha Copilu, Kira, Rada, Mănăstirea Argeșului; — la Teodorescu: Soarele și Luna, Iovan Iorgovan, Oaea nazdravană, Blestemul, etc.

Una singură (Mănăstirea Argeșului) dintre toate acestea are un substrat istoric bine și precis cunoscut, și deci este evident făcută în întâia jumătate a secolului XVI, când strălucirea minunii lui Neagoe Vodă mișca adânc sufletele credincioșilor. Celelalte au aproape toate un substrat evident mult mai vechiu.

Prin urmare versul de 6 silabe a fost versul primitiv al poeziei noastre populare narrative. Întrebuițarea lui la nouă compuneri nu a trecut dincoace de secolul XVI. Dovadă sânt cântecele despre vitejii lui Mihai Viteazul, care sânt toate în versul de 8 silabe: Novac și Corbul, Fata Cadiului, Radu Calomfirescu, Popa Farcaș, deasemenea toate acelea (și sânt multe) al caror subiect istoric este evident din secolii XVII, XVIII și XIX.

Prin urmare în versul de 6 silabe s'au compus poezii populare narrative din cele mai vechi timpuri până către sfârșitul secolului XVI, iar de atunci

incoace acest vers nu s'a mai intrebuintat in compuneri noua, ci s'a pastrat numai in cele vechi.

Versul de 8 silabe al poeziei lirice a fost folosit și in poezia narativa, mai intai alaturi cu cel de 6, apoi — dela sfarsitul secolului XVI incoace — a luat locul acestuia in toate compunerile narative noua — cum sânt Mogoș Vornicu, Bogdan, Iordachi al Lupului, Oprișanu, Ștefanița Vodă, Constantin Brâncoveanu, Codreanu, Tunsu, Bujor, etc.

Aceasta schița nu are pretenția de a adânci și a rezolvi problemul atât de insemnat in istoria poeziei noastre populare, ea este făcută numai cu gândul de a ispiti la cercetări in această direcțiune.

30 Maiu 1906.

I. BIANU.

CU MIJLOACE MICI...

Mai dăunăzi, sub titlul „Reforme și iar reforme“, scriam următoarele:

„Numai de stagnațiune în treburile statului nu ne putem tângui. Trăim într'o veșnică frământare. Par'că-i un făcut ca nimic: nici legi, nici instituții, nici funcțiuni, dar absolut nimic, să nu se bucure de trăinicie. S'ar crede că, în țara românească, sântem cu toții cuprinși de oroarea continuității. Facem și desfăcem, creăm și deshiințăm. După construcție, imediată dărâmare. Reformăm, transformăm, nu arareori diformăm. Unde o să ne ducă acest zbugium perpetuu, dibuirea când într'o direcție, când în alta, zbaterea dela un extrem la altul? Ar fi vremea să ne reculegem. Ar fi vremea ca, în toate sferile activității publice, să ne dăm lozinca: continuitate, stabilitate, îndelungă experimentare și adâncă cercetare înainte de a schimba ceea ce este. Să ne vindecăm odată de frigurile reformelor pripite, de boala noastră endemică a nestatorniciei.

Au ajuns lucrurile acolo că, dacă ar fi de preconizat la noi o *reformă*, ar fi aceea *de a mai înceta cu reformele*“.

Firește că un asemenea popas vremelnice nu însemnează și nu trebuie să însemneze *odihna*. Individul are nevoie de repaos; poporul, în evoluția sa, nu. Pentru acesta, odihna ar fi negativul oricărei propășiri. Dela starea pe loc însă până la frământări continue provocate de schimbări radicale, fără răgaz, deosebirea este mare. Cerem un mers continuu înainte, însă fără salturi, fără încercări hazardate, când spre un extrem, când spre altul.

Ca dascăl, mă îngrijesc mai mult schimbările prea dese și pripite în chestiuni de învățământ. Schimbări făcute în asemenea condițiuni sânt dăunătoare în orice sferă a activității publice și private; în materie de învățământ însă, de

organizare a școalelor, de programe, de regulamente, ele provoacă perturbări atât de numeroase și adânci, încât constituiesc *in sine* un rău, chiar dacă reforma ar însemna de fapt, într'o privință sau alta, un pas spre mai bine.

Dacă ni-ar fi dat să pășim, cu privire la instrucțiunea noastră publică și privată, într'o perioadă de stabilitate, de mers înainte lent și cumpănit, am vedea pe ocârmuitorii noștri, ne mai obsedați fiind de eterna grijă de a-și lega numele de reforme largi și mari, îndreptându-și activitatea într'o direcție mult mai spornică, în direcția unei serioase și bine chibzuite administrațiuni; i-am vedea căutând, în limitele legilor, mijloacele cele mai potrivite pentru realizarea idealului unei mai îngrijite educațiuni și instrucțiuni a tinerețului nostru.

Și câte nu s'ar putea face pe această cale! Câte îmbunătățiri s'ar putea efectua, câte rele s'ar putea stârpi — fără reforme!

Câteva pilde.

Dascălul — de orice grad — este sufletul școlii. Adevăr necontestat, trecând drept axiomă. Așa fiind, pregătirea cât mai temeinică a celor chemați a educa și instrui are a fi una din preocupările de căpetenie a oamenilor de stat. Lipsit-a această grijă la noi? Netăgăduit că nu. Dovadă sânt școalele normale pentru formarea corpului didactic primar, școale existând de mult, precum și seminariile pedagogice, cu organizarea lor recentă, pentru formarea profesorilor secundari.

Oricât de bine ar fi însă organizate atât unele cât și celelalte și orice s'ar mai face de aci înainte pentru o mai solidă pregătire într'insele a viitorilor dascăli, totuși ar fi un mijloc practic, lesnicios, unit cu puține cheltueli și de un folos neasămuit de mare pentru înălțarea corpului nostru didactic și deci pentru propășirea școlii române.

Acest mijloc ar fi: *cercetarea de către dascălii noștri tineri și de valoare a școalelor din țările culte ale Apusului.*

E de prisos a mai face apologia călătoriilor: nimic mai distractiv și instructiv totodată. Aplecarea spre deplasare și cutrierare a lumii nu-i lipsește Românului. Destulă cerneală s'a cheltuit spre a se dovedi că mulți bani ar rămânea în țară de n'ar fi pornirea aceasta a tuturor celor ce dispun de a-și goli buzunarele — „în străinătate“. Firește că poți călători cu și fără rost. Dar chiar și fără rost, străbătând lumea numai cu scop de a petrece, încă nu se poate tăgă-

dui efectul instructiv al cercetării diferitelor regiuni și neamuri. Când însă ai un scop cultural bine hotărât, când te duci ca să studiezi o anumită față a unei anume cestiuni, atunci afli în timp scurt și văzând cu ochii ceea ce n'ai putea afla din cărți decât în timp înzecit mai lung și totuși cu folos mai mic. O străveche sentință a lui Confuciu zice: O convorbire cu un înțelept face cât zece ani de învățatură. Aceeași valoare se poate atribui, și cu mai multă dreptate încă, excursiilor și călătoriilor.

Vizitând școale din țări străine înaintate în cultură, spre a vedea cum se aplică acolo principiile pedagogice și didactice cunoscute lor din seminariul pedagogic, tinerii noștri profesori secundari și-ar lărgi cercul experienței, ar intra pe nesimțite în mișcarea pedagogică generală și s'ar întoarce în țară cu noii îndemnuri la muncă rodnică pe tărâmul educației și instrucției. Întreruperea activității lor profesionale în curs de câteva luni s'ar răsplăti înzecit prin experiențele și constatările adunate, prin însufletirea pentru misiune și căldura cu care și-ar relua catedrele în primire.

Chiar de s'ar crede că acestea sânt simple închipuiri, încă ar trebui făcută încercarea. Jertfa materială ar fi mică de tot, față de roadele de cules. Să se trimată, în timp de câțiva ani, câte 10—15 tineri profesori să vadă ce și cum se lucrează în Germania, Franța, Anglia. Cheltuielile statului ar consta numai în plata suplinitoilor, salariul urmând să rămână întreg titularilor în concediu. Astfel, cu mijloace mici, s'ar putea crea în timp scurt o pleiadă de tineri profesori secundari, cari să aducă o mișcare și o viață cu totul nouă în gimnaziile și liceele noastre, în școlile normale, comerciale, etc. Concediul n'are nevoie să fie mai lung de șase luni pentru fiecare profesor în parte.

Mă aștept la obiecția că propunerea își avea rostul înaintea întemeierii la noi a seminariilor pedagogice și a organizării atât de serioase a examenelor de capacitate. Dar acum? Tocmai acum. Ca să vezi cu folos, trebuie să fii bine pregătit și înarmat. Tinerii noștri profesori, prin riguroasele examene de capacitate și pregătirea lor pedagogică teoretică și practică, sânt în situația de a se folosi, în toată întinderea lor, de cele ce vor vedea și auzi.

Apoi când vedem dascăli francezi cercetând școlile din Anglia și Germania, iar dascăli nemți procedând la fel, ne închipuim oare că ei o fac, fiindcă nu li-ar fi indostul de bine cunoscute obiectele de studiu ce au de predat sau că li-ar lipsi pregătirea pedagogică?

Un câștig sigur al unor asemenea călătorii — aceasta e adâncă mea convingere — va fi sporirea focului sacru pentru misiunea educativă a profesorului. Am vedea, cu siguranță, ținându-se, la fiecare școală, mai multe conferințe pedagogico-didactice ca acum; am vedea discutându-se, mai des, în „cercurile didactice“ cestiuni generale sau speciale relative la învățământ; am constata o participare mai vie și mai însuflețită la congresele profesorilor pe specialități, și așa mai departe. Din ciocnirea ideilor mai cu seamă dintre cei ce au cercetat țări deosebite și s'au raliat la sisteme pedagogice deosebite, n'ar putea rezulta decât o lumină mai intensă asupra variatelor probleme de învățământ. În fine cei rămași în țară vor afla multe lucruri nouă dela colegii lor mai norocoși și vor fi și danșii folosiți.

Pentru dascăli primari distinși, ne-am mărgini dorința la acordarea posibilității de a vizita școalele române din țările locuite de Români, în deosebi din Transilvania și Bucovina. Pe lângă foloasele firești ale călătoriilor dăscălești în genere, s'ar pune cu aceasta o pietricică solidă la temelia mult visatei, dar prin nimic realizatei unități culturale a tuturor Românilor.

Altă pildă.

Pe lângă dascăl eminent, îi mai trebuiesc școlarului și cărți bune, impecabile, pe cât se poate, din punctul de vedere al fondului și al formei. Mult s'a discutat, la noi, asupra modalității celei mai potrivite pentru înzestrarea școlilor cu cărțile didactice cele mai bune posibil, și multe sisteme s'au și încercat. N'am de loc intenția de a redeschide aci această discuțiune. Mă întreb însă, dacă n'ar fi nemerit ca, păstrându-se chiar sistemul actual al concursului și al aprobării prealabile a cărților de introdus în școli — sistem ce nu e lipsit de cusururi — să se încerce și întocmirea de cărți de școală *de către persoane anume însărcinate cu aceasta de autoritatea școlară superioară*. Am avea astfel, pentru uzul școlilor și în liberă concurență, și cărți trecute prin filiera cercetării și aprobării de către comisiuni ad-hoc și cărți elaborate deadreptul sub auspiciile ministerului. Cu vremea selecțiunea *trebuie* să se facă: dacă aceste din urmă cărți vor fi cu adevărat superioare ca fond și formă, cu vremea ele se vor impune; dacă nu, nu. Încercarea însă merită să fie făcută, dacă există cumva posibilitatea ca, pe *această* cale, să reușim a pune la îndemâna elevilor cărți cât mai bune.

Și această posibilitate *există*. Autoritatea centrală, sincer doritoare — dacă va fi — de a face un real serviciu învățământului, pe de o parte se va adresa, pentru fiecare carte de întocmit îndeosebi, oamenilor celor mai competenți din punct de vedere științific, literar și pedagogic, iar pe de alta îi va pune în condițiile cele mai prielnice, spre a putea lucra cu sporiu. Mulți bărbați de însemnată valoare dela noi, precum și unele femei, au lucrat și pe tărâmul cărților de școală, însă totdeauna în grabă și printre picături: dacă aveau mai mult răgaz, lucrările lor *bune* erau să fie *impecabile*. Profesorii secundari de samă, în special, sânt atât de ocupați și împovorați, încât puțină putere de lucru prisoselnică le rămâne, spre a se mai putea ocupa, cu toată energia cerută, de o scriere atât de grea și delicată, cum e cea a unei cărți de școală. Sub „condițiile cele mai prielnice“, în cari au a fi puși cei cu misiunea dată de minister de a elabora cărți de școală, am înțeles tocmai congediul din oficiu ce este a li se acorda neapărat pe timpul necesar lucrării, plătindu-se suplinitorii de către stat

Acordându-li-se salariul integral pe tot timpul congediului, acești autori ar trebui să renunțe la orice alte avantaje bănești din lucrările lor, cari ar rămânea proprietatea exclusivă a ministerului.

Se înțelege că și această măsură, ca ori și care alta, neaplicată cu înțelepciune și cu sinceră dorință de a realiza binele, trebuie să rămână fără efectul dorit. Societatea românească a ajuns a fi prea din cale afară bănuitoare. La fiecă dispozițiune nouă, numai ce auzi reflecția: bună o fi, dar cum se va aplica ea oare? În principiu însă nu pot admite că, în joc fiind interese generale superioare, s'ar găsi guvernanți cari, cu știință și fără durere de inimă, ar lucra împotriva acelor interese. Greșeli se pot comite; însă speranța în mai bine nu trebuie să o pierdem nici odată.

Alcătuirea de cărți de către persoane anume desemnate se impune chiar în unele împrejurări. Astfel e cazul cu acele cărți cari, ori cât de necesare ar fi, nu au decât un câmp foarte restrâns de desfăcere. Un exemplu între multe altele. Clasele superioare dela școlile normale sânt lipsite până azi de o crestomație pedagogică, adecă de o carte de cetire cu bucăți pedagogice alese din autorii clasici. Cartea e indispensabilă; cetitorii unei astfel de crestomații fiind însă puțini la număr, iar dintre aceștia — băeți

și fete din școalele normale, câțiva seminarisți și câțiva învățători, cu toții săraci — puțini în stare a și-o procura, e natural că nu se prea îngrămădesc autorii la elaborarea unei scrieri atât de nerentabile. Multe exemple de acest fel se pot găsi. Nici pentru asemenea cazuri să nu fie binevenită propunerea noastră?

Alta.

Cine nu-și dă samă astăzi de capitala însemnătate ce o are materialul didactic pentru bunul mers al unei școli? Fie școala primară, fie ea secundară, materialul didactic constituie unul din elementele sale de viață. Pentru studiile naturale, fizico-chimice, pentru geografie, cosmografie, geometrie, istorie chiar, e nevoie de atâtea și atâtea piese de intuiție, fără de care toată instrucțiunea s'ar reduce la vechea învățare pe de rost. Deaceea statul nostru a și făcut enorme jertfe bănești, înzestrând școalele cu cele privite ca necesare învățământului.

S'a cheltuit uneori chiar mai mult decât trebuia. Așa, pentru școalele primare, nu era neapărată nevoie de marea cheltuială făcută cu hărțile murale ale continentelor, de oarece școlarii au hărțile în mic, în textele lor, iar fiecă dascăl știe să se servească de desenul pe tablă, în fine mai este și globul — elemente intuitive suficiente, față de puținele noțiuni de geografie ce se predau în școalele elementare; de asemenea nu era nevoie neapărată de acele colecții costisitoare și complete de corpuri geometrice făcute din lemn, când ele se pot face de inși-și dascălii din cartoane și încă în dimensiuni mult mai mari și vizibile: zeci de corpuri stau azi în dulapuri, absolut neutilizate, pentru că nici nu cere programa ca ele să fie studiate. La școalele secundare risipa a fost și mai mare: e destul să amintesc de colecțiile cumplit de scumpe de aparate de fizică, colecții periodice înlocuite prin altele noi, din cauza deteriorării celor vechi, fără posibilitate pentru nimeni de a le repara în țară.

E o lipsă aici și o lipsă simțită. Mă mărginesc numai la enunțarea problemei. Dat fiind că o bună parte din materialul didactic ar putea fi colecționat și construit de dascăli, chiar împreună cu copiii, ce ar fi de făcut pentru ca învățătorii, institutorii și profesorii secundari să fie într'adevăr bine îndrumați și în această privință? Aci intră și îndrumările pentru colecțiuni privitoare la fauna și flora localității, dar și pregătirea tehnică pentru construire de mici

aparate — de fizică în special — cu mijloace din cele mai simple. La Universitatea din Iena exista, pe la 1886, un atelier-laborator, sub conducerea profesorului universitar Schäfer, dacă nu mă înșel, pentru această pregătire tehnică a viitorilor profesori în sensul construirii de aparate didactice de tot soiul. Cred că ar fi de făcut ceva și la noi în direcția aceasta.

Să mai urmez înainte cu pildele? Dar cine nu-i încredințat că nu legile ne împiedică de a lua măsuri folositoare, de a propăși, de a ne înălța? Reformând însă continuu însăși bazele organizării, nu facem alta decât să ne mișcăm într'un cerc vicios și, dacă nu dăm înapoi, în tot cazul stăm pe loc.

Încetați cu reformele!

C. MEISSNER.

STUDIUL GRAMATICEI GRECEȘTI

IN

ÎNVĂȚĂMÂNTUL SECUNDAR

Gramatica este porțiunea cea mai elementară a logicii: este începutul oricărei analize și clasări prin mijlocul gândirii. Învățând să confunde, bunăoară în limba latină, *casa* și *o casă*, ceea ce limba română distinge, și să deosebească *domus* și *domum*, ceea ce limba română confundă, elevul se obișnuiește să facă critica semnelor, așteptând ziua când el va fi capabil să facă critica ideilor. Construcțiunea unei fraze este o lecțiune de logică. Regulele sintaxei ne oferă posibilitatea să distingem subiectul și atributul; dacă o idee modifică sau califică o altă idee, sau dacă ea servește numai de legătură între alte două idei; ele ne arată ceea ce este o afirmațiune categorică sau condițională, constatarea de asemănare sau de contrast între obiecte, subordinarea diferitelor părți ale unei propozițiuni din punctul de vedere al înțelesului total. Unde deci le vom putea studia mai bine decât în limba greacă și latină, cari posedă regulele cele mai bine definite, cari prezintă formele cele mai distincte, corespunzătoare celor mai subtile nuanțe ale gândirii?

O lecțiune de gramatică greacă trebuie să consistă numai din întrebări; și nicăeri, am putea zice, nu vom putea aplica mai bine metoda erotematică decât în gramatică; ea trebuie să fie învățată fără carte. Nici odată o regulă nu trebuie să fie enunțată de pe catedră: elevii singuri trebuie să o găsească. Conduși numai printr'o îndemânatecă procedere, ei singuri trebuie să analizeze exemplele cari le sânt

date, ei singuri trebuie să găsească regulile; numai după ce le-au învățat, să caute să le memorizeze, și numai atunci profesorul trebuie să permită elevilor să se uite în cartea lor de gramatică. O asemenea lecțiune de gramatică greacă, nu este un supliciu, credem, ci o mulțumire sufletească, o recompensă. Preocupațiunea noastră de căpetenie trebuie să fie ușurarea studiului unor chestiuni din gramatică, și anume *a noțiunilor de fonetică, a declinărilor* (și mai ales a declinării III-a), *a verbelor cu caracter mut, a verbelor contractate, a sintaxei cazurilor*, etc.; să căutăm să dăm elevilor numai ceea ce credem, că le este absolut necesar și ceea ce vor întâlni adeseori la scriitori; din așa numitele neregularități putem să lăsăm multe la o parte, căci elevii înșiși le pot căuta în dicționare și numai așa le pot ținea bine minte. Este rău să incurcăm memoria școlărilor cu orice formă neregulată, sau cu forme întrebuintate numai la un singur autor. Prin urmare chiar dela început trebuie să fixăm ceea ce este necesar să fie învățat și exersat; ceea ce trebuie să memorizeze și să-și aproprieze elevul și ceea ce trebuie să i se explice lui ocazional, înaintea sau în timpul cetirii.

Primele noțiuni, cari trebuie să fie date cu cea mai mare grijă elevilor, sânt *cetirea, scrierea și accentuațiunea*, căci dacă nu vom insista dela început, chiar din primul an, asupra acestor noțiuni, elevii nu vor putea, în urmă, decât cu foarte mare greutate, să capete o pronunțare și cetire corectă. Cu privire la studiul accentuațiunii, contra căruia s'au pronunțat mulți profesori distinși în Germania (vezi F. Collard, *Methodol. de l'enseign. moyen*, p. 261) este de observat, că el trebuie să fie redus cu desăvârșire, și anume la explicarea numai a celor mai importante și foarte trebuincioase reguli.

I. În studiul declinărilor și al conjugărilor așisderea trebuie să ne oprim numai la ceea ce este mai important:

a) Mai întâi împărțirea substantivelor în declinări (I, II, III) ar putea prea bine să lipsească, mai ales că declinarea III-a prezintă pentru elevi una dintre cele mai mari greutăți, și să fie înlocuită prin grupe de substantive, adjective, numerale și pronume cu aceleași terminațiuni; de ex. 1°) grupa în -ος: aci intră substantive ca: ἀνθρωπος (ὁ), νῆρος (ῆ), γένος (τό); adjective ca: δικαίος, ἀγαθός; numerale ca: δεύτερος; pronume ca: ἐμός, αὐτός, ἐκεῖνος, ἡμίτερος; 2°) grupa în -ας: aci intră substantive ca: νεανίας (ὁ), λαμπάς (ῆ), κρέας

(τς). γίγας (ὄ); adjective ca: μᾶλα; πᾶς; 3°) grupa în τς: aci intră substantive ca: στρατιώτης (ὄ), λαμπρότης (ή), Σωκράτης (ὄ); adjective ca: ἀληθής, etc. Și vom avea cu modul acesta 14 ori 15 grupe în total, în cari se vor cuprinde substantive, adjective, numerale și pronume. Experiența pe care am făcut-o, timp de patru ani de zile, cu elevii seminarului „Nifon Mitropolitul“ și rezultatul satisfăcător pe care l-am obținut, mă îndeamnă să fac această propunere.

b) Vocativul, care propriu vorbind nu este un caz, ar putea de asemenea, cu prea puține excepțiuni, să lipsească.

c) Unii gramatici germani sânt de părere să fie proscrise dualele feminine date de gramaticii greci vechi, ca: τᾶ, τᾶν, ταυτα. ταύταιν, precum și persoana I-a duală în-μεθον și a II-a în-τον, căci primele nu se întâlnesc la nici un scriitor, iar celelalte se găsesc foarte rar. Noi, din contră, credem că este mai bine să renunțăm la întreg dualul și să avem grije să atragem atențiunea elevilor atunci când vor întâlni vre-o formă duală. Se știe în adevăr, că în dialectele grecești, afară de cel beotic și afară de câteva forme izolate ale dualului, pe cari le întâlnim în dialectele dorice, dualul nu se întâlnește; la Herodot așașderea nu există, iar Homer la multe categorii de substantive nu se servește cu forme de ale dualului. A fost menținut însă de dialectul atic, care a păstrat o mare libertate în întrebuintarea dualului. Cu timpul vedem și aici o confuziune din ce în ce mai mare între dual și plural, așa că cel dintâi a început să pară superfluu și a cedat locul pluralului. Dualul a dispărut din întregul domeniu grecesc din timpul lui Alexandru cel Mare.

d) Deasemenea trebuie să lăsăm la o parte și unele forme ale substantivelor, adjectivelor și verbelor cari prezintă particularități din cauza contractiunii. Așa bunăoară formele necontractate: ὄραω, ὄράοντες. ἐποίηον. πολεεες. τείρεα, γεία, μνάα, νόος etc. nu numai că nu sânt de nici un folos pentru elevi, ci din contră îi incurcă de multe ori chiar la învățarea celor contractate absolut trebuincioase. Zicem, că ar fi bine să le neglijăm căci: 1) orice elev care știe să conjuge λύω va ști să conjuge și τιμῶ. φιλοῶ. εὐχλοῶ; 2) ele sânt absolut neîntrebuintate în proză. La tragicii greci se întâlnesc numai în coruri, amestecate însă cu forme contractate; iar la Homer și Herodot sânt, ce e drept, întrebuintate mai mult formele necontractate decât celelalte, dar la acești doi din urmă vedem de multe ori forme necontractate, cari nu se potrivesc cu cele necontractate date în gramaticile grecești,

de ex. Homer zice: ὄρω, ὄρωντες. ὄρα. iar nu ὄράω, ὄρόντες, ὄραει; Herodot scrie la rândul său: ὄρεω, ὄρεουσι, ὄρεων, etc.; pe urmă Homer nu zice: πολεες, ci πολεις, ποληες etc. Prin urmare la ce să silim pe elevi să învețe forme cari nu există, sau cari, dacă există, pot fi recunoscute imediat, de ex. τιχη in loc de τειχη, ὄράω pentru ὄρω. Vezi Ragon, gr. gr.¹⁵, p. VIII.

e) Așa numita „declinare atică“ ar putea, fără nici o pagubă, să lipsească din cursul de gramatică, căci elevii vor putea lesne să distingă formele acestei declinări.

Să căutăm apoi să stabilim o deosebire între formele când analoage când asemenea ale unor verbe, căci adesea elevii le confundă. Așa bunăoară πάρα (dela πάρεμι, a fi de față) să nu fie confundat cu πάρε (dela πάρεμι, a înainta), παρή (dela παρήμι, a lăsa să meargă) cu παρή (dela πάρεμι, a fi de față), παρείη (dela παρήμι) cu παρείη (dela πάρεμι), εισέσθαι (dela εισίημι) cu εισέσθαι (dela είδα) ἦσαν (dela εἶμι, a merge, dela είδα, a ști, dela ἦδω, a cânta) cu ἦσαν (dela εἶμι, a fi), ἦρχμαι (dela ἀρχομαι) cu ἦρχμαι, mai bine decât εἶρχμαι, vezi Riemann-Goelzer, gr. gr. p. 264 (dela εἶρχομαι), παίσομαι (dela πάσχω, a suferi) cu παίσομαι (dela παίσομαι, a se supune), etc.; forme rare ca ἄλασθαι, ἀλάμενος, ἄραι, ἄρας, ἐκάθαρα, ἐτήμανα etc., precum și forme cu ortografii false ca: εἴωσμαι pentru εἴωμαι (cf. Cobet, Mnemosyn. [an. 1883] p. 137), πέπαυσμαι, ἐπαύσμαι, κελωσμαι pentru πέπαυμαι, ἐπαύθην, κελωμαι etc., trebuie să fie lăsate la o parte; apoi unele forme ca: ἐρχομαι, ἐρχοίμην, ἐρχεσθαι, ἦρχεσθαι să nu mai figureze în gramatici, căci ele sânt înlocuite prin formele corespunzătoare ale verbului εἶμι, care la modurile optat. infinit. și particip. are înțelesul aci de prezinte aci de viitor; să se atragă atențiunea elevilor și asupra contaminării celor două aoriste (I-iul și 2-lea) la unele verbe; așa bunăoară avem: εἶημα -ας -ει; εἶωκα. -ας -ει (la sing.) dar εἶμεν, -ετε, -εσαν; εἶομεν, -ετε, -οσαν (la plur.), εἶπον (ps. I), dar εἶπα (ps. II sg.); ἦνεγκον (ps. I), dar ἦνεγκας (ps. II), etc.; ar putea să lipsească și unele forme ale imperativului, cari se întâlnesc foarte rar, de ex. acele ale imperativului perfect și cele în -τωσαν, cari sânt posterioare; în sfârșit, să ne oprim mai mult asupra unor forme decât asupra altora, căci unele sânt mai întrebuițate decât altele, de pildă asupra formelor aoristului mai mult decât asupra celor ale perfectului.

II. În studiul sintaxei deasemenea trebuie să terminăm odată cu metoda aceea care consistă în a învăța sintaxa grea-

cească printr'un „studiu propriu, sistematic.“ În adevăr, prin înlăturarea acestei metode se va câștiga mai mult timp și mai multă forță. Pentru sintaxa limbei grecești mai ales lucrul se prezintă și mai ușor; căci învățarea sintaxei latine începând în ultimul an al cursului inferior (cl. IV) și continuând să se învețe mai desvoltat și în primul an al cursului superior (cl. V), întreaga învățătură despre: *acord, subiect, predicat, verbe urmate de un indoit acuzativ, acuzativul complement calificativ*, [*βίον ἴδιον ζῆν*: vitam tutam vivere], etc., precum și despre *genetivele posesiv, obiectiv, partitiv, subiectiv, explicativ etc.*, și despre *dativul interesului, dativul posesiv, etc.* nu mai are nevoie de nici o explicare, căci totul a fost învățat în sintaxa latină. Este suficient numai să spunem elevului, că în locul ablativului instrumentului, modului, măsurii, etc. avem în limba greacă dativul, și în locul ablativului separațiunii, comparațiunii, ablativului absolut, etc. avem în limba grecească genetivul.

Cu toate acestea sunt în sintaxa greacă și unele construcțiuni cari 1) sau nu există în sintaxa limbei latine, care ne servește ca punct de plecare, și în sintaxa limbei grecești există și ele atunci au trebuință de explicare (bunăoară *articolul, acuzativul de relațiune* [*χλωδς... εἰς τὸν πόδα*, Homer, Il. II, 217; *nigrantes terga juvencos*, Verg. Aen. VI, 243], (1) *genetivul complement al verbelor*: cari conțin ideea unei participări [*τὸ ἀνθρώπινον γένος μεταλαμβάνει ἀθωότητας* Plat. Leg. 721], cari se referă la operațiunile simțurilor [*οἱ δὲ βοῖς αἰοντες*, Hom. Od. 401], cari exprimă un sentiment [*δημοκρατουμένη πόλις ἐλευθερίας δυνήσασα*, Plat. Resp. 562] și cari însemnează: a atinge, a avea drept scop, a apuca [*ἀ τοιοῦτων ἐχεται*, Plat. Resp. 329 A], căci neexistând în limba latină (afară de câteva construcțiuni analoage cari se găsesc la poeții latini și la scriitorii bisericești, [de ex. *paternum servom sui participat consilii*, Plaut., Cistell. I, 3, 7; *si audissent verborum meorum*, Vulg. Ierem., 23, 22; *ego neglexi illorum*, Vulg., Hebr., 8, 9; *qui te nec amet nec studeat tui*, Accius ap. Cic., de Nat. deor., III, 29, 72], construcțiuni, în cari trebuie să vedem o imitațiune din sintaxa greacă) n'au putut fi explicate; 2) sau există în sintaxa limbei latine și nu există în aceea a limbei grecești

(1) În limba latină numai la poeți prin imitațiune din grecește; iar dacă găsim unele exemple și la T. Liviu, Tacit, ele sunt imprumutate dela poeți.

(bunăoară : indoitul dativ [hoc mihi detrimento magis quam emolumento est : τοῦτο μοι ζημία (nominat.) μᾶλλον ἢ ὠφέλεια ἐστὶ] genetivul calității : [puer egregiae indolis]) și atunci trebuie să facem cunoscut elevilor aceste deosebiri.

Studiul formelor trebuie să fie totdeauna în legătură cu o carte de cetire, în care să fie întrebuițat vocabularul scriitorilor în proză, cari se vor traduce în clasele următoare. Materia acestei cărți trebuie să fie luată mai ales din vechile mituri grecești, din istorie și din scriitorii morali greci. Să căutăm însă ca materia cărții de cetire să consistă nu din fraze sau propozițiuni rupte, ci din bucăți grecești cu un înțeles deplin. Iar întipărirea regulilor sintactice izolate trebuie să se facă totdeauna în legătură, la început, cu materia din cartea de cetire și, mai târziu, cu ceea ce s'a citit din scriitorii greci clasici.

I. VALAORI.

FRAGMENT (1).

Pe un cer adânc, albastru,
Cer de miazazi în August,
Ca o vatră de jărat,ic,
Arde soarele 'n zenit.
Roș ca fierul cel fierbinte,
Pare că în flacări proprii
Ar voi el să topească
Tot tesaurul său de aur.
Tremură 'n vâpâi văzduhul,
Scanteie în mii de solzi.

Toate holdele-au plecat
Lăncedele capuri blonde.
Printre valurile galbini
Drumul seced de câmpie
Sur și infinit coteste,

(1) Puțini știu că răposatul Dr. George Popovici, răpit atât de timpuriu științei noastre istorice, ascundea o fire de artist, de poet de o rară delicatețe. Primele sale poezii le-a publicat sub pseudonimul T. Robeanu în *Convorbiri literare*, unde au apărut și cele mai multe din studiile sale istorice. De aceea publicăm cu plăcere acest fragment de poezie inedită, scris dintr'o primă aruncătură de condei, pe care ni-l comunică d-l Nerva Hodoș pentru numărul nostru jubilar. — *Dir.*

Ca un șarpe uriaș.
Boarea când îl bate'n spate,
El greoi și'ncet ridică
Câteva aripi de colb.

De pe crucile de câmp
Nu salută păsărele,
Vesel inpestrate'n pene.
Calea-i moartă și pustie,
Pare că ar fi cărarea
Spre un fermecat castel.

Înnecat în nor de praf,
Ca un beduin,
Vine-un tânăr călăreț.
Armasarul său cel negru
E carunt de colb și spume.
Nabușit și monoton
Sună obositul trap.

Uita-te, colo, pe coastă,
Intră drumu 'n o pădure!
Cât ești proaspăt tu și verde,
Ca un rai abia zidit,
Codrule ce-ascunzi gelos
Fețe lucii de izvoare
Și potice ce în umbră
Umede-s de rouă încă.

Calărețul își apasă
Pintenii săi de argint.
Repede ca o săgeată,

Ca un sbor de vânt
Văjie 'ndârjitul trup.
Sub arcadele de arbori
Scaparând s'oprește calul;
Nările răsufă foc,
Coama e inviforată.

Și din scari stăpânul sare,
Dragostește armăsarul
Și domol îi netezește
Aburitul lui grumaz.

T. ROBEANU.

CATEVA CUVINTE
CU PRIVIRE LA
ORGANIZAȚIA PROVINCIEI DACIA TRAIANĂ
CU
PRILEJUL UNEI CĂRȚI NOI ASUPRA ACESTEI CESTIUNI (1).

I.

Cercetarea substratului etnic și cultural pe care se bazează începuturile naționalității noastre *ca atare*, precum și a teritoriului geografic pe care s'a dezvoltat acel substrat, a fost și va fi în totdeauna o mare ispită pentru iubitorii de antichități, — autori de studii istorice, epigrafice, arheologice, geografice ori filologice. Și cu dreptate. Căci dacă azi trăim *așa cum* trăim și *pe locul unde* trăim, asta se datorește cutărilor împrejurări de acum opt-spre-zece veacuri și pe cari sântem curioși să le cunoaștem. Curiozitate și atâta tot, căci, ca să schimbăm cumva vreun pas din drumul nostru — indiferent dacă duce spre mărire ori pieire — bine înțeles că studiul (2) antichităților daco-romane nu ne

(1) Virgil P. Andronescu, *Organizația comunei și provinciei Dacia Traiană*, studiu istorico-epigrafic. Constanța, 1905, — 1 vol. în-8°, de 232 p. Titlul acestei cărți, cum se vede, e rău alcătuit.

(2) E totdeauna bine să se facă deosebire în această privință, între studiul propriu zis al antichităților daco-romane, și între *ideia latinistă* strâns unită la cercetătorii români cu acel studiu, atâta vreme cât el s'a

poate nici ajuta, nici indemna, nici sili. Vrem numai să știm *cum* au trăit și *pe unde* au trăit acei din care ne tragem noi: *Tracii nord balcanici* și «*coloniștii*» (1) romani din aceste părți. Iar pentru acești din urmă (2) nu ne mulțămim să aflăm că nici odată n'au călcat prin părțile izvoarelor Nistrului ori prin țara Moldovei — de mai apoi (3) —, în a-

aflat încă în perioada începuturilor. În această manifestare a sa e drept că acest studiu a avut o destul de însemnată înrăurire asupra dezvoltării culturale — în sens larg — a neamului nostru. Dar, să se noteze bine, numai atâta vreme cât a fost făcut *neștiințific*. Imediat ce a procedat cu răceală, s'a despărțit de ideea latinistă, a combătut-o chiar, deoarece acum se făcea știință, nu politică, și entuziaștii «*fi ai Romei*» căpătau deziluzionante contraziceri chiar dela acest studiu așa de «*eminamente strămoșesc și patriotic*» Cf. de pildă, pentru rolul avut de ideea latinistă în dezvoltarea noastră culturală, Iorga, *Geschichte des rum. Volkes*. Gotha, Perthes, 1905, II, p. 223 sqq. și O. Densușianu, *Histoire de la langue roumaine*, Paris, I, 1901, introd., p. XVI sqq.¹

(1) În sensul larg de contributori la colonizare și romanizare, cum de pildă erau nenumărații funcționari imperiali, militarii în activitate, negustorii ambulantei, — *cetățeni romani stabiliți în provincie*, — etc., cari deși nu erau coloniști în sensul restrâns al cuvântului, contribuiau totuși într-o măsură foarte largă la opera de nivelare în diferitele provincii ale Imperiului. Cf. E. Kornemann, *de civibus romanis in provinciis imperii consistentibus*, Berolini. 1892, cu Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht in den ostl. Prov. des römischen Kaiserreichs*, Leipzig, 1891, p. 143 sqq. Cât privește cartea lui St. Brassloff, *zur Kenntniss des Volksrechtes in den romanisirten Ostprov. des rom. Kaiserr.*, Weimar, 1902, pentru Dacia ea este de prea puțin folos.

(2) În sensul de coloniști propriu ziși.

(3) A. v. Domaszewski, *zur Geschichte der römischen Provinzialverwaltung*, IV, *Dacia*, în *Rheinisches Museum für Philologie*, N. F., XLVIII, 1893, p. 241 — 2. Cât privește descoperirea mânei de bronz cu inscripția *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Doliceno, Gaius optio cohortis I Hispanorum (miliariae), votum solvit libens merito*, în satul Myszkow lângă Siret, în Galiția de răsărit amănunte asupra descoperirii v. în articolul lui W. Demetrykiewicz, *Fund aus Ostgalizien* în *Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes in Wien*, VII, 1904, *Beiblatt*, col. 149 sqq.), — această descoperire, precum cu dreptate arată și J. Zingerle (*Jahreshefte*, l. c. col. 153 sqq.), nu poate dovedi decât că această cohortă (*I Flavia Ulpia Hispanorum miliaria c. R. equitata*) care a luat parte și la războiul lui Traian în Dacia, a fost apoi printre

ceastă calitate, de *Romani* —, ci vrem să știm și de unde au venit ori au fost aduși aici —, și, pe acolo pe unde stătuseră ei mai înainte, cam cum era. Sau, în altă ordine de idei, vrem să știm de ce și cum de am rămas *tocmai* pe aceleași locuri pe unde în secolul I înainte de Christos se întindeau diferitele clanuri dace, adică pe teritoriul aproximativ (1) dintre Dunăre, Tisa și Nistru (2), și

trupele de ocupație ale noii provincii și se constată și mai pe urmă în Dacia, pe vremea lui Marcu Aureliu probabil, va fi făcut și o expediție mai îndepărtată împotriva populațiilor barbare din Nordul Daciei, — căci granița Daciei nu se constată altfel nici odată până pe acolo (col. 156, — și cu acest prilej acel *optio*, Gaius, a dedicat zeului armatei Iupiter Dolichenus acea mână votivă pentru vre-o izbândă obținută. Căci altminteri nici Moesia inferior, cu toată nesiguranța unei fixări de granițe spre Nord. «nu pare să se fi întins vreodată până la platoul galițian» (Zingerle, *l. c.* Cf. *ap. Zingerle*: Marquardt, *romische Staatsverwaltung*, I, p. 301 sqq.; Pick, *die antiken Münzen von Dakien und Mosien*, p. 61 sqq.; Kiepert, *Formae orbis antiqui XVII*, Text, p. 3). Pentru limitele provinciei romane Dacia, v. Ptolemaeus, III, 8, 1—4. Pentru critica pasajului cf. Carl Gooss, *Studien zur Geographie und Geschichte des trajanischen Daciens*, în *Programm des evang. Gymnasiums in Schässburg, 1877/4*, Hermannstadt, 1874, p. 12 sqq. și 24 sqq. Pentru Hierasus=Siret—granița de răsărit a provinciei —, s-a pronunțat pe lângă Mommsen (C. I. I. III. p. 147, col II), Bunbury, *a history of ancient geography*. London, 1883, II, p. 517, acum în urmă și Prof. W. Sieglin în al său *Atlas antiquus*, Gotha, Perthes, tab. 27 I (cf. și *Schulatlas zur Geschichte des Altertums*, de acelaș, Gotha, Perthes, 1899, p. 28). Cf. Brandis, *Dacia*, în Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie*, IV, col. 1953 și 1968 sqq. Cu felul cum interpretează însă Brandis pe Ptolemaeus și cu granițele ce dă Daciei romane nu mă pot declara înțeles. (Pentru bibliografia asupra Daciei romane vezi și mai jos, notele, și în special notele din partea II a acestui studiu).

(1) Căci, precum cu dreptate observă Schafarik [*Slawische Alterthümer*, deutsch von M. von Ahrenfeld, herausg. von H. Wuttke, I, Leipzig 1843, p. 468] «vechile popoare erau tot așa de puțin despărțite prin construcții ori ziduri, ca și cele de azi».

(2) V. Strabo, p. 295 cu 304—5. E a se avea totdeauna în vedere deosebirea dintre granițele Daciei preromane și ale celei romane. Cf. asupra întinderii Daciei preromane Kiepert, *Lehrbuch der alten Geographie*, Berlin 1878, p. 333; cf. H. F. Tozer, *a history of ancient geography*, Cambridge, 1897, p. 290: «The territory which was comprehended in Dacia is that which is bounded on the east by the Dniester and on the

de ce nici Dacii atunci, nici noi acum, nu ne întindem dincolo de aceste hotare (1), decât doară sporadic și accidental (2); de ce apoi, *mai ales*, vorbim limba asta așa de pregnant romanică; și, dacă și psihologia etnică ne interesează, de ce când sântem mănioși ori veseli, ne fierbe sângele în noi mai repede decât în Slavi ori Teutoni, de ce la războiu ne batem mai bine decât multe alte neamuri, de ce spiritul

west by the Theiss, including the modern Kingdom of Roumania, with its wide plains extending to the Danube, the mountainous district of Transylvania and the lands to the northward of it as far as the Carpathians, and the adjoining portion of Hungary which is called the Banat». Ceea ce trebuie înțeles nu pentru Dacia ca provincie romană ci ca teritoriu etnic preroman. Asupra Daciei romane Tozer nu insistă, fiind azi în deoște recunoscut că cea mai mare parte a Moldovei de azi și a Basarabiei era — administrativ — alipită la Moesia inferioară (cf. p. 1 nota 5 din articolul de față), deși geografic ținea mai de grabă de Dacia. Cf. însărit articolul lui Brandis, *Dacia*, în Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie*, IV, col. 1951 sqq; col. 1968. În privința granițelor Daciei romane, Jung emite în *Mitth. des Inst. für oester. Geschichtsforschung*, Ergzgd. 4, 1893 (*Zu Geschichte der Pässe Siebenbürgens*), p. 5—6, o ipoteză nu în de ajuns de fundată, dar vrednică totuși de a fi luată în considerare într'o discuție amănunțită a cestiunei.

(1) Propriu zis aceste întrebări de anthropogeografie istorică nu și le-au prea pus mulți nici la noi și chiar nici în străinătate; dar acum încep a se pune, și e bine că se pun, căci sânt mult mai interesante decât cerțele filologice pe tema critice de text a diferiților autori clasici, care au binevoit să ne lase câte-ceva — de multe ori și puțin și confuz — privitor la vechea istorie și geografie a Daciei.

(2) Dacii lui Boirebista care ajunseseră în Apus până în Pannonia, în Miazăzi până în Balcani, iar în Răsărit până la Dnipru (Strabo, p. 304 cu p. 295 și Dio Chrysost. II 75 R) cu expedițiile lor mai mult de pradă decât de cucerire (cf. Schafarik, *slawische Alterthümer*, I, p. 469; Kiepert, *Lehrbuch der alten Geographie*, p. 335; Mommsen, *romische Geschichte*, 1904, III, p. 304 și Roesler, *das vorrömische Dacien*, în *Sitzb. der Wiener Akademie, philos.-hist. Classe*, 45, 1864, p. 317—8 și *romänische Studien*, Leipzig 1871, p. 28—29), ca și Românii din evul mediu cari ajunseră cu turmele tot până pe acolo și încă și mai departe (Iorga, *Geschichte des rum. Volkes*, I, p. 117), n'au format decât raze singuratece, rătăcite, ale unei puternice expansiuni a cărei centru compact se afla în platoul transilvan (cf. Iorga, *o. c.* I, p. 116—7).

nostru e mai viu și mai scânteietor, dar pe de altă parte mai incapabil de concentrare decât spiritul - înțeleg manifestarea sufletească totală a altor popoare. Și așa, din una în alta, ne trezim că dacă punem la un loc, așezate după categorii și înrudire, diferitele întrebări și dorințe privitoare la țara și poporul *Daco-Romanilor*, avem un foarte respectabil prospect care înfățișează un câmp de activitate pentru mai multe generații de cercetători. Și pentru tot felul de cercetători: istorici, arheologi, epigrafiști, geografi, etnologi, filologi, etc.

Când prin urmare cineva ne dă o nouă carte privitoare la antichitățile daco-romane, e în tot dreptul să se aștepte la mulțămire sau chiar recunoștință. Cu o condiție însă: ca lucrarea să dea în adevăr ceva nou, nu mult, cât de puțin, dar ceva nou. Căci altfel nu înțeleg de ce să-și mai piardă oamenii vremea cu astfel de ocupații. Însă tocmai aici e greutatea. Pentru ca să dai ceva nou, trebuie să știi întâiu ce-i vechiu. Și din nefericire acest principiu așa de banal la noi, n'are încă până acum nici o trecere și nici o crezare, în anumite cercuri.

Asupra Daciei romane s'a scris până acum foarte mult, și alături de lucruri slabe sau nule, se găsesc și studii precum cu greu s'ar putea face altele mai bune. În această categorie intră în primul rând comentariile la inscripțiile din Dacia, scrise de Mommsen în C. I. L. III, p. 153 și urm. și lucrările lui Jung, dintre care mai ales *die Fasten der Provinz Dacien*, Innsbruck, 1894, e absolut indispensabilă pentru orice fel de cercetare în acest domeniu. Apoi numeroasele studii ale lui Roesler, Gooss, Hirschfeld, Kubitschek, Domaszewski, Cumont, Cichorius, Tocilescu și, iarăși, Mommsen, pentru a nu cita decât pe cei mai cunoscuți (1). Intențiunea mea fiind, nu de a face aici un

(1) O privire istorico-critică asupra literaturii privitoare la *Dacia romană* dă, pentru cele apărute până la 1874, Carl Gooss în scrierea lui deja citată, *Studien zur Geographie und Geschichte des trajanischen Daciens*, p. 5-6. Foarte necesară e și lucrarea lui, *Chronik der archäolo-*

studiu complet asupra „organizației provinciei Dacia“ — pentru asta se cer ani de muncă —, cât mai ales de a face recenzia cărții dela care am plecat, oprindu-mă la toate părțile ei slabe și arătând, după putință, cam cum ar fi să se trateze mai bine tema de care-i vorba, — mă voiu mărgini acum deodată să trimet întâiu la conspectul, deși cam sumar — cu toată întinderea lui: e făcut și dintr'un alt punct de vedere decât ne trebuie nouă aici — din fruntea părții a II-a a suplimentului la vol. III din C. I. L., și apoi să amintesc, cu toată mulțămirea, ca de avut totdeauna în vedere pentru bogatul material,—lexicografic aranjat —, pe F. Pichler cu lucrarea sa *Austria romana* (I) publicată în *Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie*, de sub direcția Prof. W. Sieglin din Berlin, anii 1902—4, vol. II—IV, și unde (p. 231 sqq., *Beilage B.*) se găsește și un admirabil registru alfabetic al autorilor mai noi cari tratează geografia antică a țărilor austro-ungare, până la 1904. Oricare deci ar vrea acum să fie orientat întru cât privește literatura cestiunei, are în aceste două conspecte (*Corpus* III, suppl. pars II, p. LXXII sqq. și *Austria romana*, l. c.) un îndreptar pecăt de comod pe atâta de indispensabil.

gischen Funde Siebenbürgens, Hermannstadt, 1876. Lucrările lui Carl Torma despre care s'a scris cu aprecieri foarte favorabile, sânt din nefericire (ca și aproape toate celelalte opere ale învățaților unguri) numai în ungurește.

Pentru împrejurările lăuntrice ale Daciei, —locuitori și administrație—, v. studiul lui Gooss, *Untersuchungen über die Innerverhältnisse des trajanischen Daciens* în *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde*, N. F., XII, 1874, p. 107 sqq. Apoi Otto Hirschfeld, *epigraphische Nachlese zum Corpus inscriptionum latinarum vol. III*, în *Sitzb. der Wiener Akademie, philos.-hist. Classe*, 77, 1874, p. 363 sqq. Cf. apoi, Jung, *Römer u. Romanen in den Donauländern*, Innsbruck, ed. a II-a 1887, p. 105 sqq., unde se arată și bibliografia până la data apariției cărții.

(1) *Austria romana*. *Geographisches Lexikon aller zu Römerzeiten in Osterreich genannten Berge, Flüsse, Häfen, Inseln, Länder, Meere, Postorte, Seen, Städte, Strassen, Völker*, von Franz Pichler, Leipzig, E. duard Avenarius, 1902 — 04, 3 părți formând un volum de 442 pp. în 8°.

De altfel, în cursul expunerii mele și cu prilejul recenziei cărții dela care am plecat, voi arăta apoi treptat și care-s cărțile mai cu folos de consultat la fiecare din chestiunile speciale atinse.

Față deci cu bogata literatură deja existentă, și scrisă de mulți frunțași ai științei antichităților romane, pentru ca să aflăm ceva nou, trebuie la fiecare pas să ne adresăm la izvoarele de prima mână — cele deja cunoscute ca și cele nou descoperite —, ale căror date trebuie să le strângem cu cea mai mare îngrijire și să le studiem *à fond*. A fabrica azi o carte cu notițe luate din cărțile mai înainte scrise asupra cutărei chestiuni, nu mai e iertat: căci pe lângă că te expui să iei drept *fapte* diferitele *ipoteze* ale autorilor moderni (1), dar apoi fiecare la întrebuintarea unui izvor își are punctul său de vedere, din care il exploatează. Un adevăr iară, foarte banal, dar care nu poate fi totuși îndeajuns repetat cercetătorilor noștri de „școală veche“.

Chestia organizării Daciei ca provincie romană, face totuși parte din subiectele nebătute prea mult, aș putea chiar zice, — dintr'un anume punct de vedere —, chiar foarte puțin studiate. Principalul e să știi cum să-ți definești problema. Căci, — pentru a ne opri de pildă la organizarea comunală a Daciei romane —, e naiv a pune în legătură această organizare cu aceea a comunelor italice din timpul Republicei sau chiar și de mai târziu: organizarea italiană bazată pe împrejurări istorice și sociale fundamental deosebite de acele ale organizării Provinciilor, nu poate fi de nici un folos la explicarea organizării Daciei. În Dacia ca și în Spania și

(1) Pentru a nu mai vorbi de banalitățile sau lucrurile nefolositoare, ce poți lua drept mari înțelepciuni, atunci când nu cunoști chestiunea după însăși izvoarele de prima mână, și când mai ales nu ești orientat nici în critica literaturii istorice moderne, pentru a nu pierde vremea cu cititul lucrărilor proaste sau învechite.

Galia, Romanismul fu altoit pe organizarea deja găsită acolo, aceea a *Clanurilor*. Constituția comunală italiană trebuia să se adapte la constituția — ca să-i zicem așa — cantonală, — *die Gauverfassung*, — a țărilor cucerite. Și acest proces începuse deja de aproape două veacuri a se îndeplini, atunci când Dacia fu să fie prefăcută în provincie romană. La această dată, politica romană găsisese de mult rețete speciale pentru organizarea diferitelor noi provincii cucerite. La această dată Spania și Galia erau de mult pe calea romanizării, — iar țărilor de cultură *greco-feniciană* dăduseră și ele Romei prilejul ca să facă multe experiențe neplăcute pe socoteala organizației romano-italiene, aplicată la provincii (1): în aceste din urmă regiuni Romanii se mărșăluiau numai să acorde *ius civitatis* acelor orașe pe care ei le socoteau vrednice de a fi recunoscute de „comune neatărnate (2).“ În cadrul organizației specifice deja perfect fixate în aceste regiuni, fu plănuită și trebuia să se însinueze încet încet *romanizarea*, — dela sine înțeles pe cu totul alte căi decât se întâmplase, de pildă, aceasta în Galia cisalpină (3), în Spania, Dalmația ori Galia transalpină (4) (unde era și o cultură mult mai înăpoiată și deci mai puțin capabilă de rezistență față de cea romană), — și pe alte căi decât în Egipt „care din vremuri străvechi poseda o administrație centralizată, bine dezvoltată, pe care o păstră și sub stăpânirea romană (5).“

Și alătura cu acest substrat local mai venea și însăși evoluția foarte intensă. — am putea zice chiar revoluția —, ce se întâmplase în organizația comunală romană în timpul

(1) Marquardt, *römische Staatsverwaltung* I, ed. II, p. 15 sqq.

(2) Idem, *ibidem*, p. 18.

(3) Cf. Uberto Pedrotti, *Roma e la Gallia cisalpina*, Torino, 1893.

(4) Marquardt *o. c.*, p. 19 și 209. Cf. Jung, *Festgen der Provinz Dacia*, p. 147. Cf. în *Festschrift zu Otto Hirschfelds sechzigstem Geburtstage*, Berlin 1903, articolele lui C. Jullian și E. Kornemann.

(5) Marquardt, *o. c.*, p. 19. Pentru procesul de dezvoltare internă a Imperiului vezi Jung, *die romanischen Landschaften des römischen Reiches*, Innsbruck, 1881, la fiecare din provinciile citate. Cf. și introd. p. XIV sqq.

primului secol al Imperiului,—ca să accentueze și mai mult prăpastia dintre organizația comunală *italiană* din timpul Republicei și cea *provincială* din timpul Imperiului. De ajuns să amintim rolul jucat în această din urmă vreme de cartierele — lagărele — fixe ale armatelor, după reforma lui August în acest sens (1).

Organizarea orășenească mai ales a provinciilor romane dela Dunăre își are începuturile sale cu deosebire în prefăcerea satelor indigene în comune romane și în prefăcerea castelelor *militare* de graniță treptat treptat în așezări *civile* (2). Însă și una și alta din aceste două infățișări ale procedului de romanizare a organizației primitive a țărilor cucerite își are începuturile în timpul Imperiului, când „politica colonială” își câștigă din ce în ce mai mult locul de onoare printre problemele de stat ce ocupau pe conducătorii lui. Instituția *canabelor* (pe lângă lagăre) contribuie însă și ea nu puțin la întemeierea de centre urbane (3), prin aceste regiuni, unde chiar noțiunea de oraș, de așezământ comunal în sens roman lipsea (4). Dar această instituție nu-i și ea decât urmarea firească a întemeierii lagărelor fixe.

E foarte drept că formele externe pe care le primeau comunele cu constituție neromană, atunci când primeau cetățenia romană sau dreptul latin și ca urmare erau prefăcute în municipii și colonii romane ori latine —, erau acele ale constituției municipale romane (5), cari nu erau decât reproducerea în mic a constituției orașului Roma:

(1) V. Mommsen, *die römischen Lagerstädte*, în *Hermes*, VII, 1873, p. 299 sqq. Cf. pentru provinciile dela Dunăre, cari sânt tipice în privința influenței lagărelor fixe asupra nașterii centrelor urbane cu constituție și populație romană, Marquardt, *o. c.*, p. 288 sqq.

(2) Marquardt, *o. c.*, p. 311. Cf. Jung, *Festun der Provinz Dacien*, p. 147 și 167. La adăpostul castelelor se strângea mereu populația romană ori de romanizat până ce oarecum ca dela sine se recunoștea și înființa și oficial o nouă așezare romană cu caracter comunal (—urban).

(3) Mommsen *l. c.*, Marquardt, *o. c.*, p. 20.

(4) Cf. Marquardt, *o. c.*, p. 293.

(5) Marquardt, *o. c.*, p. 212.

senat, magistrați, preoți, etc. Dar atât din punctul de vedere al dreptului civil, cât și din punctul de vedere al elementelor de populație din care se compuneau ele, nu erau de fel asemenea orașelor, --- comunelor --- italiene (1). Mai întâiu ele aveau mult mai puține drepturi și mult mai multe datorii, și apoi erau absolut dependente de autoritatea guvernatorului provinciei, atât juridic cât și administrativ. Alte deosebiri tranșante erau apoi și întru cât privește procedeul întrebuițat sub Imperiu la fundarea de colonii militare, după cum ele erau așezate în Italia ori în provincii (2).

Dar dacă atât *ca elemente alcătuitoare*, cât și *ca dezvoltare internă* centrele orașenești provinciale erau fundamental (nu formal) deosebite de aceleași centre în Italia și dacă la data organizării Daciei ca provincie romană exista deja o normă hotărâtă pentru organizarea comunală provincială (3), — urmează dela sine că pentru clarificarea organizării comunelor în Dacia va trebui să expunem întâiu substratul indigen, constituția cantonală, sau de *clan*, atât cât ne e cu putință (și la asta ne poate ajuta constituția asemănătoare a populațiilor illyro-celto-iberice, destul de bine cunoscută) (4), — și, apoi, organizarea comunală — romană--

(1) Marquardt, *o. c.*, p. 87.

(2) Marquardt, *o. c.*, p. 88.

(3) Vezi de pildă pentru prefacerea Galiei sub Romani, Fustel de Coulanges, *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France, — la Gaule romaine*, — revue et complétée . . . par Camille Jullian, Paris, 1891, p. 89 sqq., unde se arată și formarea unei tradițiuni politice la opera de romanizare a provinciilor. Cf. Jung, *das romische Municipalwesen in den Provinzen* în *Historische Zeitschrift*, N. F. XXXI.

(4) Pentru împrejurările preromane în țările cu populație ilirică dela Dunăre, pe lângă cartea lui Jung, *Romer und Romanen in den Donauländern*, ed. a II-a, Innsbruck 1887, p. 82 sqq., — se pot găsi prețioase lămuriri la G. Zippel, *die romische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*, Leipzig 1877. Cf. Carl Patsch, *archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien*, III, în *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina*, Wien 1899, VI, p. 154 sqq. [cf. vol. IV—VII din aceeași publicație, și *aparte*,

provincială, din vremea imediat înainte de colonizarea Daciei, — ceea ce iară putem mai bine și sistematic face, dacă ne raportăm la acele provincii romane în care constituția romană a avut să dea peste o constituție indigenă asemănătoare celei din Dacia, adică iar la provinciile dela Dunăre și Gallia și Spania (1) (căci Thracia care pentru înrudirea ei etnică ar fi mai potrivită decât toate, nu ne poate da, din pricina puținelor știri rămase și a influenței predominante a culturii și organizației grecești, decât prea neînsemnat ajutor) (2).

Wien, Gerold, 1899 — 900]. Apoi, P. C. Planta, *das alte Ractien*, Berlin 1872, pentru ramurile răsăritene celte din acest ținut, — iar în general, pentru împrejurările în legătură cu înaintarea Celților în părțile Dunărei, Leopold Cotenzen, *die Wanderungen der Kelten*, Leipzig 1861. Alte indicații bibliografice la Marquardt, *romische Staatsverwaltung*, I ed. II, p. 288 sqq. și mai ales la Pichler, *Austriu romana*, I. c., p. 231 sqq. Pentru Galia preromană a apărut mai de curând o lucrare frumoasă, *Caesar's conquest of Gaul* de T. Rice Holmes, London, 1899, care în partea a doua (p. 245 sqq.) se ocupă de aproape și cu etnografia și geografia istorică propriu zisă, — atingând într'un capitol deosebit și împrejurările sociale, politice și religioase, — ale Galiei preromane (p. 515 sqq.). Din cărțile mai vechi rămâne E. Desjardins, *Geographie de la Gaule*, Paris 1869 și *Geographie historique et administrative de la Gaule romaine*, vol. I. Paris, 1876, II 1878, III 1885, IV 1893, și Fustel de Coulanges, *o. c.*, tot indispensabile. Pentru Spania, E. Hübner, *romische Herrschaft in Westeuropa*, Berlin 1890, p. 165 sqq. Pentru generalități, Kiepert, *Lehrbuch*, *passim*.

(1) Pe lângă cele citate în nota precedentă, cf. C. I. L., volumele respective, și Marquardt, *o. c.*, I, p. 251 sqq.; iar pentru Galia romană, și E. Herzog, *Galliae Narbonensis provinciae romanae historia*, Lipsiae 1869; cf. Henri Cons, *la province romaine de Dalmatie*, Paris, 1882. Iar pentru generalități, Alex. Budinszki, *die Ausbreitung der lateinischen Sprache über Italien und die Provinzen des römischen Reiches*, Berlin 1881. Foarte comodă de folosit atât pentru text cât și bibliografia din note. Azi e însă cam învechită. Pentru Dacia v. p. 207 sqq. Pentru lucrările mai noi de Hirschteld, Kornemann, Keune și alții asupra romanizării Galiei și Germaniei și alte chestiuni în legătură, vezi W. Liebenam, *Bulletin historique*, în *Revue historique*, vol. 84 din 1904, p. 368 sqq.

(2) Pentru Thracia se poate cerceta cu folos Dem. Kalopothakes, *de Thracia provincia romana*, diss. inaug. Berolini-Lipsiae, 1893, unde se dă

Trei momente principale ne întâmpină la întemeierea unei provincii romane în ce privește organizația ei. Întâiul e stabilirea oficială a supraveghetorilor trimiși dela centru: administrația militară și civilă exercitată de ofițeri și armate și de funcționarii imperiali speciali (mai ales fiscali) dacă e vorba de o provincie imperială, ori numai administrația civilă, dacă e vorba de una senatorială. Al doilea, introducerea organizării comunale orășenești romane în locul organizării indigene: aici intră și fondarea de centre curate romane prin aducere de coloniști, precum și admiterea în constituția romană a acelor unități indigene cari deja s'au adaptat ori promit a se adapta la această constituție, și a acelor întemeeri hibride în legătură cu ocupația militară stabilă a provinciei, ce sânt *canabae*, ori *vici* pe lângă *castella*, etc., după ce au ajuns la un oarecare grad de dezvoltare în sens orășenesc roman. Al treilea moment e organizarea provinciei însăși, ca element viu independent de centru, prin acordarea unei oarecare autonomii și a unei administrații proprii, reprezentată prin o adunare deliberativă pentru afacerile civile, sub prezidenția guvernatorului provinciei însăși. În această adunare vin din toate centrele mai însemnate ale provinciei celei mari — în cazul nostru *Dacia*, de pildă, în opoziție cu cele *trei Dacii* de după Marcu Aureliu — „deputați“ pentru a decreta distincțiuni, a ridica plângeri, a

o bibliografie destul de completă asupra cestiunii. Cu prilejul indicațiilor bibliografice pe cari le dau în articolul de față, țin să observ că nu vreau atât să dau aici o bibliografie completă și sistematic așezată după cestiunile principale, cât mai ales un îndreptar scurt, dar așa fel făcut încât pornind dela el orice cercetător neîndestulător orientat în materia antichităților daco-romane să-și poată găsi drumul în orice direcție. Și deaceia accentuez așa de mult trimiterile la lucrările cari au pe lângă expunere și bibliografii mai dezvoltate, — din diferitele puncte de vedere ce ar putea interesa pe orice cercetător în acest domeniu. Și încă un lucru țin să mai amintesc. Punctul de greutate în expunerea mea îl pun pe împrejurările *daco-romane* din provincia lui Traian, și nu pe cele *pre-romane*: pentru acelea bibliografia se înfățișează simțitor schimbată și ca atare nu se poate găsi deplină aici.

revizui *Casa* — tezaurul special al Provinciei — „a numi ori a răsplăti pe funcționarii ei și a orândui diferite alte afaceri provinciale (1).“ Alătura cu această cameră provincială — *concilium* —, un altar cu un cult, sărbători și un mare preot, comune întregii provincii — de obicei *ara Romae et Augusti* cu un *sacerdos provinciae* (ἀρχιερεὺς) [în Dacia marele preot comun având și apelativul de *coronatus Daciarum trium* (*Sacerdos arae Augusti nostri, coronatus Daciarum III*, C. I. L. III, 1.433)], completau această organizație special provincială (2).

Din aceste trei momente principale cel mai însemnat e organizația comunală după model roman, căci pe dânsul se sprijină tot edificiul colonizării și romanizării. Deaceea ne-am și oprit chiar dela început așa de mult asupra lui, trecându-le pe celelalte două sub tăcere.

În adevăr, organizația administrativă a Daciei traiane, fie ea centrală, fie locală (3), nu înfățișează o recoltă bogată de

(1) Marquardt, *o. c.*, p. 267 sqq. 269. Cf. Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, p. 174 sqq. pentru organizarea administrației imperiale și provinciale, — și p. 166 sqq. pentru dezvoltarea municipală a provinciei. În ce privește administrația provinciilor sub imperiu, în afară de Marquardt *o. c.*, I, p. 497 sqq., dela care e totdeauna a se pleca. cf. Mommsen, *römisches Staatsrecht*, II, ed. 3, Leipzig 1887, p. 1087 sqq., și III, Leipzig 1888, p. 1211 sqq. Cu folos se poate consulta și J. N. Madvig, *die Verfassung und Verwaltung des römischen Staates*, II, Leipzig 1882, p. 104 sqq. În sfârșit datele cele mai nouă și mai sigure se dau întru cât privește generalitățile referitoare la administrația imperială romană de O. Hirschfeld în opera *die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*, ed. II mult prefăcută și îmbogățită, Berlin, Weidmann, 1905. Pentru partea financiară această carte e absolut indispensabilă. Pe pp. 342 sqq. se tratează mai în special orânduirea provinciale. Pentru administrația comunală-orășenească din provincii, v. cartea lui W. Liebenam, *Städteverwaltung im römische Kaiserreiche*, Leipzig, 1900.

(2) Drumurile și exploatarea bogățiilor naturale cădeau dimpotrivă în grija reprezentanților guvernului central. Cf. Jung, *o. c.*, p. 177 sqq. și 162 sqq. Cf. bibliografia din nota precedentă.

(3) Înțeleg termenul de *central* în sensul de pornind dela Roma, iar *local* în sensul de *provincial-local* (de pildă *concilium trium Daciarum*).

rezultate nouă. E acelaș clișeu întrebuințat pentru alte provincii (1), aplicat și aici: nu organizația administrativă era greu de introdus în provinciile de curând cucerite dela barbari,—aceasta era numai partea absolut superficială și inofensivă a sistemului romanizator. Și că e așa, putem vedea și azi, și se poate vedea în istorie pentru toate vremurile,—administrația străină exercitată asupra unui popor, chiar când se servește și cu elemente locale, ca în Dacia *conciliul* pomenit, nu instrăinează pe acel popor. Prefacearea vieții lui în păturile adânci ale populației prin schimbarea condițiunilor de viață socială, aceasta îl poate instrăina. Introducerea regimului comunal-urban, roman, în locul regimului *rural*, și insinuarea romanismului chiar în viața rurală a indigenilor, pentru a-i putea influența cu izbândă, a adus după sine romanizarea. Dar, pe lângă celelalte mijloace ce-i stăteau la dispoziție: colonizare în masă, garnizoane militare fixe, acordare de *drepturi romane*, etc.,—un auxiliar mult mai neprețuit decât toate, intru cât el condiționa existența și progresul tuturor celorlalte, a fost *romanizarea căilor de comunicație* (2).

Asupra acestui punct mă voiu opri deci ceva mai mult.

Toată opera de romanizare a provinciilor Imperiului nu se poate înțelege deplin dacă nu ne înfățișăm mai întâiu clar înaintea noastră colosala putere civilizatoare a căilor de comunicație, nu numai la Romani, dar în toate timpurile. Și că nuanța predominantă a civilizației ce pătrunde prin toate ramurile rețelei va fi aceea a stăpânilor drumului, pretutindeni purtători ai civilizației lor, e neîndoios. Dela soliditatea fundațiunilor și dela varietatea și mulțimea puterilor stăpânului căilor așezate va rămâne însă de hotărit dacă civilizația *adusă* va și *rămâne*. Și acest lucru l-au în-

(1) Cf. Jung, *Fasten*, p. 175.

(2) Vezi la Jung, *Fasten*, cap. X, «Vechi căi de comunicație și așezări din Ardealul de miazăzi», p. 141 sqq.

teles Romanii mai bine decât oricare alt popor de pe lume. Soselele lor au fost *zidite* ca pentru eternitate, iar de-a lungul lor centre puternice romane au fost așezate. Romanismul a pătruns și a rămas. Și a rămas așa, că azi de căutăm să vedem ce resturi de civilizație antică din cuprinsul imensului imperiu au ajuns până la noi, nu găsim decât resturile romane sau ceea ce deși străin, eterogen, s'a adaptat la instituțiile romane. Mi se pare că prin nimic nu s'ar putea concretiza mai bine acest proces universal-cultural decât prin asemănarea cu organisme animale ale vremilor străvechi, ale căror *schelete* au ajuns până la noi ca mărturie de existență, mărimea și puterea lor.

Și deaceia azi când se pornește cercetarea vre-unei provincii a imperiului roman, mai totdeauna se pornește dela rețeaua căilor de comunicație (1), nu numai pentrucă

(1) Nu pot trece mai departe fără de a cita aici lucrările profesorului W. M. Ramsay, cari trebuie să servească de model pentru cercetătorii geografiei istorice a oricărei țări și epoce. Cunoștințe solide, vederi largi, adâncă înțelegere a legăturilor dintre pământ și om și, mai presus de toate, o bogată cultură istorică, face din aceste lucrări un izvor nesecat nu atât de fapte brute, cât de puncte de vedere nouă în cercetările acestea complicate ale antichităților greco-romane: W. M. Ramsay, *the historical geography of Asia minor*, London, 1890; *the cities and bishoprics of Phrygia being an essay of the local history of Phrygia from the earliest times to the turkish conquest*, Oxford, I^o, 1895, — I² 1897; multe amănunte și puncte de vedere interesante se găsesc apoi și în opera *the church in the roman empire before A. D. 170*, ed. 7a London, 1903, scrisă din punctul de vedere deosebit, al răspândirii creștinismului în imperiu în primele două secole după Hs. Și Ramsay în lucrările sale de geografie istorică dă o importanță deosebită drumurilor. Astfel capitolul introducător al *geografiei istorice a Asiei mici* se ocupă aproape numai cu căile de comunicație ale peninsulei, începând cu «drumul regal» persan și până la drumurile bizantine.

Un minunat studiu asupra căilor de comunicație la Romani, privit din toate punctele de vedere, însă cu deosebire tocmai ce ne trebuie nouă mii ales — pentru rolul jucat de ele în purtarea și răspândirea civilizației romane, ne dă Ludwig Friedländer în opera sa clasică, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von August bis zum Ausgang der Antonine*, II, ed. 6, Leipzig 1889, p. 1—291. Cu folos se

și tradițiunea scrisă a găsit de cuviință să se păstreze mai bogată în această privință, prin hărțile și itinerariile ajunse până la noi, dar și pentru că *in natură* mărturiile civilizației romane s'au păstrat tocmai prin drumurile și așezările romane depe ele, mai bine decât orice alte vechi instituiți.

Și Dacia nu e decât printre cele mai tipice pilde pentru adevărul celor de mai sus. Tot ceea ce știm cu privire la Dacia romană se sprijină pe scheletul căilor de comunicație și pe resturile instituțiilor civile (—orășenești) și militare (— de întărire), care instituții n'au putut ele însele trăi o clipă măcar fără puternicul aparat circulator, dătător de viață, al drumurilor. Stabilirea însă a acestor căi, așa cum o găsim c'a fost, n'o putem înțelege dacă nu ne raportăm la alte împrejurări în legătură cu însăși așezarea geografică și solul Daciei (cu bogățiile lui naturale). Așa pusă cestiunea, sistemul căilor de comunicație daco-romane nu mai apare decât ca o ramură a sistemului de drumuri din răsăritul Imperiului și stabilirea lui ca o urmare firească a împrejurărilor economice din aceeași parte a continentului nostru (1).

poate ceti și capitolul XIV din Tozer, *a history of ancient geography*, «apărări de granițe și drumuri romane». Tozer dă și o hartă a arterelor principale, foarte folositoare pentru vederea de ansamblu a cestiunii (harta VIII la p. 299).

(1) Mai mult decât ar admite școala istorică dela Berlin, care face atâta *oposiție* lui Lamprecht, în cazul de față împrejurările economice au fost și ele hotăritoare în politica de granițe la Rin și la Dunăre. A spune că Traian a pornit împotriva Dacilor numai pentru că făceau scandal la ușa imperiului nu e serios, dacă nu te întrebi întâiu de ce făceau scandal. Și dacă te întrebi de ce, vezi atunci că avântul economic roman depe cellalt mal al Dunărei și treptata pătrundere și pe cestălalt mal (ca să nu amintesc decât înființarea centrului roman Drobeta de pe vremea Flaviilor și numeroasele elemente romane care ajută lui Decebal la prefacerea Daciei) erau cauzele certeii «politice». Dacii râvneau la civilizația strălucitoare a lumii romane, iar Romanii la bogăția ascunsă a barbarilor. Și această bogăție fu la urmă recunoscută ca atât de prețioasă încât nu se socoti prea scump plătită o expediție de cucerire pe celălalt mal. Împrejurările economice și general-culturale de pe cele două

Precum pe linia Rinului alătura de marea arteră dublă — pe apă și pe uscat — de comunicație de-alungul fluviului, treptat treptat se dezvoltă ramuri secundare, apariții absolut organice ale nevoei de a alimenta calea cea mare cu toate resursele disponibile din ținutul ce-o inconjoară, — pentru ca apoi acele cărări și drumuri secundare să se prefacă în șosele strașnice cu puternice centre urbane de-alungul lor, — și așa vrând nevrând, guvernul imperial să se vadă silit a ocupa și celalalt mal al Rinului, — tot așa și la Dunăre. Fluviul, măreată și străveche cale de comunicație, ceru ca o condiție *sine qua non* a propășirii civilizației romane sub toate formele ei, în aceste regiuni, întemeierea de căi de comunicație secundare, radial laterale, *de ambele părți* ale lui. Și dacă aceste ramuri și-au găsit tocmai în ținuturile dace cea mai mare creștere și înflorire a lor, nu e nici o minune. Dimpotrivă nu se putea să fie altfel: acolo unde erau mai multe bogății, mai multe puteri de exploatat, acolo a înaintat și civilizația căutătoare de resurse noi, mai repede, mai energetic și mai trainic. Precum rădăcinile unui copac se întind mai mult într'acolo unde e mai multă hrană de supt, așa ramurile celor două mari artere ale Rinului și Dunărei s'au întins *peste granițe* mai ales acolo unde erau mai multe bogății de cules: în așa numiții *Agri decumates* (1) și în *Dacia*. Iar dacă tocmai Traian „cuceritorul“ Daciei e acela care și în provincia transrenană (2) pune bazele înfloririi de mai târziu, asta nu ne

maluri fură cauzele războiului de exterminare dus de Traian și Decebal, războiu *colonial* în fond, ca acel purtat de pildă în zilele noastre de Anglia împotriva Burilor.

(1) Mommsen, *romische Geschichte*, V, p. 145 sqq. [La această părere am ajuns independent de Domaszewski (*Rhein. Mus.*, N. F., XLVIII, 1893, p. 241 și notele [care și el atribuie tot cauzelor economice în primul rând întinderea Romanității peste Rin și Dunăre]) al cărui studiu l-am cunoscut mai în urmă. La părerea lui Domaszewski văd că s'a aliat acum în urmă fără nici o restricție și Patsch în art. *zum Dakerkriege des Cornelius Fuscus* în *Jahreshefte des osterr. Inst.*, VII, 1904, p 71 sqq.

(2) Idem, *ibidem*, p. 145 - 6. Cf. p. 153.

arată decât încă odată mai mult că simțul politic și înțelegerea necesităților economice neînălăturabile n'a lipsit nici decum lui Traian. Și, de fapt, el e părintele civilizației romane dela Rin și Dunăre, în deplinul înțeles al acestui cuvânt. Căci el fondează aproape pretutindeni totul din nou. Întemeierea de șosele, stabilirea de centre puternice romane, atât civile cât și militare, pe ambele maluri ale Rinului și Dunărei e opera lui (1). Opera de romanizare a Traciei și Moesiei tocmai dela el începe cu adevărat (2).

Numai după ce știm deci toate aceste dovezi despre genialul său simț-de-Stat și după ce cunoaștem ideile sale în ce privește răspândirea cu succes a romanismului, — putem pricepe pe deplin, ce fel a înțeles el să organizeze Dacia.

În această lumină așezând „cucerirea“ Daciei, trebuie să căutăm a explica organizarea ei ca provincie romană. Am plecat dela drumuri pentru a ajunge aici. De aici trebuie să ne întoarcem iară la ele: în organizarea Daciei primul loc, încă înainte de a fi făcută Dacia provincie, e ocupat de stabilirea, am putea cu drept zice, clădirea lor. Pe această schele s'a ridicat apoi edificiul măreț al romanizării Daciei. Căci, deși așezată oarecum excentric față de calea cea mare de legătură a Apusului cu Răsăritul: Lugdunum — Mediolanum — Verona — Aemona — Singidunum — Serdica — Byzantium — Ancyra — Tarsus — Antiochia (3) —, nu trebuie totuși să scăpăm din vedere această împrejurare capitală care despăgubește pe Dacia cu totul de așezarea ei nepriincioasă. Anume tocmai acolo unde artera puternică a Dunărei se întâlnește și se întretae cu drumul mare spre „Răsărit“, adică în părțile Serbiei și Banatului de azi, acolo se imbuca — la Viminacium — și sistemul căilor de comunicație daco-romane (4). Și alte drumuri transversale ca cele dealungul Jiului și Oltului uneau apoi inima Daciei cu ar-

(1) *Ibidem*, p. 139 sqq.

(2) *Ibidem*, p. 194. Cf. p. 193.

(3) Tozer, *history of ancient geography*, harta VIII și p. 299 sqq.

(4) Vezi hărțile dela sfârșitul părții a II din Suppl. la C. I. L. III.

tera Dunării (1) și, prin prelungirile în linie directă, dela *Oescus* spre *Serdica*, ori *Nicopolis* — peste Dunăre, cu „Drumul-cel-mare“ (2). Spre Răsărit atât drumul dublu (pe apă și pe uscat) al Dunării, și mai ales el, cât și drumul Bizanțului ducea în țeri de cultură zdrobitor predominantă grecească. Spre Apus însă drumul ducea către mama civilizației latine, Roma (3). Punctul de greutate al circulației cădea pentru Dacia spre Apus (4): aceasta a decis intrarea ei în cercul de cultură romană. Iar valurile acestei culturi neincetate reimprospătate cu contribuiri noi dela izvorul curat, italic, au pătruns pe toate drumurile și cărările Daciei departe în văile râurilor și adânc în elementul indigen (5), — și asta a hotărît romanizarea așa de intensă a

(1) Cf. Brandis, *Danuvius* în Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie*, IV, col. 2123 și urm.

(2) Asupra drumului către Bizanț și a însemnătății sale istorice, e cartea lui Jireček, *die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe*, Prag 1877. Cf. prefața, p. III. Pentru partea romană a cestiunii, v. cap. I, p. 1 — 68.

(3) Artera spre Apus, deaiungul Savei era ca și artera Dunărei, dublă, și deci cu atât mai puternică. Cf. C. I. L. III, Suppl. II, hărțile citate, iar ca explicări Jung, *die romanischen Landschaften des römischen Reiches*, p. 409 sqq. și p. 413; apoi p. 363 și 349. Cf. C. Patsch, *die Saveschifffahrt in der Kaiserzeit* în *Jahreshefte des osterr. archäol. Inst.* VIII, 1905, p. 139, unde se dă toată bibliografia mai însemnată.

(4) Vezi Jung, *o. c.*, p. 333 sqq. Atât sistemul drumurilor cât și așezarea geografică o legau mai mult de Apus: în Răsărit *stepa* o ocrotia contra înrâurii grecești. Pentru legăturile comerciale ale Daciei cu Apusul, chiar în epoca preromană, cf. C. Patsch, *archäol.-epigr. Untersuchungen zur Geschichte der rom. Provinz Dalmatien*, în *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina*. VI, Wien 1899, p. 262 sqq.: VIII. *Dalmatien und Dacien*: cf. *ibidem* p. 213 și, pentru bibliografie, deasemenea notele dela pag. 212 — 13 și mai ales p. 272 sqq. Amintesc aici în spec. al pe J. von Schlosser, *Beschreibung der altgriechischen Münzen* și A. von Domaszewski, *Studien zur Geschichte der Donau-provinzen*, I, *die Grenzen von Moesia superior und der illyrische Grenzcoll* în *Arch.-epigr. Mitth. aus Oesterreich*, XIII.

(5) Asupra bogatului element romanic revărsat, începând încă dela însuși Traian, în ținuturile Daciei, cf. Jung, *o. c.*, p. 378 sqq. Cf. același. *Fasten der Provinz Dacien*, p. 141 sqq.

Daciei, încât elementul roman de aici singur în tot Răsăritul a dăinuit de-a lungul veacurilor, puternic și plin de viață. Și de aceea, repet încă odată, romanizarea Daciei e mai ales opera drumurilor ei, tocmai așa așezate precum era de nevoie pentru succesul colonizărei.

Încă un moment important mai trebuie avut în vedere înainte de a căuta să explici organizarea unei provincii romane. Precum Syria a fost locul de întâlnire al diferitelor civilizații ce-o înconjurau — egipteană dinspre Sud, assyrobabiloneană dinspre Răsărit, indogermanică și semitică dinspre Nord, greacă și feniciană dinspre Apus (1), ori Asia mică (2) și modelul său pe o scară redusă, Cypru (3), locul de întâlnire al civilizației greco-latine mediterane și a celei semitice-orientale, — astfel, într'o măsură mult mai mică și cu urmări mult mai puțin pregnante, Dacia a făcut și ea parte din teritoriul de graniță între Romanism și Elenism. Spre Răsărit ca și spre Miazăzi, în tot ținutul Mării Negre, din timpuri străvechi stăpâna nesupărată cultura grecească. După ce Romanii și-au întins „autoritatea“ lor și prin aceste părți, către sfârșitul Republicei și începutul Imperiului (4) Grecii s'au plecat — au fost chiar bucuroși să se plece — supt ocrotirea romană și încă de pe vremea lui August se

(1) Cf. George Adam Smith, *the historical geography of the Holy Land*, London, 1897, p. 11 sqq. și F. Buhl, *Geographie des alten Palästina*, Freiburg i. B. und Leipzig 1896, p. 13.

(2) W. M. Ramsay, *the historical geography of Asia minor*, p. 23 sqq.

(3) Eugen Oberhummer, *die Insel Cypern. Eine Landeskunde auf historischer Grundlage*, München, 1903, I, p. 1. Cf. tabla cuprinsului.

(4) Cf. asupra Moesiei, Anton von Premerstein, *die Anfänge der Provinz Moesien*. în *Jahreshefte des osterr. archäolog. Institutes in Wien*, I, 1898, Beiblatt, col. 145 sqq., — o lucrare admirabilă pentru bogăția informației și pătrunderea critice. (Pentru cultura greacă cf. col. 191 sqq.: IV. *Die griechischen Städte am Pontus*). Cf. Liebenam, *Bulletin*, în *Revue historique*, vol. 84 pe 1904, p. 379 -- 80.

ridicată Cesarului din Roma monumente de recunoștință până în îndepărtatele orașe ale Bosforului Cimmerian, în Phagnoria (1) ori Panticapaeum (2).

Dar, acasă la ei, Grecii au făcut tot ce-au voit ei și întinderea stăpânirii romane în aceste părți n'a adus absolut nici o schimbare în dezvoltarea culturală a populațiilor ocrotite. Dimpotrivă, apărute de Romani, cetățile grecești înfloriră și mai mult și de unde mai înainte nu îndrăzneau să se depărteze prea tare de malul mării, acum ele își întinseră activitatea lor până departe în interior. Moesia inferioară în toată întinderea ei atât spre Apus cât și spre Miazănoapte căzu supt înrăurirea grecească (3). Mai mult chiar, precum dovedește de pildă inscripția greacă dela Romula (4), cultura grecească trecu și Dunărea, cum de altfel era și foarte firesc, cucerind mereu înspre Nord (5).

(1) Basilius Latyshev, *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae*, vol. II, *Inscriptiones regni Bosporani*, Petropoli, 1890, p. 180 — 1.

(2) B. Latyshev, *idem*, vol. IV, — *per annos 1885 — 1900 repertae*, Petropoli 1901, p. 117 — 8. Cf. Marquardt, *romische Staatsverwaltung*, I ed. II, p. 305 și urm., pentru bibliografia mai veche.

(3) Ceea ce bine înțeles n'a împiedicat stabilirea de puternice centre romane atât în Sudul Dunării cât și de-a lungul fluviului în toată întinderea lui, până la mare. Vezi B. Pick, *die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I, Berlin 1898, p. 61 sqq., în colecția *die antiken Münzen Nord-griechenlands*, de F. Imhoof-Blumer, I. Pentru lupta dintre romanism și elenism în Moesia inferioară, cf. și Mommsen, *die Conscriptionsordnung der römischen Kaiserzeit*, în *Hermes*, XIX, 1884, p. 8.

(4) Tocilescu, în *Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn*, XVII, p. 81—2.

(5) Pentru urmărirea întinderii civilizației grecești în aceste regiuni, cel mai bun ajutor ne dau inscripțiile și monezile. Voiu indica deci aici principalele colecții. *Inscriptiones graecae [I. G.]* făgăduesc volumul X pentru *Inscriptiones Epiri Macedoniae Thraciae Scythiae*; până când va apare va mai curge însă multă apă pe Dunăre. (Cf. Hiller v. Gaertringen, *Stand der griechischen Inschriftencorpora in Beiträge zur alten Geschichte*, IV, 1904, p. 252 sqq., 254). Așteptând, trebuie să ne mulțămim cu ceea ce nedă Albert Dumont în *Mélanges d'archéologie et d'épigraphie*, ed. Homolle și Heuzey, Paris 1892, pentru ținuturile de către Thracia (obiectul prin-

Iar dacă totuși ea n'a putut prinde rădăcini și aici, cred că nu în superioritatea numerică romană trebuie căutată expli-

cipal al cărții e Thracia însăși), — și Vasile Latyshev în cele patru volume ale sale de *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini*, Petersburg 1885—1901, trei vol. pe latinește și unul pe rusește (1899,—cu titlul schimbat : *Древности южной России: греческія и латинскія надписи найденныя въ южной России въ 1893 — 1898 годах*), precum și în diferite alte publicații ale sale și ale altora în diferitele reviste și colecții ruse ori altfel, ale căror mai deaproape indicație vezi-o în vol. IV din ale sale *Inscriptiones*, prefața. Alte date prețioase se găsesc în cei 20 de ani — peste tot — apăruti din *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn* [în locul lor apar acum citatele *Jahreshefte*], pentru care e un indice foarte sistematic de S. Frankfurter, Wien, 1902, cu care se poate ușor și deplin folosi toată colecția. Anii din urmă, însă, înfățișat, «Academia de Inscricțiuni» din Paris a început publicarea colecției *Inscriptiones graecae ad res romanas pertinentes*, Paris, 1903 și urm., din care n'au apărut însă decât câte două fascicule din tomul I-ii și al III-lea; din fericire în ultima fasciculă apărută, din tomul I, e cuprinsă și Dacia și Moesia superioară (Cf. Boeckh, C. I. G. III, p. 1048—49) : prima (p. 183—4) e reprezentată prin 10 inscr., iar a doua (p. 189) prin una singură. Pentru Moesia inferioară nu-i decât începutul (p. 190 sqq.): materia promite însă a fi destul de bogată. Se mai pot folosi în fine și colecțiile lui W. Dittenberger, *Sylloge inscriptionum graecarum*, Lipsiae, I 1898, II 1900, III 1901, și *Orientis graeci inscriptiones selectae*, Lipsiae, I 1903, II 1905 (această din urmă colecție numai pentru comparație, întrucât inscr. privitoare la regiunile ce ne interesează nu cuprinde) și Ch. Michel, *Recueil d'inscriptions grecques*, Bruxelles, 1900 (p. 242 sqq.). — La Inscricțiuni se pot apoi adăoga monedele, tot ca urme nemijlocite ale civilizației grecești. Pentru monede în primul loc e de folosit colecția citată a lui B. Pick, ca specială pentru Dacia și Moesia. De comparat apoi pentru explicări, Mommsen, *Geschichte des römischen Münzwesens*, Berlin 1860, p. 694 sqq. Dintre colecțiile mai vechi, Eckhel, *Doctrina nummorum veterum*, mai ales vol. II, VI, VII și VIII; Mionnet, *Description de médailles antiques, grecques et romaines*, vol. I, II, și suppl. vol. II; R. S. Poole, *Catalogue of greek coins [in the British Museum]*, [3], *the Tauric Chersonese, Sarmatia, Dacia, Moesia, Thrace, &c.*, London 1877; Julius Friedländer, *Repertorium zur antiken Numismatik*, Berlin, 1885; B. V. Head, *Historia numorum*, Oxford, 1887; apoi A. von Sallet, *Beiträge zur Geschichte und Numismatik der Könige des cimm-rischen Bosphorus und des Pontus*, Berlin, 1866 și *Beschreibung der antiken Münzen des Berliner Münzkabinet*, Berlin, 1888; Postolakkas, Κατάλογος τοῦ Ἀθηναίων ἐθνικοῦ νομισμ. μουσείου, A-

cația, ci cu totul în altceva. Din toate timpurile comunicația peste masivul carpatic muntean a fost îngreuiată prin lipsa de pasuri priincioase (1). Puțina frecvență a drumurilor din sudul Carpaților și rărimea populației din acea vreme, au pus deci piedică simțitoare înaintării culturii grecești în aceste regiuni. Să mai adăogăm apoi că centrul puterii strănse-la-un-loc al culturii grecești era departe, tocmai la Mare, iar inima Daciei era peste munți și punctul de greutate al circulației către Moesia superioară, și vom înțelege atunci și mai bine pricina pentru care cultura grecească a trebuit să înceteze tocmai când a ajuns la granița Daciei.

În Răsăritul provinciei lui Traian lucrul fu și mai simplu. Întinderile enorme necultivate între Carpații moldoveni și Nistru răpeau chiar dela început negustorilor greci pofta de a se aventura prin aceste regiuni către Dacia. Ei se mulțămira să ajungă prin Sudul Basarabiei de azi până către gura Prutului (2), și apoi, cât putură, pe Nistru, Siret

tena, 1882, și Imhoof-Blumer, *Monnaies grecques* (*Anal. Acad. Olandeze*) Amsterdam 1883, p. 38 sqq. Dintre colecțiile mai nouă e de citat splendida publicație a lui G. Macdonald, *Catalogue of greek coins in the Hunterian Collection-University of Glasgow*, vol. I (mai ales), Glasgow 1899, vol. II, 1901.

(1) Colonel Gr. Crăiniceanu, *Frontiera Carpaților*, idei de apărare, studiu pe teren în anii 1888,—89,—90, București 1894 (a 63-a publicație din *Cercul public. militar*), *passim* (pentru absoluta lipsă de trecători între văile Buzeului și Oituzului, v. p. 96—7 și 110; pentru pasurile moldovene p. 112 și urm.

Studiul lui Jung, *zur Geschichte der Pässe Siebenbürgens*, în *Mitth. des Inst. für oesterr. Geschichtsforschung*, IV Ergänzungsband, Innsbruck 1893, p. 1 sqq., nu dă, din nefericire, nimic sigur pentru S. și E. în timpurile mai vechi. Toate concluziile cu privire la pasurile spre Moldova se sprijină mai numai pe descoperirile de monezi, făcute în diferitele localități de dincolo și dincoace de munți (cf. *l. c.* p. 10 sqq.). Iar cât de primejdios lucru e de a fixa civilizații și drumuri, după câteva monezi cunoscute cum ajunse într'un loc (să nu se uite că puțin după asta vin năvălirile barbarilor), — cred că nu e nevoie de a mai accentua aci.

(2) Și încă și până aici tot pe apă—pe Dunăre în primul rând—, căci toate inscripțiile găsite nu se depărtează prea tare în interior: ele sânt așezate desigur pornind dela fluviu către ținuturile mai dinlăuntru. De

cu văile afluenților lui, și Prut, dar mai ales pe Dunăre, în sus, cu corăbiile (1). Căci mai către Miazănoapte în Moldova era ținutul barbar. Și mi se pare că Jung (2) exagerează însemnătatea drumului ce plecând din Dacia trecea pe la Oituz spre a ajunge la Tyras (Cetatea Albă de mai târziu). Acest drum nu putea fi apărat în toată lungimea sa împotriva barbarilor, căci interpretarea valurilor din sudul Moldovei și Basarabiei ca o apărare a aceluia drum nu e prin nimic întemeiată. Ele trebuie mai degrabă puse în legătură cu apărarea liniei Dunărei unde se aflau așezate toate trupele de pază —, dacă în genere admitem origina *romană* a acestor valuri, ceea ce până azi nu-i încă îndejuns dovedit (3).

Spre Vest și Sud-Vest era cultura romană. De acolo venea lumina spre Dacia, — dar nu pe toate cărările. Căci și către Apus era o „pustie“. „pendant“ al „pustiei Geților“ din Basarabia de azi: anume țara Iazygilor *metanasti*, pusta dintre și de-a laturile Dunărei și Tisei. Pe acolo nu venea lumina. Ea venea pe unde veneau și noii căutători de bogății ieftine, — coloniști mai întârziați ai Daciei lui Traian —, pe unde veneau și știrile dela Roma și veneau ori porneau generalii și funcționarii imperiali: anume pe drumul cel mare ce se desfăcea la Viminacium, din drumul și mai mare „al Răsăritului“, — trecând Dunărea în Banatul de azi și

Dobrogea de azi bine înțeles nici nu poate fi vorba (cf. S. Frankfurter, *Register zu den archäol.-epigr. Mittheilungen*, p. 84 sqq.); ea era toată sub înrâuirea grecească. Pentru malul stâng al Dunării vezi de pildă inscr. grec. găsită la Țiglina lângă Galați. (Tocilescu, în *Arch.-epigr. Mittheilungen*, VI, p. 45).

(1) Cf. inscr. grec. găsite la Hotărani (Tocilescu, *Arch.-epigr. Mitth.*, XIV, p. 10), Reșca (Romula) (idem, *ibidem*, XVII, 81) și Celci (idem, *ibidem*, XIV, 11).

(2) *Zur Geschichte der Pässe Siebenbürgens*, loc. cit., p. 10—1. Vezi acolo și bibliografia cestiunei.

(3) De părere că valurile acestea nu-s romane e de pildă C. Schhardt, — specialist în materie — și într'un articol mai nou din *Neue Jahrbücher für das klassische Alterthum*, V, 1900, p. 100.

indreptându-se apoi spre Tibiscum ori dacă nu —, încă o bucată pe apă (sau și pe lângă apă, însă atunci tot pe malul drept), — spre Tsierna —, către Sarmizegetusa și Apulum. A mai accentua aici legăturile strănse ale Daciei cu Apusul roman prin Moesia superioară cred de prisos.

Și acum ne mai rămâne de stăruit asupra momentului deosebit de important și care trebuie să nu lipsească într-o introducere — de care niciodată nu poți și nu trebuie să te dispensezi — la expunerea organizării unei provincii romane: rolul elementului indigen, nu ca organizare internă și nici ca factor la noua organizare — aceasta am amintit-o mai sus —, cât ca element eterogen față de noile destine ale țării, aflător de fapt acolo și împiedicând sau temperând, chiar pur și simplu prin prezența sa, procesul de prefacere al populației țării. Forța inconștientă — rezultat al legii de inerție care-i cu atât mai înrăuritoare în dezvoltarea societăților omenești, cu cât ele sânt mai inapoiate (— tradiția —), această putere de rezistență a elementului indigen și-a făcut fără greș efectul acolo unde influența romană devenind prea extracentrică își pierdea din intensitate: acesta-i cazul cu Dacia Porolissensis. În primul avânt Romanismul ajunsese până departe în Nord și Răsărit, adânc în munți. Dar în curând Porolissum însuși deveni din centru (I) un *avanpost*.

Întregul Nord-Est al Ardealului de azi, cu văile de sus ale Someșului și Muresului, rămase închis Romanizării; și totuși Dacia i-au lăsat răgaz să se întindă, timp de aproape

I) În privința asta pentru mine nu-i nici-o îndoială că Porolissum fiind hotărât de capitală a Daciei numite după el, a fost la acea epocă crezut destul de în mijlocul Romanismului, — probă că atunci când n-a mai fost așa crezut, capitala a fost mutată la *Napoca*. Cf. Mommsen, C. I. L. III, p. 169 col. II. Vezi harta dela Suppl. II la C. I. L. III, *Dacia*. Cf. Hirschfeld, *epigraphische Nachlese in Sitzb. der Wiener Akademie, philos.-hist. Classe*, 77, 1874, p. 374.

o sută de ani (1). Tot Nordul a rămas și mai departe dac și a apăsat cu toată greutatea barbariei opera civilizatoare romană din imediata lui vecinătate. Că aceasta a avut mare înrăurire, atât asupra organizării provinciei, cât și a rezultatelor practice ale acestei organizări, e ușor de înțeles. Deajuns să amintesc accentuarea puternică a caracterului de provincie de graniță dat Daciei dela Marcu Aureliu înainte și radicala transformare a organizației provinciei în această vreme (2). Credincioși firei lor de popor trac, Dacii liberi repetară când în mai mare când în mai mic — după cum erau, sau nu, ajutați de confrății lor de barbarie — ceea ce triburile trace din Haemus făcuseră cu două veacuri înainte (3): nu încetară lupta până ce ea nu încetă dela sine. În Tracia, neimpăcații „turburători ai liniștei“ fură exterminați; în *Dacia liberă* (4) dela sfârșitul secolului al

(1) În lungul și greul războiu marcomannic Dacii liberi nu jucară decât mai la urmă, către 180, un rol oarecare (cf. Cassius Dio, LXXII, 3, § 1—3, și mai ales § 3). Activitatea lor mai însemnată începe în primele decenii ale veacului următor. Maximin și fiul său Maximus, Decius, Gallienus și Aurelian poartă toți titlul de *dacicus maximus*. Cf. Stein, *Dacicus*, în Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie*, IV, col. 1976—77. Cu folos se poate consulta pentru această cestiune Bruno Rappaport, *die Einfälle der Goten in das römische Reich bis auf Constantin*, Leipzig, 1899. Cf. Gooss, *Studien*, p. 66 sqq.

(2) Gooss, *Studien*, p. 58 sqq.; Jung, *Fasten*, p. 17 sqq.; Brandis, *Dacia*, în Pauly-Wissowa, *Real-Encycl*, IV, col. 1971 sqq. Cf. Roesler, *romänische Studien*, p. 47. În privința Daciei romane (*o. c.*, p. 43 sqq.) trebuie să însemn aici că Roesler e de utilizat numai cu cea mai mare precauțiune fiind plin de greșeli. Și e păcat, căci altfel, ca puncte de vedere noi și idei generale, toată cartea e minunat scrisă și se citește cu adevărată plăcere.

(3) Mommsen, *römische Geschichte*, V, p. 192 sqq.

(4) Putem fără ezitare să numim tot Dacia țara locuită de Dacii liberi în Nordul Daciei romane. Cassius Dio LXXII, 3, §. 3, ne autoriză la aceasta: ὁ αὐτός Σαβιμάνος καὶ Δακῶν τῶν προσφῶρων μορτίους καὶ διαχιλίους ἐκ τῆς οὐκείας εκπαιδόντας καὶ μετὰ τούτους τοῖς ἄλλοις βοηθήσειν υπεργαγετο, τῆν τινα αὐτοῖς ἐν τῇ Δακίᾳ τῇ ἡμετέρα δοθήσεσθαι υποχρεωμένος (ed. Boissevain, III, Berlin 1901, p. 284). Cf. Gooss, *Studien*, p. 67—8.

doilea și începutul celui de-al treilea, civilizația romană oficială fu alungată: întâiu la granița ei de Miazăzi, apoi treptat treptat tot mai adânc în *Dacia neliberă*, până ce bagajul administrativ oficial, „plictisit de atâta scandal“, trecu dincolo de Dunăre, iar Romanii deveniți fii ai Daciei și Dacii romanizați rămaseră să-și descurce singuri socotelile cu Dacii *barbari* și colegii lor de neam german. Ceea ce nu fu prea greu: doar acești Daci erau cunoștințe vechi, ba chiar și rude; Romanismul nu trebui deci să piară ci numai să se dacizeze — mai drept: să se barbarizeze —; și, de voe de nevoe, făcu și aceasta; Romanii Daciei trecură la viața barbară a Dacilor liberi (5), în așteptarea unor timpuri mai bune: moștenire dela mama Roma le rămase: numele, o leacă de sânge mai „nobil“ în vine și limba romană.

Cum s'a făcut de a putut rezista așa de bine Romanismul dac și în tot Răsăritul Imperiului el singur a rămas mărturie de civilizația romană ce odată înflorise până departe în Sudul peninsulei balcanice și în Răsăritul Asiei mici,—asta rămâne să fie lămurit prin însăși înșirarea *fap-*

(5) Cassius Dio, ed Boissevain, LXXII. 3, §. 2: ... και ἀναγκάτως τοὺς ἄλλους ὁρῶσαι ὡστε μᾶλλον ἐνοικίσειν ποτὲ μᾶλλον ἐπιτολίτην τοσοῦτόντι πρὸς τῆς χώρας τῶν πρὸς τῆ Δακίᾳ ὁδοῦ. (Boissevain, III, p. 284, adnotația, crede că ἄλλους e o coruptelă pentru Ἄλλοιους: lucrul e pentru noi absolut indiferent odată ce toate aceste populații din Nordul Daciei sânt cunoscute ca ducând aceeași viață semi-nomadă. Cf. Zeuss, *die Deutschen u. die Nachbarstämme*, München 1837, p. 262—64, și mai ales K. Müllenhoff, *deutsche Altertumskunde*, II, Berlin 1887, p. 322 sqq. [pentru Alani v. Tomaschek *Alani*, în Pauly-Wissowa, *Real-Encycl.* I, col. 1282 sqq.]; Schafarik, *slawische Alterthümer*, I, p. 469—70; Gooss, *Studien*, p. 67 sqq. Pentru afirmarea ciudată a lui Gooss că Românii de azi, din punct de vedere etnic, n au nimic de a face cu Dacii, v. *Archiv f. siebenbürg. Landeskunde*, N. F., XII, 1874, p. 135, i.r pentru Dacii liberi «petoporiani», cf Tomaschek, *Miscellen aus der alten Geographie* în *Zeitschrift für österr. Gymnasien*, XVIII, Wien, 1867, p. 706, VII (zur *Peut. Tafel*). Pentru luptele în Nordul Daciei și așezările de barbari pe teritoriul roman-dacic, cf. Jung, *Roemer u. Romanen*, p. 175 sqq. și notele.

telor privitoare la opera de romanizare a Daciei și a împrejurărilor de tot felul în care ea s'a dezvoltat.

Și acum rezumând și sistematizând cele până aici expuse voi arăta în scurt și sub formă de „tablă de materii”, pe ce înțeleg eu că trebuie să se sprijine—in chip de *introducere*—, un studiu complet asupra organizării provinciei Dacia traiană și cum trebuie apoi să se procedă la împărțirea *faptelor* culese, în expunerea propriu zisă:

Introducere. I. Așezarea Daciei din punctul de vedere al împrejurărilor geografice și etnografice, politice și economice, internaționale, ale vremii. Granițe culturale. Așezări și fundațiuni romane în vecinătatea Daciei. Artere principale de comunicație. Sistemul drumurilor romane, răsăritene: rolul lor economic și politic. Scurtă istorie a contactului Dacilor cu Romanii și a cuceririi. Pricinile expediției de cucerire.

II. Civilizația Dacilor. Organizația lor politică, socială și religioasă. Etnografie dacă; clanuri (1).

III. Sistemul de organizare a provinciilor romane, în uz la data cuceririi Daciei. *Organizarea administrativă*; elemente civile, elemente militare, romane; partea acordată populației indigene la administrația provinciei; autonomie provincială. *Organizarea comunală*.

IV. Noua orientare economică și culturală a țării, după cucerire; colonizarea Daciei; rolul elementului autohton în romanizarea provinciei; alte influențe streine.

Expunere (F a p t e). I. *Organizare administrativă*. Caracterul organizării administrative a Daciei: provincie de

(1) Cf. Clooss, *Studien*, p. 59 sqq. și Jung, *Fasten*, p. 141 sqq. pentru vechile așezări dace dinainte de cucerire. Deasemenea Roesler, *das vorromische Dacien*, în *Sitzb. der Wiener Akademie*, 45, anul 1864, p. 357 sqq.; *Cultur u. Sitten bei den Geten und Daciern*, și Acelaș, *romänische Studien*, p. 52 sqq.

graniță și post înaintat.—Elemente centrale; funcționari militari, — funcționari civili. Apărarea provinciei. Drumuri. Poșta.—Administrația financiară (1) a Daciei; impozite.—Elemente locale; *Concilium* și autonomie provincială; atribuțiile *conciliului*.—Cultul oficial; *ara* și *sacerdos* al Provinciei. Diferitele împărțiri administrative ale Daciei.

II. *Organizare comunală*. Generalități. Așezări rurale indigene. Așezări urbane romane. Așezări militare romane și *canabae*. Municipii și Colonii (2). Colonizarea; caracterul special al colonizării Daciei: elementul roman numeros dar eterogen venit în Dacia. — Partea specială. Conspect al tuturor centrelor comunale cu dependențele lor rurale și arătarea particularităților de organizare la acelea ce fac excepție dela norma obișnuită. Istoricul fiecărui centru după monumentele și mărturiile rămase: la fiecare deosebirea părții vechi-dace de cea nouă-romană.

III. *Organizare economică și culturală*. — 1. Comerț. Industrie. Meserii; colegii (3). Ocupațiile locuitorilor; diferitele mijloace de existență. Bogății naturale și exploatarea lor. Import și export. — 2. Științe și arte; școli; cultură generală publică: spectacole și teatre; monumente și opere de artă; clădiri publice.

IV. *Nivelarea deosebirilor și asimilarea în Romanism*. — Factorii sociali, politici, economici și culturali. Raport de

(1) Cf. despre procuratori, Guil. Liebenam, *Quaestionum epigraphicarum de imperii romani administratione capita selecta*, Bonn, 1882.

(2) Despre organizația comunală (*în general*) trebuie să se vorbească mai pe larg în introducere. Aici e de lămurit mai ales partea specific dacică: partea luată de elementul irdigen și de «coloniști» în alcătuirea «comunelor.»

(3) Pentru corporații la Romani, cf. W. Liebenam, *zur Geschichte und Organisation des römischen Vereinswesens*, Leipzig, 1890 și J. P. Waltzing, *etude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains*, 4 vol. in 8°, Louvain 1895—1900.

cultură superioară la cultură inferioară. — Limba latină, limbă de înțelegere între popoarele cu graiuri diferite.

Rezultate. I. *Constatări.* Rezumatul *datelor sigure* obținute asupra temei date. — II. *Incheieri privitoare la romanizare.*—Intensitatea și extensiunea colonizării. Succesul. Cauzele lui: geografice, sociale, economice și politice. — Caracteristica romanismului oriental în genere și a celui dacic în special.

(Va urma).

VASILE PÂRVAN.

PROFANUM VULGUS

Universu 'i feerie:
Negurile 'i sânt perdele,
Rampa lui un roiu de stele,
Iar planetele 'ntre ele
Fac orchestră și-armonie.

Și 'n priveliști mari, eterne
Drama 'ncet se desfășoară:
Actu 'ntâi e 'n primăvară,
Vara, toamna apoi prepară
Catastrofa tristei ierne.

Pământenii văd și-ascultă,
Dar în splendida lor sală
De strigări, de 'nvălmășală
Larma 'i groaznic-infernală,
Căci profana gloată 'i multă.

Beat de-atâta poezie
Stă Maestrul adâncit;
Dar de zgomot asurzit,
Strigă 'n van spre Galerie —
Glasu 'i moare 'năbușit.

G. MURNU.

ISTORIOGRAFIE LITERARĂ (1).

(Urmare și sfârșit).

4. A doua carte a d-lui P. Eliade, *Histoire de l'esprit public en Roumanie*, este mai bună decât cea dintâiu. Autorul mănuște mai liber și mai ușor materialul. Metodica cărții este ceva mai limpede.

Din toate acestea metodica mă interesează acum mai mult.

Autorul o resumează foarte bine într'o frază dela pagina 286: „*Nous ne faisons pas ici de l'erudition, mais de l'histoire et de la psychologie*”.

Ca să nu fie nici o îndoială că erudiția nu se bucură de simpatia autorului, acesta i mai dă și aiurea câte-o lovitură, — de care ea nu va muri. D. e. la pagina 293—294, unde d-l Eliade se miră că Românii — ce înapoiți! — mai vorbesc despre Vasile Aron, Ioan Barac și Budai-Deleanu — și eu am onoarea a fi scris un studiu despre Budai-Deleanu! (2) — și unde d-sa zice:

„Où placherons-nous dans cette étude les trois poètes transylvains dont on s'obstine à parler? Nulle part, avec le consentement des erudits roumains, car“ etc.

Și d-l Eliade își spune apoi motivele care aici nu ne interesează, deocamdată în discuție fiind numai erudiția și importanța ei în studiile literare.

Este lămurit:

D-l Eliade *nu vrea* să fie erudit.

D-l Eliade *vrea* să fie istoric.

(1) Vezi No. 2 din anul acesta.

(2) *Convorbiri literare*, 1902

D-l Eliade *vrea* să fie psiholog.

Să-l vedem deci cum reușește a fi ce *nu* voește să fie și cum *nu* reușește să fie ce voește!

5. Teoria d-lui Eliade, care crede că se poate face istorie și psihologia istoriei fără erudiție, este atât de neintemeiată încât — nici d-sa n'o aplică.

Pentru că d. e. când este vorba de haiduci, despre cari afirmă greșit că *ils n'ont etc nulle part aussi caractéristiques* cum au fost la noi⁽¹⁾, d-l Eliade face erudiție. Firește nu ca noi, erudiții seci, cari afară de ce cunoaște d-sa, am mai fi citat studiul lui V. Alecsandri despre Groza (din *Columna lui Traian*), studiile despre Jianu (din *Revista pentru arheologie*), Cârjaliul lui C. Negruzzi, care-l traduce din Pușchin și-l publică în *Curierul de ambe sexe*, și alte caracteristice manifestări literare relative la haiduci, — ci ca d-sa, citând multe documente (*Hurmuzaki*, tom. X, *Urca-riul*, etc.), pentru ca să fie bine dovedit că în adevăr „ei n'au fost nicăiri așa de caracteristici“.

D-l Eliade face erudiție și când grămădește multele-i amănunte relative la ocupația turcească (p. 17 și urm.). Și încă amănunte care nu au a face nimic cu istoria „spiritului român“.

D-l Eliade face erudiție când citează fără folos tot soiul de cifre sau tot soiul de autori, ca d. e. pe Vaillant, Regnault și Ubicini în chestia originilor familiei Sturza.

Oricum, cartea *urmărind și erudiția*, desminte disprețul teoretic pentru erudiție.

Deși recunosc așa dar cu mulțumire că fapta d-lui Eliade este mai bună decât vorba sa, nu pot recunoaște că este fără cusur; deoarece eu am găsit și în *Histoire* dovezi, că d-l Eliade nu și-a lămurit bine nici măcar acele cunoștințe, pe care, primindu-le, le-a declarat părți dintr'o erudiție admisibilă și în sistemul d-sale.

Ca dovadă, iată mai întâi două-trei amănunte relative la învățătura Românilor dela începutul veacului XIX.

a) Constantin Golescu deschisese o școală la țară, la Golești, în 1827—1828 (iarna). Școala avea și un pensionat de băeți. Iată și o parte, mie necunoscută până acum, din pedagogia Golescului:

„Un petit orchestre de douze tziganes était attaché à cet internat

(1) Vezi părerea contrară susținută de Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, 1876, p. 482 și urm.

pour égayer l'esprit des jeunes paysans, en souvenir probablement du piano de l'aubergiste d'Alstätten, qui egayait „le jour des journaux“ les paysans suisses“. (p. 215).

D-l P. Eliade are și un citat: Ion Ghica, *Un bal la curte în 1827*, p. 174—175. Decât I. Ghica nu spune ce-i atribue d-l P. Eliade.

Că unii boeri aveau tarafurile lor, este drept și se știe; Manolache Drăghici d. e., pe care și d-l Eliade îl cunoaște, spune lucruri frumoase despre ele. Așa își făcu și Golescu taraful său, dar până la gluma cu „*attaché à cet internat*“ nu trebuie să înaintăm noi, cei ce cunoaștem seriozitatea lui Dinicu Golescu.

b) O controversă se ivește la pag. 254. În seria elevilor școlii de drept din Paris figurează și G. Bibescu, fostul Domn. D-l P. Eliade a descoperit întâia și cea din urmă inscripție a lui din 12 Ianuarie 1819, comunică cifra și continuă:

„On ne voit pas a l'École de Droit qu'il y ait continué ses études. Il faudra attendre une trentaine d'années pour avoir un Docteur en droit de Paris. (Adecă G. Costaforu, 1830, August 31). Nous ne comprenons pas pourquoi la famille Bibesco et quelques historiens roumains s'obstinent à decerner ce titre au hospodar de 1848. A-t-il été un assez bon administrateur, comme le disent ses amis enthousiastes? Alors tout doctorat est inutile. A-t-il été un administrateur détestable, comme le soutiennent ses detracteurs? Ce n'est point un titre de docteur en droit qui sauverait sa réputation devant l'histoire...“

Familia și istoricii, amicii și detractorii, ce are a face!

Izvorul cel mai vechiu al știrea că G. Bibescu a dat doctoratul în drept este prefața D-rului V. Popp la Psaltirea lui Prale, *din anul 1827*, când nu putea fi vorba de a-i salva lui Bibescu reputația de administrator! Vezi nota lui Popp dela pagina 10—11, unde el arată că un oarecare Const. Pop a dat doctoratul în drept la Pisa (în 7 Febr. 1825) — Pop era la 1827 profesor de legi în „*academia*“ Bucureștilor — și că G. Bibescu și-a trecut doctoratul la Paris în 30 August 1824, deci după cinci ani și jumătate dela norocoasa întâie inscripție. Dr. Vasile Popp cunoștea și disertațiile lui Bibescu. Una are titlul *Droit français* și este scrisă franțuzește, alta este scrisă în latinește *De jure romano et in specie de acquirenda et annuittenda possessione*.

Vasile Popp este de obicei bine informat. Să-l fi indus cineva în eroare? Avea cineva vr'un interes? Lăsăm d-lui Eliade să deslușească chestia și cerem deocamdată să nu

mai facă inutile eșiri *politice* într'o istorie mai mult *literară* decât *politică*.

c) Vorbind despre profesorii de limbă franceză, d-l Eliade ne spune că printre ei trebuie menționat

„*Panonyme* qui avait appris le français au futur prosateur moldave Negruzzi“.

Anonimul are nume; emigratul era Brancovici; aceasta ne-a spus-o un izvor, pe care-l cunoaște și d-l Eliade: Aron Pumnul, *Lepturar*, t. IV, I, p. 242.

d) Lazăr venise în București și începuse a propune filozofia lui Kant. (1) Ce făcură deci Grecii, când văzură că imperativul categoric are să inarmeze brațele românești? D-l P. Eliade știe:

„Les professeurs grecs voulurent opposer à la direction germanophile du professeur transylvain, une direction francophile“.

Și ca să aibă ce „opune“, Grecii începură a propune pe Condillac! Adevărul este că filozofia lui Condillac era răspândită mai de mult la Greci. *Veniamin Lesbios*, care studiasă la Paris, propusese pe Condillac și în școlile de la Chidonia (Aivali), înainte de-a veni la București, iar Constantin Iatropol, despre care d-l Eliade amintește tocmai la locul citat, fusese elevul lui Veniamin chiar în Chidonia (2); Daniil Philippidi dela Iași tradusese logica lui Condillac în 1800 — 16 ani înainte de venirea lui Lazăr. Filozofia aderentului lui Condillac Francisc Soave fusese tradusă și publicată de Constanta la 1804, iar Vardalah propunea în București filozofia după Soave. Deci nu se poate zice că Grecii „*voulurent opposer*“ etc., deoarece ei se aruncaseră de mult în brațele filozofiei lui Condillac; — deci nici lupta nu avea nevoie să fie surdă cum își închipuiește d-l Eliade; afară de motivul arătat, și pentru că Lazăr nu se încurca cu „surde“ fleacuri levantine, ci răsturna mergând drept înainte.

Obiecția mea este mai gravă decât se pare. Condillac a intrat ca element filozofic atât de adânc în dezvoltarea noastră, încât influența lui trebuie să fie cunoscută în toate amănuntele, mai ales că pentru a o fixa definitiv — ceea ce

(1) Vezi articolul meu *Kantianii români* în *Sămănătorul*.

(2) După Carol Iken, *Leukothea*, pe care d-l Eliade o cunoaște numai din citatele altora și de care nu se poate lipsi nimeni, dacă vrea să știe ce s'a petrecut în țerile românești în anii 1800—1825.

incă nu s'a făcut — ele sânt absolut indispensabile. Din mai multe pilde de adâncimea și vechimea influenței, citez aci numai una, din Eliade. Arătând ce servicii a făcut el la 1828, cu gramatica sa, Eliade zice: (1) „Dacă aceste sânt niște adevărate servițuri pentru limba română, sântem datori ființa lor atât de timpurie și bine venită la început, metodului lui Condillac, *ale cărui opere filozofice mi-au fost studiul copilăriei*, cum și Ideologia lui Trasi, asupra căriia făcea lecții *in școala elenică D. clucerul latropulu*. Însă pe cât gramatica română, cutez a zice, a înaintat în metod, pe atât a înapoiat în nomenclatura dată pentru întâia oară de nemuritorul *Ienache Văcărescul*“.

Exemplele următoare privesc cunoștința autorilor, despre care d-l Eliade vorbește atât de sigur, încât ai crede că n'a lăsat necercetată nici măcar o iotă din scrierile lor.

e) Întemeindu-se pe o vorbă spusă de d-l Ovid Densușianu („Asachi culesese vre-o trei legende din munții Neamțului“ — Care?), d-l P. Eliade îi dă lui Asachi niște porții ce nu i se cuvin (p. 290—291):

„Anton Pann et Georges Assaki representent le courant populaire pur.

„G. Assaki parcourt les montagnes de la Moldavie pour composer un recueil plus varie de chansons populaires religieuses, patriotiques et amoureuses.

„Et ainsi Anton Pann et Georges Assaki deviendront les precursseurs ou, si l'on veut, les peres du folklorisme roumain“.

Peres? Este un botez pripit.

Zic aceasta, deși am din chiar condeiul lui Asachi o dovadă că el se interesease odată — de sigur în *treacăt* — de cântecele populare, și anume la 1822, în „epoca emigrației“, călătorind prin provinciile române („am fost intradins a aduna a lor cântece“); el avea o „colecție“, *dar cât de mare era se ferește a spune*, pe când despre amicul său Vuc Ștefanovici, care aduna serios, spune că i-a dat „30 coale manuscrise cântice românești“. Vuc le adunase din Ardeal, Banat și Tara-Românească.

Colecția lui Asachi a ars la 1827, încât, zice el, acele „cântări *rămaseră iar numai în gura poporului*, — iar adunarea lor în sarcina literaților mai fericite de a le asigura de urgia timpului și a evenimentelor“. Cu alte vorbe, nu le-a mai cules — de frică să nu-i arză iarăș! (2).

(1) *Curierul românesc*, 1847, p. 151.

(2) *Vezi Gazeta de Moldavia*, 1857, p. 77.

Acesta-i un „tată“ al folklorului!

Tată era să fie marele Sârb Vuc, dacă nenorocitul foc dela 1827 nu ar fi ars cântecele culese de el.

Cât despre legendele populare ale lui Aga G. Asachi voiu da în curând o dovadă de modul cum le culegea — din autori străini, lipindu-le apoi *ctichete românești!*

f) D-l P. Eliade este silit să vorbească de câteva ori și despre teatrul român. Nu voiu încerca să dau și din partea mea o povestire a genezei lui; aceasta mi-o rezerv pentru alt loc. Afirm numai că d-l Eliade este foarte greșit când pune prea mult temei pe influența franceză și prea puțin pe cea germană; și trec la două amănunte, pentru a dovedi ce vreau să dovedesc *acum*, anume că și în acest capitol un plus de erudiție bine înțeleasă nu ar fi fost de prisos.

D-l Eliade zice d. e. despre traducerea lui Erdeli din Moliere:

„un certain Erdeli... eut l'excellente idee de traduire avec ses élèves *l'Avare* de Moliere et *Pompee* de Corneille“.

Dar Erdeli n'ar fi tradus nimic, dacă altcineva n'ar fi înființat un teatru românesc la 1818, dacă acel altcineva nu l'ar fi „încurajat“ pe Erdeli să traducă; și acel altcineva era un scriitor, care nu se prea bucură de stima d-lui Eliade, era Iancu Văcărescu. Izvorul meu este cuvântarea lui Eliade rostită la îngroparea lui Văcărescu (1863), p. 14.

Dar d-l Eliade nu cunoaște bine nici alt regest privitor la I. Văcărescu. D-sa zice că „marele eveniment dramatic al epocii a fost traducția lui *Britannicus*“. Așa este. Dar în notă se zice:

„Imprimee en l'année même où il fut traduit, 1827“.

Așa nu este. *Britannicus* a fost tradus de două ori. În-tâia traducere făcută la 1818, sau ceva mai înainte, s'a pierdut. (Cuvântarea lui Eliade, 1863, p. 13—14 și *Equilibru*, p. 81, în notă).

Iar a doua nu s'a imprimat *en l'année même*, în care s'a făcut, deoarece am în manile mele cartea publicată abia la 1861 de N[icolae] P[reda?], după o copie pe care Iancu Văcărescu i-a dat voie să o facă. Prefața cuprinde și istoricul publicării.

Și astfel ajungem la constatarea că d-l Eliade iarăși a

vorbit despre o carte, pe care n'a deschis-o, deoarece deschizând-o n'ar fi putut scrie nota ce-am citat-o.

g) În sfârșit, după pilda din Moldova și cea din Muntenia, să luăm și una din Ardeal. D-l Eliade se întreabă:

„Où placerons-nous dans *cette* étude les trois poètes transylvains dont on s'obstine a parler depuis quelque temps, Basile Aaron, Jean Barac et Budai-Deleanu? Nulle part, avec le consentement des erudits roumains, car, d'une part, leur œuvre n'a, a notre sens, aucune valeur littéraire, d'autre part, elle n'a aucune valeur historique représentative, au contraire de celles que nous venons d'énumérer“.

Cuvintele *erudits roumains* într-o carte franceză sună ca un împrumut din acea suficiență gallică, cu care s'a vorbit destul de des despre Români. Dacă ele ar figura în textul vre-unui clarisim magistru de pe țărmii Seinei, am reține cuprinsul textului magistral și poate am „incasa“ fără multă vorbă și ocară; dar nu-i așa; ea se află într'un text, care pentru noi este o pecetluire a lipsei de orientare științifică. Aceasta însă privește pe toți literații români; deci vom vorbi despre ea.

Dintre cei trei autori Ioan Barac a publicat cel d'întăiu o lucrare la 1801: Arghir și Elena. El lucră apoi neînterupt până la moarte. Ce legătură există între Arghir și poezia de amor a veacului XVIII, care este reprezentată la noi prin Văcărești și Conachi, nu se poate arăta pe scurt, deci nici eu nu pot expune aci pe larg cum Arghir este paralela populară a poeziei pastorale-galante românești, poezie cu origini multiple, dintre care *una* este franceză. Poate că nici nu-i locul să intrăm cu acest prilej în finețurile literaturii comparate. Însă în sistemul d-lui Eliade însuși, Barac ar putea avea al doilea loc ca literat latinist, deoarece curentul latinist este, după d-sa, o premisă *sine qua non* a triumfului celui francez, dar și aceasta pare puțin. Lămurit de tot este însă faptul că el a scris o operă cu titlul *Pruncii din revoluția franceză* (versuri) și că a prefăcut în monotoanele sale versuri pe *Atala* lui Chateaubriand. Un ecou din Chateaubriand va fi având deci loc în istoria influențelor franceze!

Budai-Deleanu a cunoscut literatura franceză, a vorbit și cetit franțuzește și în epopeea lui a imitat în parte și pe Voltaire (Pucelle). Uneori Budai face comparație între credințe românești și franceze (Pricolici, tricolici = loup-garou; cântecul IV, nota la strofa 33); altădată el primește vorba *coloană*, fiindcă dela Francezi cu a lor *la colonne* s'a obiș-

nuit „mai întâiu noima aceasta“ (nota la strofa 24, cânt. IX). Iată motive de a-l pomeni pe Deleanu și într'o cercetare de influențe franceze!

6. Revenim la metoda d-lui Eliade pentru a dovedi alt raport al ei cu erudiția.

D-sa crede cu drept cuvânt că orice istoriografie poate continua o serie de fapte istorice printr'un supliment de invențiune logică ce și-l permit autorii, când datele erudițiunii le lipsesc! (V. d. e. *Histoire*, p. 255). Acest principiu îl aplicase d-l Eliade și în lucrarea sa dela 1898: „*Toutefois, s'il est permis au raisonnement de remplacer au besoin les données exactes, de continuer l'histoire par la logique . . . , on pourrait peut-être dire . . .*“ (p. 274). Aplicarea acestui principiu este foarte variabilă, dela autor la autor. Dacă el este poet și psiholog, istoria nu mai are secrete; dacă este și erudit conștiințios, secretele gândite și plăsmuite regresiv sau progresiv (după cum ne sânt cunoscute numai cauzele sau efectele) pot să ni se impue ca probabilități găsite cu istețime. Dar o condiție se impune și-aici: cât cunoaștem, ce știm, deci *ce-i* de întregit trebuie să ne fie cunoscut bine. Această din urmă erudiție este frâul logicei, este unicul ei frâu. Cine disprețuește erudiția este deci oricând în primejdie să nu continue istoria *par la logique*, ci prin basm. D-l Eliade a căzut și în această eroare.

Exemple.

Din *De l'influence française*, p. 274 -275: D-l Eliade crede că tendința vechilor liberali români de-a generaliza și-a desprețui experiența trebuie redusă la influența profesorilor lor francezi. *Et il est naturel de rapporter ces tendances à l'influence des éducateurs*. În general se poate zice că ei au fost mijlocitorii — nu singurii mijlocitori — ai ideilor sec. XVIII, dar această mijlocire nu trebuie să fie exagerată, mai ales că nimic concret nu ne este cunoscut din ce ne-au învățat ei personal. (1) D-l Eliade însă nu face nici o rezervă și deaceea ajunge să construească raționamente ca următorul (*Histoire*, p. 72 -73): Fleury a fost „regicid“, dar pe când trăia în Moldova se pocăise; vechile-i simpatii și ultimele-i căiri făcură din el un om nehotărit, deci, zice d-l

(1) D-l Eliade în *De l'influence*, p. 162: — „*on ne peut dire au juste en quoi consistait leur enseignement*; la p. 167: „*Malheureusement, on n'a pas de données sur la manière dont on enseignait cette langue et sa littérature aux élèves*“.

Eliade, el nu putea să propue elevilor săi Balși o filozofie politică consecventă :

„ — *nous ne savons pas si l'education politique qu'il donna à ses eleves fut plutôt conservatrice que revolutionnaire. C'est peut-etre à ces hesitations du maitre que les Balș durent parfois d'osciller en politique et de passer avec toute la facilite d'un parti à l'autre!*“

Când d-l Eliade găsește un conservator cu dascăli francezi, de sigur cauza conservatizmului este *cette vieille France* (p. 77), care a fost transmisă Românilui prin — Lhomme (ibid.); pentru noi însă este evident că Mihai Sturza vorbia nu dela Lhomme cetire, ci cum se vorbia în Rusia oficială, pentru ca să placă acelei Rusii. Dacă ar fi trebuit sa ia puterea dela o republică, Mihai Sturza ar fi fost in stare să vorbească ca un republican, atât il stăpănia setea de putere.

Tot acolo se cercetează încă o consecvență *logică* a învățământului dascălilor francezi. Se zice:

„Emigres et revolutionnaires offraient encore un trait commun, c'était leur *cosmopolitisme*. De même que pour le sans-culotte, tout homme est un citoyen de la Republique universelle et que les Droits des Français ne sont que les Droits de l'homme, de meme pour l'emigre, tout noble que combat la Revolution, de quelque pays qu'il soit, est un compagnon d'armes. *Mais* on n'avait dans les Principautés ni le temps ni l'esprit necessaires pour distinguer en quoi la fraternite des premiers différarit de celle des seconds. On n'était prepare à s'assimiler du nouvel enseignement que ce qu'il avait de plus exterieur ou de plus général“.

Adică, — pe cât pot eu să pricep confuzul text — Români n'au înțeles cosmopolitismul, decât in măsura în care *logica* d-lui Eliade il poate admite. Adevărul este că-l înțeleseră foarte bine. A da multe probe este de prisos. Eliade-Rădulescu d. ex. vorbia despre cosmopolitism, în legătură cu o reformă școlară inițiată de un străin, așa :

„Acest bun cosmopolit, care este una din caracteristicile adevăratului cetățean, văzând punerea în lucrare și aceștii folositoare întocmiri, nu a putut să privească la dansa ca un om ce nu a contribuit vreodată spre binele acestui pământ“ — etc. (Cuvânt la examenul școalei filarmonice).

Tot Eliade-Rădulescu a zis în cuvântul spre pomenirea răposatului vornic Mihail Manu, Grec de omenie și folositor țării, care fusese „adus de întâmplările norocului în acest pământ“ :

„Creștinul cel adevărat este *cetățean a toată lumea* și in tot omul

află pe fratele său. Cu cât se deosibește egoistul, ce își caută numai interesul său cel în parte, de patriot, care în interesele de obște ale nației își află interesele sale, atâta se deosibește și patriotul, ce se gândește numai la interesele sale, de *cosmopolit* sau de creștinul cel după evanghelie. Departe de tot fanatismul, *patria lui este pământul întreg* și purtând în sânul său dragostea cea dumnezească atât de bine deslușită de fericitul Pavel, se potrivește cu tot omul și trece cu inima curată de se numără în turma cea mare proorcită, etc. . . *

Amândouă discursurile sânt reproduse în *Culegere din scrierile lui I. Eliad*, 1836.

Se găsesc însă asemenea texte și mai vechi decât anii 1830—1835 (1).

7. Tendința fundamentală a d-lui Eliade este de a stabili psihologia vremurilor și indivizilor. Ce-i sufletul, îi place să ne spue de repețite ori (*Histoire*, p. 38 și 52, mai ales 52): este o sumă de calități rezultate din ereditate, mediu, reflexiunile și eforturile personale; ca scriitori, noi trebuie să punem în vedere mai ales ce-i personal, nu ce-i comun tuturor, dacă voim să caracterizăm cu succes; deci trebuie să facem *tabula rasa* cu formula tradițională de-a zugrăvi sufletele. Nu mă opresc la discuția teoretică, ci trec îndată la cazurile concrete, în care autorul își desvălește puterea de-a caracteriza după „noul” său chip.

Mai întâiu însă îl voi caracteriza eu pe Golescu.

Golescu și-aducea bine aminte de viața sa cam de pe la anii 1794—1795 încoace. Abia deschisese *astfel* ochii, și făcu călătorii. La 1800 fusese la Sibiu, la Avrig, unde văzuse cultura europeană înființată aici de baronul Bruckenthal. Golescu avea deci și elemente reale de comparație, nu numai teorii și descripții după care să se orienteze. Cu toate acestea, fiind tânăr, el fu numai un ispravnic orientat, fără multă știință; fu și crud, chiar și despoietor, după cum mărturisese el însuși.

Dar odată sosi și la el timpul unei crize morale — nu știm anume când, — se muștră pe sine însuși și apucă iute pe calea binelui. Căută atunci modele. Văzu Rusia, dar văzu mai ales Europa. În anii 1824—1826 Golescu a făcut vre-o șase călătorii, dintre care patru lungi, două până la Pesta, una prin Italia, alta până în Elveția (prin Bavaria).

(1) *Gazeta teatrului național*, 1835, p. 3. — *Curierul românesc*, 1833, p. 64, etc. Laurençon (1822), p. 33 explică *fondul* cosmopolit când scrie: „On est du reste dans ces provinces d'une *tolerance* qui peut servir d'exemple à bien d'autre pays qui se disent civilisés”.

aceasta la 1826, când și-a lăsat doi băeți în Geneva. Po-căitul nu a mai păstrat nimic din timpul greșelilor sale (1). El biciuește ce-a fost în parte și el și ce sânt încă alții, mulți, d. e. pe speculanții slujbelor cari din nimic se fac milionari, și-i amerință că va scrie despre ei, dacă nu se vor îndrepta; în special face aluzii la un bandit administrator de peste Olt. El critică pe preoți și dascăli, cari nu „ațăță“ cele bune; și pe călugări îi arde cu biciul; orașul și viața lui demoralizătoare o urăște; propoveduește fuga la țară, unde nu-i politică ticăloasă, unde nu sânt ambiții: Golescu este, evident, tipul omului cunoscător al tuturor mijloacelor de regenerare. Călătorind, el se uită atent la tot ce vede, pentru că nu putea el „ochi având să nu văz, văzând să nu iau aminte, luând aminte să nu aseamăn, asemănând să nu judec binele și să nu pohtesc a-l face arătat compatrioților mei“. El compară deci mereu. Și ce compară el mai ales? Cum se cărmuesc oamenii, prin ce măsuri se pot uni spre folosul obștii! El stabilește astfel în sufletul său o armonie de drepturi și datorii și-ar voi s'o vază realizată în țară, sau cel puțin să poată crede că urmașii o vor avea. El este indignat că țeranul știe numai de frică, de frica de stăpân, zapciu sau ispravnic, și ar vrea să îndepărteze cauza acestui nedemn sentiment, îndepărtând „in-juguirea“ și „neînvățătura“. El vede de altă parte pe boeri decăzuți, plini de datorii pe la negustorii cari cu vreo treizeci de ani înainte cereau ajutor dela boeri; aceasta-l doare și el îi compară cu pasările rămase singure, fără de aripe, de și bat și copiii joc de ei. Deci și ici și dincolo, după Golescu, lipsește independența și armonia drepturilor. Egoismul găsește teren. Cei mari sânt mândri cu cei mici, pe care-i și asupresc; de săraci nu le pasă. Negotul și economia, mijloacele de-a îndrepta starea rea și urmările ei nu sânt îmbrățișate. Golescu însuși nu-i ca ceilalți. E simțitor; acum chiar plânge ușor când, privind binele, gândește la ticăloșia din patrie; are mândrie națională; și este un suflet cu razim tare în ideile sale. În cea mai clasică, mai caracteristică și mai frumoasă scenă eu îl văz perdut prin lume, la Pressburg, la încoronarea unei împărătese; po-doabele, fala nu-l „sperie“ de loc; e vorba lui; dar entusi-

(1) „— și chiar pă mine mă dojenesc pentru cea până acum ne-cuvincioasă viețuire și nedrepte luări de bani din patrie“ (p. 63 din *Călătorii*).

asmul poporului îl mișcă și Golescu plânge: Este cu puțință atâta iubire și atât devotament între oameni?! Această reflexia care-i stoarse șiroiul de lacrimi.

Cețiți acum ce zice d-l Eliade despre acest suflet curat și străveziu ca un pahar de cristal:

„*Enfant* au moment où il traça la première page de son livre, le boyar Golescu était décidément un *esprit mur* au moment où il en rédigeait la dernière“ (p. 177).

Retorică! Retorică! La paginile 34—35 chiar, se află scena dela încoronarea din Pressburg, când era doar foarte *mur*, deși departe de acel *moment où il en rédigeait la dernière page*:

„redigé peut-être, d'abord, dans l'intention seule de faire valoir celui qui écrit auz yeux de ses compatriots —“ (!).

Ca să-l explice în mod plastic pe Golescu, d-l Eliade îl compară și nu-l compară pe rând cu Montaigne,

„si toutefois on peut se figurer un Montaigne ignorant et peu egoïste“, cu Herodot, cu Columb, cu „Baedeker“, cu templul lui Jupiter Ammon, cu un sălbatec din Africa centrală. Părăndu-se un suflet atât de haotic — cf. definițiile sufletului dela paginile 38 și 52 — Golescu are curiozități:

„Est-ce parce que le boyar Golescu ne comprend pas tres bien les langues étrangères ou par *esprit d'économie* qu'il ne va guere au theatre? Nous ne saurions le dire —“

și în notă:

„D'une façon generale, il *préfère* les cirques, les menageries et les jardins publics à tous les théâtres et les musées —“

ceea ce nu este adevărat. Numai scriind cu multă ușurință, se pot găsi dovezi pentru părerea că această carte a călătoriilor lui Golescu este

„le livre *le plus comique et le plus grave* que je connaisse“.

Comic? Nu văd. Cea mai comică carte chiar...? Aici nu-mi mai rămâne altă probă de invocat decât una singură: Să trimit pe cetitor la Academie să citească acolo cartea lui Golescu!

Demonstrarea că d-l P. Eliade nu cunoaște bine nici măcar pe Golescu și că astfel nu înțelege pe acest om rar, se poate sprijini și cu alte probe. Iată numai câteva din ele:

D-l P. Eliade nu cunoaște legăturile Goleștilor cu viața grecească, d. e. cu profesorul lor Lambru, dela care va fi învățat ceva, ca și ceilalți boeri elevi ai aceluiaș dascăl; nu cunoaște legăturile Goleștilor cu eteriștii, care n'ar fi fost înțeleși de un „African“ (Vezi d. e. *Convorbiri*, VIII, p. 66, unde se arată raportul fratelui său Iordache cu Rigas); nu cunoaște nici dovada că și înainte de-a călători în Europa la 1824 C. Golescu știa perfect prin ce fel de mijloace moderne trebuie să începi a crea o viață europeană, adică prin lumină, în special prin presă: George Bariț (*Foaie pentru minte*, 1844, p. 281) ne-a spus doar de mult că misterioasa gazetă *Fama Lipschei* a fost o încercare a lui și a prietenilor lui; nu cunoaște nici toate lucrările lui, unele inedite, despre care vorbește d. e. *Curierul românesc* 1830 (p. 240 și 168) și care dovedesc că „Africanul“ înțelegea foarte bine că trebuie să se ocupe de toate manifestările vieții culte; nu cunoaște nici însemnătatea societății literare întemeiate în casele lui (Vezi d. e. *Curierul*, 1830, p. 27 și felurite mărturisiri ale lui Eliade în scrierile lui). Deși Golescu este „întâiul Român modern“, nu-i știe nici măcar data morții, deoarece d-l P. Eliade îl face să moară în holera dela 1829 (p. 219), iar el a murit abia la 1830, în 5 Oct., cum spune *Curierul* din acea zi, la pag. 233, în fruntea numărului. În 1829, în August, Golescu suferia numai de friguri (*Curierul*, 1829, p. 166). Bolnav a fost, cum se pare, un an de zile, ceea ce nu îngăduie holera și fără ajutorul „*Providence*“ și pe care d-l Eliade o amestecă, de hatărul retoricei, în această afacere pământească. A greși însă un an nu-i un *casus belli*. Dar a caracteriza rău și-a nu ști că ai fi putut caracteriza mai bine (nu pot zice absolut bine), dacă ai fi cunoscut necrologul lui Golescu, un discurs zis de I. Eliade la mormântul întâiului Român modern, este regretabil. Discursul acesta este un document literar de preț (se află în *Curier*, 1830, p. 239—240); deaceea îl extrag mai pe larg, subliniind din parte-mi ce-ar fi de folos pentru înțelegerea sufletului lui Golescu:

„Dar care sânt faptele acestui bărbat . . . ? Ce câmp întins de descriere! Ce viață *felurită și apăsată de nenumărate suferiri!* Ce *răbdare* îndelungată! Fapte îndrăznețe... Să nu uite că acest bărbat a fost totdeauna și om și că drumul vieții este plin și de *greșale*... Crescut pe drumul învățăturilor și a *cunostințelor veacului* și vremii aceea, trăit în mijlocul necazurilor celor amare, amestecate când

și când cu o dulceță trecătoare, depărtat dimpreună cu toți, în zilele noastre de întristare, când mâncam pâinea noastră îmuiată în lacrimi, în pământ strein, *lui acele nenorociri i-a fost focul, prin care se lămurește bărbatul* cel încercat și *acea vreme și-a petrecut-o în faptele acele* ce însemnează viața oamenilor celor mari... Om, care acum te afli la loc de scăpare, *fruntea ta cea șosomorită*, pe care se zugrăvia *trufia cea mărinoasă*, totdeauna era *gânditoare* și plină de *umbre* mărețe; buza ta cea tristă *arareori zimbă*... Numele tău va fi drag învățaturii și celor ce se adapă de dinsa... Rândurile acestea n'ar trebui să lipsească din nici o biografie psihologică a lui Golescu.

Să continuăm însă cu cercetarea „istoriei” și „psihologiei”.

Capitolul 2 se ocupă cu *bonjuriștii*. Supt acest titlu se vorbește despre Românii cari studiară în străinătate, începând cu bursierii dela 1820 (Eufrosin Poteca etc.). Despre Poteca se afirmă că este

„comme une sorte de transition entre l'auteur de la „Relation de voyage” (Golescu) et la jeunesse instruite de Valachie” (p. 235).

De ce ar fi așa, nu înțeleg, tocmai fiindcă Poteca nu-mi este necunoscut. El merge cel mult *alături* cu Golescu, nu stă între el și tineri.

Și mai puțin înțeleg cum li se poate dedica bursierilor români o reflexie ca aceasta:

„Si toute la correspondance de Filipescu, écrite à sa famille, avait été conservée, si on avait conservé en même temps celles des deux futurs hospodars Stirbey et Bibescu, et celle de la plupart des jeunes valaques „de bonne famille”, les Vlădoianu, les Racovitza, les Manega, les Golescu, qui étudiaient à Paris à cette époque, il serait peut-être possible d'écrire, aujourd'hui, une histoire des régnes de Louis XVIII et de Charles X, d'après les témoignages des premiers Bonjuristes valaques”. (p. 271—272).

Nu înțeleg în sfârșit ce „istorie” sau „psihologie” se află în modul cum d-l Eliade mângâie pe Pandeli, care se sinucisese, că a avut un succes ca Poenaru (p. 243):

„Le pauvre Pandeli, qui avait tant désespéré de l'avenir des sciences dans sa patrie, pouvait donc être très content dans sa tombe. Par sa mort, il avait donné à la Valachie l'occasion de lui trouver un zélé successeur, qui semblait l'avoir dépassé dans son enthousiasme pour la science” (1).

Capitolul al treilea se ocupă cu *limba și literatura*. Din

(1) Observ că izvoarele literaturii românești cuprind încă *multe*

acest capitol am relevat mai sus mai multe erori de fapt. Aci voi releva câteva „psihologice“.

La pagina 291 se afirmă că Eliade-Rădulescu

„ — dans son cabinet, s'inspire de pensees que lui a communiquees, au retour de son long voyage, le boyar Golescu et essaie de dechiffrer la pensée litteraire étrangere“.

D-l Eliade crede așa dar că E. Rădulescu începe a fi reprezentativ abia după ce Golescu se întoarse să-l inspire, la 1827? Afirmatia aceasta dovedește că dezvoltarea lui Eliade-Rădulescu în legătură cu epoca sa n'a fost înțeleasă (1).

Altă afirmațiune îmi întărește credința aceasta. Autorul se întreabă mirat (p. 293) de unde își va fi luat Rădulescu limba sa (*On se demande: Où a-t-il appris cette langue-là?*). Pentru cei ce au citit pe Eliade-Rădulescu întrebarea nu are nici un sens, deoarece în scrierile lui se poate găsi un răspuns mai mult decât satisfăcător.

l'apte, care pot fi de folos și pe care d-l P. Eliade nu le cunoaște, când descrie viața studenților români și neromâni, dar din țerile românești, care studiau la Paris. Dau numai câteva exemple. Despre doctorul Estiotul (P. Eliade, p. 253), un Grec tesaliot, mort la 27 Ianuarie 1840, se poate citi cuvântarea funebră rostită de Eufrosin Poteca și publicată în *Vestitorul bisericesc*, No. 2 din 1840. (Cu știri interesante și despre familia lui).

În capitolul despre Constantin Filipescu s'ar fi putut vorbi ceva și despre scrierile lui românești, deși sânt puține și nelinseminate; ele se găsesc în revistele vremii.

În acelaș capitol, dedicat bonjuriștilor, s'ar fi putut ține seamă de amintirile lui Nicolae Crețulescu (publicate în *Ateneul român*, 1894). Unele din ele sânt foarte prețioase.

Și — ca să termin cu aceste amănunte — acel George Bogdan (P. Eliade, p. 221), pe care părinții eurent le courage d'envoyer loin de sa famille pour faire à l'étranger son éducation (1805), nu pare a fi fost trimis la studii, ci silit să iasă din țară. Asachi a păstrat tradiția lui în *Notiție biografică*, p. 33: „În cursul domniei prinților fanarioți boerii moldoveni nu erau liberi a călători în străini; cel întâi boer care a trecut peste marginile țării a fost George Bogdan. Ca dușman declarat a Fanarioților, el a refuzat a scoate șlicul înaintea domnitorului, carele i-a trimis răspuns ca șlicul i se va scoate împreună cu capul. Nevoind a se supune unei asemenea operații, Bogdan a fugit la Paris și apoi s'a așezat la Roma unde a și murit“.

(1) Din Eliade, *Equilibru*, p. 77: „La întoarcerea din călătoriile sale din Europa a răposatului C. Golescu, nu întârziarăm de a ne cunoaște. La emigrarea boerilor din țară eram prea june, la reinturnarea Golescului eram și eu deja în bărbăție. Eu succedeam lui Lazăr, Golescu își căuta un soț. Din ideile noastre puse la un loc... eși necesitatea de a se forma o nouă societate secretă. Statutele și principiile ei le așezai eu, în anul 1827“.

Vezi și pagina 346, unde se vorbește tot atât de nesigur despre dezvoltarea filozofică a lui Eliade.

A face psihologie literară însemnează a arăta și dovedi cum epoca face pe om și cum omul schimbă încet chipul epocii. La Eliade, la cel mai mare scriitor al epocii, nu ni s'a arătat lămurit și exact nici una dintre influențele acestea.

8. Cazul trist al lui Pandeli mi-a adus aminte de Costache Moroiiu, al doilea nevrastenic dela 1822—1825, care își agonisi mai târziu o boală serioasă de nervi, un scriitor uitat astăzi, zice d-l P. Eliade la p. 254, unde-l așază pe Costaforu printre cei *les trois plus grands legistes de la Roumanie au XIX siècle*.

„Il faudra attendre une trentaine d'années pour avoir un Docteur en droit de Paris. — Le premier fut Georges Costaforu, reçu le 31 août 1850--“.

Cu puținică erudiție se poate arăta însă că „întâiul“ doctor român în drept a învățat carte mai întâiu la C. Moroiiu și că acesta nu-i tocmai nevinovat că George Costaforu și-a putut lua doctoratul la Paris. Inaugurându-și cursul său de drept civil la Sf. Sava, serdarul Costaforu a și adus omagiul său de recunoștință lui Moroiiu, zicând verbal: (1)

„Știința legilor este datoare introducerea sa în școală luminelor și patriotismului răposatului profesor Costache Moroiiu, care în curgere de mai mulți ani luptându-se cu o sănătate vătămată și cu nepregătită inteligență a școlărilor săi, a profesat principiile solide ale dreptului roman, de care era adăpat și a format mai mulți ucenici, în numărul cărora am avut fericirea a mă prenumdra și eu.

Înainte de-a asculta pe „*Diucorua, Udo, Viuinle (sic), Valet, Ortolan, Diuranton*“ (*sic*), dascălii lui francezi, ascultase pe Moroiiu al cărui „ucenic“ se mărturisește (2).

El ascultase la Moroiiu o știință elaborată de capul unuia de-ai noștri, de un profesor care propunea dreptul roman (iar mai târziu și civil și comercial), care avea deci destul prilej să influențeze pe Costaforu.

Ce anume influențe a putut să aibă Moroiiu, nu se poate stabili *ad litteram*. Cel puțin eu nu am până astăzi alte constatări, decât mărturisirea citată din însuși Costaforu. Dar de aici nu urmează că trebuie să renunțăm la ipoteză.

(1) Suplimentul la numărul 87 (Noemv. 28) al *Vestitorului românesc*, p. 348.

(2) Dascălii francezi vor fi fost A. M. Ducaurroy, Fr. I. Oudot, Cl. D. A. Valette, I. L. E. Ortolan și A. I. B. Fr. Duranton.

Ce era Moroiu nu se poate hotări însă decât, cum ziceam, cu o oarecare jertfă de timp și cercetări.

Suma vieții lui mi se pare destul de bine adunată într'un necrolog dela 19 Aprilie, apărut în *Gazeta de Transilvania* dela 1847, 28 Aprilie (p. 135): Fusese „renumit“ Moroiu ca „doctor de legi și filozofie“; fusese un bărbat „nease-mănat“, se jertfise cu „conștiință și căldură pentru amorul patriei“; — și Costaforu lăudase patriotismul lui; era erudit, iubitor de bine, ocrotitor al celor slabi; biciuitorul celor răi; biciuitor cu toate că vedea că criticele sale îi fac viața amară; când nu mai putu fugi de viață, se retrase în singurătate și muri. Pe mort îl plâneră toți. Un caracter tare. Dreptul lui se asociase la simțul de dreptate înăscut, întărindu-l (1). Glumeț își exprima puterea conștiinței sale drepte în versurile:

Decât boiar prin noroi,
Mai bine sadea Moroi (2).

Cum a terminat, așa și începuse Moroiu. Zelos în străinătate la studii; întors, luând parte ca publicist la redacția *Curierului românesc*, pe care o părăsește după ce gazeta a învins întâiele greutăți și din cauză de boală, prin Mai 1829 (Vezi No. din 19 31 Iulie, p. 4); traducând (1836) pe Goldoni (*Văduva vicleana*), când era vorba ca pentru teatrul român să se creeze un repertoriu; scriind mereu și lăsând la moarte o sumă de manuscripte, care n'au ieșit încă la iveală; — Moroiu fusese o pildă de profesor muncitor, la a cărui școală un elev deștept ca G. Costaforu a putut să învețe multe. Pentru Paris acesta fusese bine pregătit de C. Moroiu.

Și acum iată concluzia, la care voesc să ajung, după ce am dat această pildă cu intenție luată dela marginea domeniului literar, nu din el însuși, din istoria „spiritului“, cum zice d-l P. Eliade: Nu este permis să credem că România a fost un fel de cameră obscură, în care lumină se făcea numai în proporția în care srăinătatea și în special

(1) Discursul funebru al lui P. Poenaru și al ierodiaconului Iosif Nanie, amândouă publicate în *Universul* dela 20 Aprilie 1847, confirmă pe deplin mica schiță de mai sus. În discursuri se găsesc și date biografice bune.

(2) Scrisoarea lui C. Moroiu în *Românul* din 1881 (20 Faur), pag. 170—171.

Parisul arunca câte o rază. Nu este nici științific, nici *romănesc* — accentuez acest cuvânt — să încercăm a explica influența străină exagerând, fără a cerceta mai întâiu sau totdeauna ce datorim propriei noastre munci. Toate curg; stropii căzuți din atmosfera țării pot fi mai puțini: deaceea chiar trebuie să ne fie cu atât mai scumpi și să ne pară cu atâta mai vrednici de cercetare. Cercurile din care nu putem eși sânt: mediul românesc — influența străină — mediul românesc (acum adaos) — altă influență — iarăși mediul, etc.

În invărtirea acestei roate a vremii și influenții, susul este pentru mine mediul românesc; il voiu cerceta deci totdeauna mai cu dragoste decât mijloacele, pe care fi-rește asemenea voiu căuta să le cunosc.

Di Pompiliu Eliade aprobă poate. Dacă aprobă, cum o să poată face aceasta fără -- erudiție? Cum o să poată clădi statornic, dacă nu va iubi căutarea migăloasă de știri, întâia condiție a alcătuirii oricărei istorii literare? —

Ajuns la capătul răspunsului meu, poate prea lung, par'că mă cuprinde o mirare: În ce chestie a trebuit să stric atâta cerneală și hârtie! Să conving pe un profesor universitar că disprețul erudiției ridică cărților sale dreptul de-a fi considerate călăuze suficiente în domeniul literar în care își iau sarcina să ne conducă!

Am voit să-l conving dându-i probe lămurite, mai presus de orice îndoială sau controversă, înlăturând orice apreciere subiectivă, caracterizând faptele numai cum merită, fără exagerări de atribute. *Comicului dispreț al erudiției i-am opus un semn de serioasă cinstitire a tot ce privește trecutul literaturii române.*

G. BOGDAN-DUICĂ.

D. GUSTI, „Egoismus und Altruismus. Zur sociologischen Motivation des praktischen Wollens“, Leipzig, 1904.

(Sonderabdruck aus der «Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie und Sociologie», 28 Band).

Printre tinerii români cari studiază în Germania, se semnalează prin lucrările sale serioase d-l Dimitrie Gusti, fost student al Universității din Iași. Teza sa de doctorat în filosofie, citată mai sus, a fost publicată, după recomandarea profesorului Wundt (care fusese unul din referenții tezei și președintele ei), într'o însemnată revistă germană. Această lucrare a fost așa de bine apreciată, în cât d-l Gusti a fost însărcinat îndată de profesorul P. Barth de la Universitatea din Lipsca, directorul sus numitei reviste, cu recenziunea lucrărilor de sociologie la acea revistă. În numărul 4 din 1904 al acestei publicații, a și apărut prima recenziune de acest fel a d-lui Gusti: o dare de seamă critică despre operele mai nouă ale economiștilor Schmoller, Sombart, Oncken și Tarde. În numărul din Noemvrie 1904 al cunoscutei reviste din Berlin „Preussische Jahrbucher“ a apărut un articol foarte documentat al d-lui Gusti despre „chestiunea Dunării“ (cu prilejul publicației d-lui D. A. Sturdza despre această problemă), unde d-sa face o expunere istorică a subiectului și caută să stabilească, din punctul de vedere al dreptului internațional, caracterul comisiunii dunărene și drepturile României față cu procedarea arbitrară a Ungariei la Porțile de fier.

Credem interesant a da câteva amănunte despre teza de doctorat a d-lui Gusti, spre a se putea vedea valoarea acestei lucrări.

După o parte introductivă, în care autorul cercetează în mod critic teoriile lui Auguste Comte și Herbert Spencer asupra problemei egoismului și altruismului și arată insuficiența lor din punctul de vedere al analizei psihologice și etice, lucrarea d-lui Gusti tratează într'o a doua parte, care

formează fondul subiectului său, despre metoda ce trebuie urmată în asemenea cercetări de psihologie socială, despre motivele acțiunilor omenești în de obiște și apoi în deosebi despre motivele și mobilele activității morale și ale activității economice a omeneirii. Călăuzit de metoda de psihologie socială („volkerpsychologische Methode“) a lui Wundt și de rezultatele analizei pătrunzătoare a acestui fruntaș al filosofiei contemporane, precum și de cercetările economiștilor germani contemporani, în special ale lui Bucher, d-l Gusti reduce și mobilele activității economice obiștești la aceleași motive și impulsioni fundamentale ale firii omenești, care determină și celelalte fapte individuale și sociale.

„*Iubirea de sine și simpatia* alcătuiesc cele două resorturi fundamentale ale activității economice. Cea dintâi determină mai ales partea de activitate îndreptată spre mulțumirea trebuințelor, *producțiunea* bunurilor economice (întreprindere, împărțire a produselor, etc.); cea de-a doua mai ales *distribuțiunea* bunurilor economice (salariu, etc.)

„Din sinteza psihică a acestor două resorturi fundamentale naște, ca un compromis adecuat, sentimentul *dreptății* economice . . .

„Diferitele amplitudini ale activității economice ar putea fi numite diferitele trepte de evoluție ale acestei activități, determinate de motive de percepție, de inteligență și de rațiune; și aceste trepte corespund treptelor de dezvoltare economică ale lui Bucher.

„Astfel omul primitiv, a cărui grijă se mărginește numai la mometul de față și care lucrează numai sub impulsul trebuințelor momentane, trăește într'o stare care e tocmai contrariul activității economice, căci pe această treaptă nu se poate încă vorbi despre o activitate adecuată unui scop: lipsește „distanța de expansiune între producțiune și consumațiune“.

„Această distanță se găsește mai întâiu, într'o mică măsură, la trib, întemeiat pe rudenia de sânge. Aci, fiindcă interesele individuale nu sânt încă diferențiate de interesele comunității, bazate pe simpatia economică, bunurile sânt consumate în *aceeași* comunitate economică în care ș'au produs. Ca și trebuințele actuale, tot astfel și mijloacele pentru îndestularea lor sânt comune; în toate domnește comunitate de muncă.

„Cu creșterea calitativă și cu diferențierea intereselor individuale de interesele comunității, e imposibil de a mai pro-

duce într'o comunitate economică închisă toate bunurile ce-rute spre consumare; astfel ia naștere schimbul în natură și vânzarea (comerțul) între diferitele triburi, precum și împărțirea muncii înăuntrul unui trib. Distanța de expansiune între producțiune și consumațiune s'a mărit, mijloacele pentru satisfacerea trebuințelor s'au înmulțit. *O alegere a mijloacelor economice are loc.*

„Cu diferențierea progresivă a intereselor individuale și prin organizarea lor într'un stat producția se răsfrîă așa de mult, încât bunurile trebuie să treacă printr'un întreg șir de organizări economice, înainte de a ajunge la consumare. Împărțirea muncii este atunci foarte dezvoltată. Producțiunea e în mâna întreprinderilor, iar acestea sînt condiționate prin capital industrial, care crește mereu prin întinderea din ce în ce mai mare a piețelor de desfacere. *O alegere a scopurilor economice are loc...*

„Activitatea economică pe această treaptă e foarte complicată prin adăogarea a doi factori psihici noi: *transformarea trebuințelor și heterogonia* lor. Cea dintăi constă în aceea că trebuințele rămân în fond aceleași, dar pentru satisfacerea lor se întrebunțează alte mijloace... Cea de-a doua stă într'un strâns raport cu heterogonia scopurilor: prelucrarea intelectuală a membrilor unei serii de scopuri ale activității economice deșteaptă trebuințe nouă, iar acestea deșteaptă mijloace nouă de satisfacere a lor,—un proces care se continuă la nesfârșit...

„Dacă traducem în termeni de psihologie întreaga evoluție economică cu cele trei trepte ale sale, rezultă trei trepte de dezvoltare a activității economice: o treaptă de percepție, o alta de inteligență și o a treia de rațiune, după felul motivelor și al scopurilor și după amplitudinea seriilor economice de mijloace și scopuri.“

„Pe toate aceste trepte de dezvoltare ale activității economice, resorturile ei fundamentale: iubire de sine, simpatie și dreptate, sînt aceleași, însă pe un grad de dezvoltare deosebită în privința creșterii lor calitative și a diferențierii trebuințelor actuale...“

„Individul, și din punct de vedere psihologic și din punct de vedere etic, nu este nici egoist, nici altruist, și prin urmare nici „ego-altruist.“ Voința individuală ca atare atărnă, conform alcătuirii sale psihice, de alte voințe. Din înrăurirea reciprocă a voințelor individuale se naște însă voința

obștei, conform principiului: „câtă actualitate, atâta realitate . . .“

„Acești poli ai vieții sociale, voință individuală și voință obștească, nu sânt forțe contrarii. Voința individuală, care se exercită într'o comunitate de voințe, determină această voință obștească și e influențată la rândul său de aceasta, iar voința obștească însăși stă într'o neîntreruptă înrăurire reciprocă cu alte voințe de comunități mai mici, de diferite trepte: inferioare, egale și superioare. Astfel de unități complexe de voință sânt de pildă voința comună a unui neam, a unei familii, a unei corporații, a unei națiuni, a unui stat, a omenirii civilizate.

„Noțiunile *egoism* și *altruism* pot găsi aplicare numai în cazurile excepționale: în caz de conflict între o voință individuală și o voință obștească. Egoistă ar fi acea voință care cu intenție *conștientă* se răscoală în contra unei voințe obștești; altruistă aceea care, în desfășurarea activității sale de *devotament* conștient ori instinctiv pentru binele vreunei unități superioare de voință, își aduce pagubă sie însăși. Conflicte de asemenea natură sânt inevitabile și necesare, atât pentru progresul individual, cât și pentru progresul civilizației . . . O voință obștească pe deplin conștientă de sine are nevoie de influență reciprocă a unor voințe individuale de sine stătătoare, care se completează una pe alta și, în parte, se contrazic . . .“

Am redat în traducere pasagii mai întinse din concluziile lucrării d-lui Gusti, pentru ca cititorii să-și facă singuri o idee mai lămurită de claritatea și pătrunderea acestei lucrări, care e în curent cu acea întreagă mișcare științifică și filosofică ce dă atâta viață și profunzime cercetărilor mai nouă de psihologie socială și de economie națională în Germania de astăzi.

BIBLIOGRAFIE

- I. Slaviciol.** — *Din bătrâni (Manea)*. Narațiune istorică. București, edit. «librăriei școalelor» C. Sfetea, 1906. 1 vol. de 343 pp. in-8° mic. Prețul Lei 2,50.
- I. Slaviciol.** — *Mara*. Roman. Editura «Luceafărului», Budapesta 1906. 1 vol. de 388 pp. in-8°. Prețul 3 Lei (2 cor. 50 b.)
- N. Gane** — *Dante Alighieri: Divina Comedie, Infernul*. Traducere în versuri. Iași, ed. librăriei Iliescu, Grossu & comp., 1906. 1 vol. de XVI + 319 pp. in-8°. Prețul Lei 3,50.
- Elena Farago (Fatma)** — *Versuri*. Budapesta, inst. tipogr. «Luceafărul» 1906. 126 pp. in-8° mic. Prețul 2 Lei (1 cor. 50 b.).
- D. Karr** — *Poemele visului*. Versuri. Ploiești, Stabilimentul «Progresul». 1906. Prețul 4 Lei.
- N. Iorga** — *Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească*, vol. II. București «Minerva» 1906. pp. 383—752. Prețul Lei 2,50.
- N. Iorga**. — *Negoțul și meșteșugurile în trecutul românesc* (vol. III din «Istoria Românilor în chipuri și icoane»). București «Minerva» 1906. 1 vol. in-8° de 263 pp. Prețul Lei 2,50 (Cuprinde: I. Meșteșugul de pictură și sculptură în trecutul românesc; II. Negoțul în trecutul românesc; III. Meșteșugurile la Români; IV. Bani și măsuri. În două apendice se dau scrisori și privilegii comerciale).
- G. M. Ionescu** — *Istoria mitropoliei Ungrovlahiei* (1359—1709), Atelierele Socec & comp. București 1906, 240 pp. in-8°. Prețul 5 Lei
- St. Nicolaescu**. — *Documente slavoromâne*, cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul în sec. XV și XVI. Texte originale însoțite de traduceri și adnotațiuni istorice. București, tipografia L. Motzățeanu, 1905. 1 vol. de VII+368 pp. in-8°. Prețul 10 Lei.
- Dr. Siegescu Jozsef**. — *A román helyesírás története* (Istoria ortografiei române). Budapest, 1905. 1 vol. de 284 pp. in-8°. Fără indicația prețului.
- Dr. Ioan Lupas** — *Un capitol din istoria ziaristicii românești-ardelene (Gheorghe Barițiu)*. Sibiu, 1906. 1 broș. de 26 pp.
- Alex. Lăpedatu**. — *Episcopia Strehaii și tradiția scaunului bănesc de acolo*. Studiu istoric. București, tipogr. Carol Gobl S-sor I. St. Rasidescu, 1906. 1 broș. de 30 pp. in-8°.
- G. Bogdan-Duică**. — *N. Nicolescu, V. Cârlova, C. Stamati* (Poezii și proză). București, ed. «Minerva» 1906. 1 vol. de 352 pp. in-8°. Prețul Lei 1,50. (Din biblioteca scriitorilor români).
- Paul Boyer et N. Speranski** — *Manuel pour l'étude de la langue russe*. Paris, Librairie Armand Colin, 1905. 1 vol. de 386 pp. in-8°. (Cuprinsul: Textes accentués. Commentaire grammatical. Remarques diverses en appendice. Lexique).
- Annuaire de l'université de Sophia** (Godisnik na Sofijskija universitet), I. 1904—1905. Sofia 1905. 1 vol. in-8° mare, de 288 pp.
- L. Miletic**. — *Comunicații ale seminarului de filologie slavă pe lângă universitatea din Sofia*. (Izvestija na seminara po slavjanska filologija pri universiteta v Sofija), pe an. 1904 și 1905. Sofia, tipografia Statului, 1905. 1 vol. de XVI+463 pp. in-8° (la p. 1—100 un studiu de Romanski asupra versiunii bulgărești a învățăturilor lui Neagoe Basarab, publicată de P. A. Lavrov la Petersburg 1904).